

ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ (ΜΤΦΡ.)

Αρχαία Ελλάδα
Ο τόπος και οι άνθρωποι
(Ανθολόγιο)

Β' ΓΥΜΝΑΣΙΟΥ

ΒΙΒΛΙΟ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΥ

ΣΥΓΓΡΑΦΕΙΣ	Θεόδωρος Στεφανόπουλος , Καθηγητής του Πανεπιστημίου Πατρών Ελένη Αντζουλή , Φιλολόγος, Εκπαιδευτικός Β/θμιας Εκπαίδευσης
ΚΡΙΤΕΣ-ΑΞΙΟΛΟΓΗΤΕΣ	Μαρία Βαϊνά , Καθηγήτρια Α.Σ.ΠΑΙ.Τ.Ε. Εμμανουήλ Πολυζώακης , Σχολικός Σύμβουλος Παναγιώτα Χατζηθεοχάρους , Φιλολόγος, Εκπαιδευτικός Β/θμιας Εκπαίδευσης
ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΗΣΗ	Σταμάτιος Μπονάτσος , Αρχαιολόγος-Σχεδιαστής
ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ	Θεόδωρος Στεφανόπουλος , Καθηγητής του Πανεπιστημίου Πατρών
ΥΠΕΥΘΥΝΗ ΤΟΥ ΜΑΘΗΜΑΤΟΣ ΚΑΤΑ ΤΗ ΣΥΓΓΡΑΦΗ	Χριστίνα Αργυροπούλου , Σύμβουλος του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου
ΥΠΕΥΘΥΝΗ ΤΟΥ ΥΠΟΕΡΓΟΥ	Μαρία Γατσίου , Φιλολόγος, Εκπαιδευτικός Β/θμιας Εκπαίδευσης
ΕΞΩΦΥΛΛΟ	Παράσταση από λήκυθο (Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο)
ΠΡΟΕΚΤΥΠΩΤΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ	ΜΕΤΑΙΧΜΙΟ

Γ' Κ.Π.Σ. / ΕΠΕΑΕΚ II / Ενέργεια 2.2.1 / Κατηγορία Πράξεων 2.2.1.α:
«Αναμόρφωση των προγραμμάτων σπουδών και συγγραφή νέων εκπαιδευτικών πακέτων»

ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ
Μιχάλης Αγ. Παπαδόπουλος
Ομότιμος Καθηγητής του Α.Π.Θ.
Πρόεδρος του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου

Πράξη με τίτλο:

«Συγγραφή νέων βιβλίων και παραγωγή
υποστηρικτικού εκπαιδευτικού υλικού με βάση
το ΔΕΠΠΣ και τα ΑΠΣ για το Γυμνάσιο»

Επιστημονικός Υπεύθυνος Έργου
Αντώνιος Σ. Μπομπέτσης
Σύμβουλος του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου

Αναπληρωτές Επιστημονικοί Υπεύθυνοι Έργου
Γεώργιος Κ. Παληός
Σύμβουλος του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου
Ιγνάτιος Ε. Χατζηευστρατίου
Μόνιμος Πάρεδρος του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου

Έργο συγχρηματοδοτούμενο 75% από το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο και 25% από εθνικούς πόρους.

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΕΘΝΙΚΗΣ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ
ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ

Θεόδωρος Στεφανόπουλος Ελένη Αντζουλή

ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ (ΜΤΦΡ.)

Αρχαία Ελλάδα
Ο τόπος και οι άνθρωποι
(Ανθολόγιο)

Β' ΓΥΜΝΑΣΙΟΥ

ΒΙΒΛΙΟ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΥ

ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΕΚΔΟΣΕΩΣ ΔΙΔΑΚΤΙΚΩΝ ΒΙΒΛΙΩΝ

ΑΘΗΝΑ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ	7
ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΟΣ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑΣ	9
I. Η ΑΘΗΝΑ	11
1. Ξενοφών, <i>Πόροι</i> 1, 2-8 [Η γη της Αττικής]	11
2. Έρμιππος, <i>Φορμοφόροι</i> , απόσπ. 63 [<i>Τὰ ἐξ ἐκάστης πόλεως ιδιώματα</i>] ..	15
3. α. Άμφις, <i>Πλάνας</i> , απόσπ. 30 – β. Άλεξις, <i>Άπεγλαυκωμένος</i> , απόσπ. 16 [<i>Κατά ιχθυοπωλῶν</i>]	20
4. Ξενοφών, <i>Οἰκονομικός</i> 7, 4-22 & 35-43 [<i>Ένα αντρόγυνο στην κλασική Αθήνα</i>]	25
5. Λυσίας, <i>Κατά Διογείτωνα</i> , § 10-18 [<i>«Οικογενειακό συμβούλιο»</i>] ...	30
6. Άλεξις, <i>Ίσοστάσιον</i> , απόσπ. 103 [<i>Οι εταιρες</i>]	34
7. Θεόφραστος, <i>Χαρακτήρες</i> (4): <i>Άγροικίας</i> [Ο <i>«χωριάτης»</i>]	36
II. Η ΣΠΑΡΤΗ	41
8. Ξενοφών, <i>Λακεδαιμονίων πολιτεία</i> 1, 3 - 2, 11 [<i>Τεκνοποιία και εκπαίδευση στη Σπάρτη</i>]	41
III. Η ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ	46
9. Αρριανός, <i>Άλεξάνδρου Άνάβασις</i> 7, 9 [<i>Οι Μακεδόνες</i>]	46
IV. Η ΘΗΒΑ	51
10. Ηρακλείδης ο Κριτικός, <i>Περὶ τῶν ἐν τῇ Ἑλλάδι πόλεων</i> 1, 12-21 [<i>Η Θήβα και οι Θηβαίοι</i>]	51
V. Η ΚΟΡΙΝΘΟΣ	56
11. Στράβων, <i>Γεωγραφικά</i> 8, 6, 23 [<i>Η Κόρινθος μετά την καταστροφή</i>] ..	56
VI. Η ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑ	61
12. Δίων Χρυσόστομος, <i>Πρὸς Άλεξανδρείς</i> 35-37 & 39-42 [<i>Οι Αλεξανδρινοί</i>]	61

VII. ΑΘΛΗΤΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΑΘΛΗΜΑΤΑ	68
13. Λουκιανός, <i>Ἀνάχαρσις ἢ Περὶ γυμνασίων</i> , §§ 1-9 και 15 [Ο ελληνικός αθλητισμός με τα μάτια ενός ξένου]	68
14. Ευριπίδης, <i>Ἀυτόλυκος</i> , απόσπ. 282 [Κατά αθλητῶν]	71
ΔΙΔΑΚΤΙΚΟ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ	88
ΑΞΙΟΛΟΓΗΣΗ	90
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	93

Τα κείμενα προέρχονται από τις ακόλουθες εκδόσεις: **1**, **4** και **8** (Marchant, με μικρές αλλαγές, OCT), **2**, **3** και **6** (Kassel-Austin, de Gruyter), **5** (Hude, OCT), **7** (Rusten με μικρές αλλαγές, Loeb), **9** (Roos, Teubner), **10** (Pfister SAWW), **11** (Radt, Vandenhoeck und Ruprecht), **12** (de Budé, Teubner), **13** (Macleod, OCT), **14** (Nauck, Teubner).

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Τα ασφυκτικά χρονικά περιθώρια και η έκταση τόσο του *Βιβλίου του μαθητή* όσο και του *Βιβλίου του εκπαιδευτικού* έθεταν ένα αρκετά περιοριστικό πλαίσιο μέσα στο οποίο οφείλαμε να κινηθούμε.

Παρά τους περιορισμούς αυτούς και άλλες δυσκολίες που ανέκυψαν στη διάρκεια της συγγραφής, όπως είναι, επί παραδείγματι, η περιπέτεια της ει-κονογράφησης, δεν ακολουθήσαμε τον εύκολο δρόμο να ανθολογήσουμε κεί-μενα από τα συνήθως ανθολογούμενα και να βασιστούμε σε υπάρχουσες με-ταφράσεις. Αντ' αυτού προτιμήσαμε να επιλέξουμε κείμενα τα οποία στη συ-ντριπτική πλειονότητά τους εισάγονται πρώτη φορά στη δευτεροβάθμια εκ-παίδευση και να προσφέρουμε για όλα νέες μεταφράσεις, επειδή αποτελεί πεποίθησή μας ότι η ποιότητα των μεταφράσεων συνιστά θεμελιώδη όρο για τη διδασκαλία αρχαίων ελληνικών κειμένων από μετάφραση.

Για το πώς είναι συγκροτημένο το *Βιβλίο του μαθητή* παραπέμπουμε στο προλογικό σημείωμα του βιβλίου εκείνου. Τον κορμό του *Βιβλίου του εκπαι-δευτικού* αποτελούν 14 ενότητες. Κάθε ενότητα απαρτίζεται, κατά βάση, από πέντε μέρη: το αρχαίο κείμενο, την ενότητα «γενικές κατευθύνσεις–διδακτι-κοί στόχοι», τα συμπληρωματικά σχόλια, τα συμπληρωματικά συνοδευτικά κείμενα και τις απαντήσεις (ή σχετικές νύξεις) για τις ερωτήσεις–ασκήσεις–δραστηριότητες.

Για την παράθεση του αρχαίου κειμένου, τα συμπληρωματικά σχόλια και τις απαντήσεις δεν χρειάζονται, νομίζουμε, διευκρινίσεις. Στην ενότητα «γε-νικές κατευθύνσεις–διδακτικοί στόχοι» αποφύγαμε να τεμαχίζουμε κάθε φορά τις όποιες υποδείξεις μας σε «στόχους» και προτιμήσαμε να δείχνουμε την κατεύθυνση προς την οποία θα μπορούσε να κινηθεί ο διδάσκων. Για τον χαρακτήρα των συμπληρωματικών συνοδευτικών κειμένων παραπέμπουμε στα όσα γράφονται σχετικά στην ενότητα «Αθλητισμός και Αθλήματα» (*Βι-βλίο του εκπαιδευτικού*, σελ. 76), τα οποία, τηρουμένων των αναλογιών, ισχύ-ουν εν πολλοίς και για τις άλλες ενότητες.

Το εικονογραφικό υλικό στο *Βιβλίο του μαθητή* προέρχεται κατά το μέγι-στο μέρος από αρχαιολογικά ευρήματα και κατά κανόνα έχει κάποιου είδους συνάφεια με το κείμενο στο οποίο εντάσσεται. Η εμπειρία διδάσκει ότι το ει-κονογραφικό υλικό των διδακτικών εγχειριδίων, ακόμα και όταν συνδέεται οργανικά με το κείμενο και η εκτύπωση είναι ικανοποιητική, παραμένει αδρανές και ανεκμετάλλευτο. Με κάποιες ασκήσεις που αφορμώνται από το υλικό αυτό και ενίοτε, όπως, για παράδειγμα, η άσκηση 2 στη σελ. 91 του *Βι-βλίου του μαθητή*, από σημαντικά συνοδευτικά κείμενα, θελήσαμε, αν όχι να υπερβούμε την κατάσταση που περιγράψαμε, πάντως να δώσουμε ένα ισχυ-ρό ερέθισμα και να υποχρεώσουμε το βλέμμα του μαθητή να καθυστερήσει και να προσέξει πράγματα όχι αμελητέα.

ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΟΣ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑΣ

- 1η ώρα: } Το εισαγωγικό κείμενο για την Αθήνα και το Κείμενο 1 (Η γη της
2η ώρα: } Αττικής) [Ξενοφών, Πόροι 1, 2-8]).
- 3η ώρα: } Το Κείμενο 2 (Τὰ ἐξ ἐκάστης πόλεως ιδιώματα [Έρμιππος, Φορμοφό-
4η ώρα: } ροι, απόσπ. 63]) και οι σχετικές ερωτήσεις και ασκήσεις.
- 5η ώρα: Το Κείμενο 3 (Κατά ιχθυοπωλών α-β [Άμφις, Πλάνος, απόσπ. 30
— Άλεξις, Άπεγλαυκωμένος, απόσπ. 16]).
- 6η ώρα: } Το Κείμενο 4 (Ένα αντρόγυνο στην κλασική Αθήνα [Ξενοφών, Οί-
7η ώρα: } κονομικός 7, 4-22 & 35-43]).
8η ώρα: }
- 9η ώρα: } Το Κείμενο 5 («Οικογενειακό Συμβούλιο» [Λυσίας, Κατά Διογείτονος,
10η ώρα: } § 10-18]) και οι σχετικές ερωτήσεις και ασκήσεις.
- 11η ώρα: Το Κείμενο 6 (Οι εταίρες [Άλεξις, Ίσοστάσιον, απόσπ. 103]).
- 12η ώρα: Το Κείμενο 7 (Ο «χωριάτης» [Θεόφραστος, Χαρακτήρες (4): Άγροικίας]).
- 13η ώρα: } Το Κείμενο 8 (Τεκνοποιία και εκπαίδευση στη Σπάρτη [Ξενοφών,
14η ώρα: } Λακεδαιμονίων πολιτεία 1, 3 - 2, 11]).
15η ώρα: }
- 16η ώρα: Το Κείμενο 9 (Οι Μακεδόνες [Αρριανός, Άλεξάνδρου Άνάβασις 7, 9]).
- 17η ώρα: Το Κείμενο 10 (Η Θήβα και οι Θηβαίοι [Ηρακλείδης ο Κριτικός, Περὶ τῶν ἐν τῇ Ἑλλάδι πόλεων 1, 12-21]).
- 18η ώρα: Το Κείμενο 11 (Η Κόρινθος [Στράβων, Γεωγραφικά 8, 6, 23]).
- 19η ώρα: } Το Κείμενο 12 (Οι Αλεξανδρινοί [Δίων Χρυσόστομος, Πρὸς Άλε-
20η ώρα: } ξανδρεῖς 35-37 & 39-42]).
- 21η ώρα: Η εισαγωγική ενότητα στο κεφάλαιο «Αθλητισμός και Αθλήματα» (σελ. 83-91).
- 22η ώρα: } Το Κείμενο 13 (Ο ελληνικός αθλητισμός με τα μάτια ενός ξένου
23η ώρα: } [Λουκιανός, Άνάχαρσις ἢ Περὶ γυμνασίων, §§ 1-9 και 15]).

- 24η ώρα: Το *Κείμενο 14* (Κατά αθλητών [Ευριπίδης, *Αυτόλυκος*, απόσπ. 282]).
- 25η ώρα: Οι ασκήσεις και δραστηριότητες της προηγούμενης ενότητας (Αθλητισμός και αθλήματα), επιλεκτικός σχολιασμός εικονογραφικού υλικού, αναφορά σε συνοδευτικά κείμενα.

I. – Η ΑΘΗΝΑ

Κείμενο 1. – ΞΕΝΟΦΩΝ, Πόροι 1, 2-8

ΑΡΧΑΙΟ ΚΕΙΜΕΝΟ

1 2 Σκοποῦντι δὴ μοι ἃ ἐπενόησα τοῦτο μὲν εὐθὺς ἀνεφαίνετο, ὅτι ἡ χώρα πέ-
3 φυκεν οἷα πλείστας προσόδους παρέχεσθαι. ὅπως δὲ γνωσθῆ ὅτι ἀληθὲς τοῦτο
λέγω, πρῶτον διηγήσομαι τὴν φύσιν τῆς Ἀττικῆς. οὐκοῦν τὸ μὲν τὰς ὥρας
ἐνθάδε πρασιότατος εἶναι καὶ αὐτὰ τὰ γιγνόμενα μαρτυρεῖ· ἃ γοῦν πολλαχοῦ
οὐδὲ βλαστάνειν δύναιτ' ἂν ἐνθάδε καρποφορεῖ. ὥσπερ δὲ ἡ γῆ, οὕτω καὶ ἡ περὶ
τὴν χώραν θάλαττα παμφορωτάτη ἐστίν. καὶ μὴν ὅσαπερ οἱ θεοὶ ἐν ταῖς ὥραις
4 ἀγαθὰ παρέχουσι, καὶ ταῦτα πάντα ἐνταῦθα πρωαίτατα μὲν ἄρχεται, ὀψιαίτα-
τα δὲ λήγει. οὐ μόνον δὲ κρατεῖ τοῖς ἐπ' ἐνιαυτὸν θάλλουσί τε καὶ γηράσκουσιν,
ἀλλὰ καὶ ἀδία ἀγαθὰ ἔχει ἡ χώρα. πέφυκε μὲν γὰρ λίθος ἐν αὐτῇ ἄφθονος, ἐξ
οὗ κάλλιστοι μὲν ναοί, κάλλιστοι δὲ βωμοὶ γίνονται, εὐπρεπέστατα δὲ θεοῖς
5 ἀγάλματα· πολλοὶ δ' αὐτοῦ καὶ Ἕλληνες καὶ βάρβαροι προσδέονται. ἔστι δὲ
καὶ γῆ ἡ σπειρομένη μὲν οὐ φέρει καρπὸν, ὀρυττομένη δὲ πολλαπλασίους τρέ-
φει ἢ εἰ σῖτον ἔφερε. καὶ μὴν ὑπάργυρός ἐστι σαφῶς θεία μοῖρα· πολλῶν γοῦν
πόλεων παροικουσῶν καὶ κατὰ γῆν καὶ κατὰ θάλατταν εἰς οὐδεμίαν τούτων
6 οὐδὲ μικρὰ φλέψ ἀργυρίτιδος διήκει. οὐκ ἂν ἀλόγως δέ τις οἰηθείη τῆς Ἑλλάδος
καὶ πάσης δὲ τῆς οἰκουμένης ἀμφὶ τὰ μέσα οἰκεῖσθαι τὴν πόλιν. ὅσω γὰρ ἂν
τινες πλέον ἀπέχωσιν αὐτῆς, τοσοῦτω χαλεπωτέροις ἢ ψύχεσιν ἢ θάλπεισιν
7 ἐντυγχάνουσιν· ὅποσοι τ' ἂν αὐ βουληθῶσιν ἀπ' ἐσχάτων τῆς Ἑλλάδος ἐπ'
ἐσχατὰ ἀφικέσθαι, πάντες οὗτοι ὥσπερ κύκλον τόρνον τὰς Ἀθήνας ἢ παραπλέ-
8 ουσιν ἢ παρέρχονται. καὶ μὴν οὐ περιρρυτός γε οὔσα ὅμως ὥσπερ νῆσος πᾶσιν
ἀνέμοις προσάγεται τε ὧν δεῖται καὶ ἀποπέμπεται ἃ βούλεται· ἀμφιθάλαττος
γάρ ἐστι. καὶ κατὰ γῆν δὲ πολλὰ δέχεται ἐμπόρια· ἠπειρος γάρ ἐστιν. ἔτι δὲ
ταῖς μὲν πλείσταις πόλεσι βάρβαροι προσοικοῦντες πράγματα παρέχουσιν·
Ἀθηναῖς δὲ γειτονέουσιν αἱ καὶ αὐταὶ πλείστον ἀπέχουσι τῶν βαρβάρων.

ΓΕΝΙΚΕΣ ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΕΙΣ – ΔΙΔΑΚΤΙΚΟΙ ΣΤΟΧΟΙ

Για τον ακριβή χαρακτήρα αυτής της εισαγωγικής αναφοράς στη φύση της Αττικής στο πλαίσιο ενός έργου που φιλοδοξεῖ να υποδείξει τρόπους για την αύξηση των εσόδων υπάρχουν διαφωνίες ανάμεσα στους μελετητές. Στο βασικό, σχετικῶς πρόσφατο ερμηνευτικὸ υπόμνημα στους Πόρους (Gauthier, 1976) υποστηρίζεται ὅτι ο Ξενοφὼν συμμερίζεται τὴν ἀποψη που διατυπώνεται στα Οἰκονομικά του Ψευδο-Αριστοτέλη (1346a κρατίστη πρόσσοδος ἢ ἀπὸ τῶν ἰδίων ἐν τῇ χώρᾳ γιγνομένων) και ὅτι εισηγεῖται τὴν ἀξιοποίηση τῶν συ-

γκεκριμένων φυσικών πόρων για την αύξηση των δημοσίων εσόδων, έχοντας στον νου του κυρίως τους δασμούς που θα εισέπραττε η πόλη.

Επειδή εν προκειμένω έχουμε να διδάξουμε μόνο το παρατιθέμενο απόσπασμα και όχι ολόκληρο το έργο, η διδασκαλία μπορεί, χωρίς να αγνοεί τα συμφραζόμενα από τα οποία έχουν αποσπαστεί οι συγκεκριμένες παράγραφοι —αυτό ισχύει αυτονοήτως και για τα (συμπληρωματικά συνοδευτικά) κείμενα από τον Σοφοκλή και τον Πλάτωνα—, να αντιμετωπίσει το απόσπασμα ως κείμενο που έχει σχετική αυτοτέλεια.

Το κείμενο προσφέρεται άριστα ως εισαγωγή στην ενότητα, επειδή με συνοπτικό τρόπο παρέχει βασικές πληροφορίες για την «ευλογημένη» γη της Αττικής και συγχρόνως για τις σχετικές με αυτή αντιλήψεις ή προκαταλήψεις των Αθηναίων.

Το ζητούμενο εν προκειμένω είναι να μάθουν οι διδασκόμενοι στοιχειώδη πράγματα για την Αττική και για το πώς την έβλεπαν οι ίδιοι οι Αθηναίοι, να καταλάβουν πόσο εύκολα μερικές φορές αναπόδεικτοι ισχυρισμοί, όπως, για παράδειγμα, η άποψη ότι θεία βουλήσει η Αττική έχει κοιτάσματα αργύρου, παρουσιάζονται ως βεβαιότητες και να συνειδητοποιήσουν πόσο έχουν αλλάξει μερικά πράγματα (π.χ. οι ποσότητες αλιευμάτων στις θάλασσες γύρω από την Αττική).

ΣΥΜΠΛΗΡΩΜΑΤΙΚΑ ΣΧΟΛΙΑ

- 3 *ὅσαπερ οἱ θεοὶ ἐν ταῖς ὥραις ἀγαθὰ παρέχουσι ... λήγει*: Για τον Ξενοφώντα και για πολλούς από τους συγχρόνους του η δήλωση αυτή αποτελεί «την έκφραση ενός credo». (Gauthier). Πβ. *Οἶκον*. 16, 3.
- 6 Στην παράγραφο αυτή υπόκειται προφανώς η γνωστή αντίληψη ότι η γη έχει τη μορφή δίσκου, στο κέντρο του οποίου βρίσκεται η Μεσόγειος. Η Αθήνα είναι το κέντρο της Ελλάδας, η Ελλάδα το κέντρο της οἰκουμένης.

ΣΥΜΠΛΗΡΩΜΑΤΙΚΑ ΣΥΝΟΔΕΥΤΙΚΑ ΚΕΙΜΕΝΑ

1. ΠΙΝΔΑΡΟΣ, Απόσπ. 76 Sn. -M.

*ᾧ ταὶ λιπαραὶ καὶ ἰοστέφανοι καὶ ἀοίδιμοι,
Ἑλλάδος ἔρεισμα, κλειναὶ Ἀθῆναι,
δαιμόνιον πτολίεθρον.*

2. ΑΡΙΣΤΟΦΑΝΗΣ, *Ἀχαρνῆς* 636-40

*πρότερον δ' ὑμᾶς ἀπὸ τῶν πόλεων οἱ πρέσβεις ἔξαπατῶντες
πρώτον μὲν “ἰοστεφάνους” ἐκάλουν· κάπειδὴ τοῦτό τις εἶποι,
εὐθύς διὰ τοὺς στεφάνους ἐπ' ἄκρων τῶν πυγιδίων ἐκάθησθε.
εἰ δέ τις ὑμᾶς ὑποθωπεύσας “λιπαρὰς” καλέσειεν Ἀθήνας,
ἤυρετο πᾶν διὰ τὰς “λιπαρὰς”, ἀφύων τιμὴν περιείψας.*

3. ΣΟΦΟΚΛΗΣ, *Οιδίππους ἐπὶ Κολωνῶ* 668-719

ΧΟΡΟΣ

	εὐίππου, ξένε, τᾶσδε χώ- ρας ἴκου τὰ κράτιστα γᾶς ἔπαυλα, 670 τὸν ἀργήτα Κολωνόν, ἔνθ' ἀ λίγεια μινύρεται θαμίζουσα μάλιστ' ἀη- δὼν χλωραῖς ὑπὸ βάσσαις, τὸν οἰνωπὸν ἔχουσα κισ- 675 σὸν καὶ τὰν ἄβατον θεοῦ φυλλάδα μυριόκαρπον ἀνάλιον ἀνήνεμόν τε πάντων χειμώνων· ἦν' ὁ βακχιώ- τας αἰὲ Διόνυσος ἐμβατεῖ 680 θείαις ἀμφιπολῶν τιθήναις.	στρ.	θάλλει δ' οὐρανίας ὑπ' ἄ- αντ. χνας ὁ καλλιβοτρυς κατ' ἡμαρ αἰεὶ νάρκισσος, μεγάλου θεοῖν ἀρχαῖον στεφάνωμ', ὃ τε 685 χρυσαυγῆς κρόκος· οὐδ' ἄν- πνοι κρῆναι μινύθουσιν Κηφισοῦ νομάδες ρέε- θρων, ἀλλ' αἰὲν ἐπ' ἡματι ὠκυτόκος πεδίων ἐπινύσεται 690 ἀκηράτω σὺν ὄμβρω στερνούχου χθονός· οὐδὲ Μου- σᾶν χοροὶ νιν ἀπεστύγησαν, οὐδ' αὖ ἀ χρυσάνιος Ἄφροδίτα.
	ἔστιν δ' οἶον ἐγὼ γᾶς 695 Ἀσίας οὐκ ἔπακούω, οὐδ' ἐν τᾷ μεγάλα Δωριδί νάσφω Πέλοπος πώποτε βλαστὸν φύτευμ' ἀχείρωτον αὐτοποιόν, ἐγχείων φόβημα δαῖων, 700 ὃ τᾶδε θάλλει μέγιστα χώρα, γλαυκᾶς παιδοτρόφου φύλλον ἐλαίας· τὸ μὲν τις οὐ νεαρὸς οὐδὲ γῆρα συνναίων ἀλιώσει χερὶ πέρσας· ὁ γὰρ εἰσαιὲν ὄρων κύκλος 705 λείσσει νιν Μορίου Διὸς χά γλαυκῶπις Ἀθᾶνα.	στρ.	ἄλλον δ' αἶνον ἔχω μα- αντ. τροπόλει τᾶδε κράτιστον, δῶρον τοῦ μεγάλου δαίμονος, εἰπεῖν, 710 <χθονός> αὔχημα μέγιστον, εὐίππον, εὐπωλον, εὐθάλασσον. ὦ παῖ Κρόνου, σὺ γάρ νιν ἐς τόδ' εἰσας αὔχημ', ἀναξ Ποσειδάν, ἵπποισιν τὸν ἀκεστήρα χαλινὸν 715 πρώταισι ταῖσδε κτίσας ἀγνυαῖς. ἀ δ' ἐνήρητος ἔκπαγλ' ἀλία χερσὶ † παραπτομένα† πλάτα θρώσκει, τῶν ἑκατομπόδων Νηρήδων ἀκόλουθος.

Μετάφραση Δ. Ν. Μαρωνίτης, Αθήνα [MIET] 2004.

Σε χώρα ἡλθες, ξένε,
μ' ἔμορφα ἄλογα, στο ωραιότερο
μέρος της γῆς, στον Κολωνό, με το λευκό
του χώμα,
όπου μελωδικὰ το αηδόνι κελαηδεῖ,
φωλιάζοντας σε καταπράσινες βαθιές
κοιλιάδες, κρυμμένο στον σκουρόχρωμο
κισσό,
στο ἄβατο ἄλσος του θεοῦ,
πολύκαρπο, ἀπὸ τον ἥλιο ἀπρόσβλητο
κι ἀπ' τον ἀγέρα κάθε καταγιγίδα.
Εδῶ περιδιαβάζει
ο βακχικός Διόνυσος και γύρω του
οι Νύμφες που τον τρέφουν.

Εδῶ, ὅταν χαράζει, κι ο ουρανός
σταλάζει τη δροσιά του,
ανθίζουν ο νάρκισσος υπέροχος,
με τα λουλουδία του σαν ρώγες,
στεφάνι ἀρχαῖο για τις δυο θεές,
κι ο κρόκος ο χρυσόξανθος.
Εδῶ οἱ ροές του Κηφισοῦ / ακοιμήτες
ποτέ δεν ησυχάζουν, / μόνο
ακατάπαυστα κυλοῦν / στα ρεῖθρα του,
κι ἐκεῖνος / με το γάργαρο νερό του /
αρδεύει τους λειμώνες, / γρήγορα να
καρπίσουν / στη γῆ μας την ευρύτερη-/
Αυτόν τον τόπο δεν τον ἀποστρέφονται
μήτε / οἱ Μούσες κι οἱ χοροὶ τους μήτε /
με το χρυσό της χαλινάρι / η Ἀφροδίτη.

Υπάρχει εδώ ένας βλαστός,
τέτοιος δεν άκουσα ποτέ
να βλάστησε ή στις Ασίας το χώμα
ή στο μεγάλο δωρικό νησί
του Πέλοπα, βλαστός αυτόφυτος,
αχειροποίητος, φόβητρο στων εχθρών
τα βέλη, ευδοκιμεί και θάλλει
σ' αυτή τη χώρα πιο πολύ:
η ελιά με το γλαυκό της φύλλωμα,
η παιδοτρόφος, κι αυτή κανείς,
νέος ή γέρος, δεν μπορεί
να τη χαλάσει, να την ξεριζώσει,
γιατί την προστατεύει
με τ' άγρυπνό του μάτι
ο Μόριος Δίας κι η γλαυκώπις
Αθηνά.

Έχω ένα ακόμη έπαινο να πω
πιο δυνατό γι' αυτή την πόλη,
τη μητρόπολή μας, δώρο
θεού μεγάλου, δικό τους και δικό μου
καύχημα:
άλογα ωραία, πουλάρια ωραία,
ωραία θάλασσα.
Ω γιε του Κρόνου, άναξ Ποσειδών,
εσύ περήφανη την ύψωσες την πόλη,
όταν πρώτη φορά στους δρόμους μας
βρήκες το χαλινάρι που δαμάζει
τ' άλογα.
Μ' εσένα πάλι το καλό κουπί
στα χέρια του θαλασσινού αρμοσμένο,
σαν από θαύμα αναπηδά παφλάζοντας
στο κύμα, ενώ μπροστά
πενήντα Νηρηίδες σέρνουν τον χορό
με τα εκατό τους πόδια.

4. ΠΛΑΤΩΝ, Κριτίας 110d-111e

καὶ δὴ καὶ τὸ περὶ τῆς χώρας ἡμῶν πιθανὸν καὶ ἀληθὲς ἐλέγετο, πρῶτον μὲν
τοὺς ὄρους αὐτὴν ἐν τῷ τότ' ἔχειν ἀφωρισμένους πρὸς τὸν Ἴσθμὸν καὶ τὸ κατὰ
e τὴν ἄλλην ἡπειρον μέχρι τοῦ Κιθαιρώνας καὶ Πάρνηθος τῶν ἄκρων, καταβαί-
νειν δὲ τοὺς ὄρους ἐν δεξιᾷ τὴν Ὠρωπίαν ἔχοντας, ἐν ἀριστερᾷ δὲ πρὸς θαλάτ-
της ἀφορίζοντας τὸν Ἀσωπὸν· ἀρετῇ δὲ πᾶσαν γῆν ὑπὸ τῆς ἐνθάδε ὑπερβάλλε-
σθαι, διὸ καὶ δυνατὴν εἶναι τότε τρέφειν τὴν χώραν στρατόπεδον πολὺ τῶν περὶ
γῆν ἀργὸν ἔργων. μέγα δὲ τεκμήριον ἀρετῆς· τὸ γὰρ νῦν αὐτῆς λείψανον ἐνά-
μυλλόν ἐστι πρὸς ἡντινοῦν τῷ πάμφορον εὐκαρπὸν τε εἶναι καὶ τοῖς ζώοις πᾶσιν
111 εὖβοτον. τότε δὲ πρὸς τῷ κάλλει καὶ παμπλήθει ταῦτα ἔφερεν. πῶς οὖν δὴ
τοῦτο πιστόν, καὶ κατὰ τί λείψανον τῆς τότε γῆς ὀρθῶς ἂν λέγοιτο; πᾶσα ἀπὸ
τῆς ἄλλης ἡπείρου μακρὰ προτείνουσα εἰς τὸ πέλαγος οἶον ἄκρα κείται· τὸ δὴ
τῆς θαλάττης ἀγγεῖον περὶ αὐτὴν τυγχάνει πᾶν ἀγχιβαθὲς ὄν. πολλῶν οὖν γε-
b γονότων καὶ μεγάλων κατακλυσμῶν ἐν τοῖς ἐνακισχιλίαις ἔτεσι — τοσαῦτα γὰρ
πρὸς τὸν νῦν ἀπ' ἐκείνου τοῦ χρόνου γέγονεν ἔτη— τὸ τῆς γῆς ἐν τούτοις τοῖς
χρόνοις καὶ πάθεισιν ἐκ τῶν ὑψηλῶν ἀπορρέον οὔτε χώμα, ὡς ἐν ἄλλοις τόποις,
προχοῖ λόγου ἄξιον αἰεὶ τε κύκλω περιρρέον εἰς βάθος ἀφανίζεται· λείπεται δὴ,
καθάπερ ἐν ταῖς σμικραῖς νήσοις, πρὸς τὰ τότε τὰ νῦν οἶον νοσήσαντος σώμα-
τος ὁσῶ, περιερρηκυῖας τῆς γῆς ὅση πείρα καὶ μαλακῆ, τοῦ λεπτοῦ σώματος
c τῆς χώρας μόνου λειφθέντος. τότε δὲ ἀκέραιος οὔσα τὰ τε ὄρη γηλόφους ὑψη-
λοὺς εἶχε, καὶ τὰ φελλέως νῦν ὀνομασθέντα πεδία πλήρη γῆς πείρας ἐκέκτητο,
καὶ πολλὴν ἐν τοῖς ὄρεσιν ὕλην εἶχεν, ἧς καὶ νῦν ἔτι φανερὰ τεκμήρια· τῶν γὰρ
ὄρων ἔστιν ἃ νῦν μὲν ἔχει μελίτταις μόναις τροφήν, χρόνος δ' οὐ πάμπολυς ὅτε
δέδρωρ ἑαυτῶν εἰς οἰκοδομήσεις τὰς μεγίστας ἐρεψίμων τμηθέντων στεγά-
σματ' ἐστὶν ἔτι σᾶ. πολλὰ δ' ἦν ἄλλ' ἡμέρα ὑψηλὰ δένδρα, νομῆν δὲ βοσκήμασιν
d ἀμήχανον ἔφερεν. καὶ δὴ καὶ τὸ κατ' ἐνιαυτὸν ὕδωρ ἐκαρποῦτ' ἐκ Διός, οὐχ ὡς

νῦν ἀπολλύσα ῥέον ἀπὸ ψιλῆς τῆς γῆς εἰς θάλατταν, ἀλλὰ πολλὴν ἔχουσα καὶ εἰς αὐτὴν καταδεχομένη, τῇ κεραμιδι στεγούσῃ γῇ διαταμειομένη, τὸ καταποθὲν ἐκ τῶν ὑψηλῶν ὕδωρ εἰς τὰ κοῖλα ἀφείσα καὶ πάντας τοὺς τόπους παρείχετο ἄφθονα κρηνῶν καὶ ποταμῶν νάματα, ὧν καὶ νῦν ἔτι ἐπὶ ταῖς πηγαῖς πρότερον οὔσαις ἱερὰ λελειμμένα ἐστὶν σημεῖα ὅτι περὶ αὐτῆς ἀληθῆ λέγεται τὰ νῦν.

- e Τὰ μὲν οὖν τῆς ἄλλης χώρας φύσει τε οὕτως εἶχε, καὶ διεκεκόσμητο ὡς εἰκὸς ὑπὸ γεωργῶν μὲν ἀληθινῶν καὶ πραττόντων αὐτὸ τοῦτο, φιλοκάλων δὲ καὶ εὐφυῶν, γῆν δὲ ἀρίστην καὶ ὕδωρ ἀφθονώτατον ἐχόντων καὶ ὑπὲρ τῆς γῆς ὥρας μετριώτατα κεκραμένας.

ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ – ΑΣΚΗΣΕΙΣ – ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

1. Βλ. § 3 (κλίμα, παραγωγή, αλιεύματα), §§ 4-5 (παντοτινά αγαθά: μάρμαρο και άργυρος), § 6 (γεωγραφική θέση: το κέντρο της Ελλάδας και της οίκουμένης), §§ 7-8 (οιονεί νήσος [εισαγωγές-εξαγωγές], ειρήνη).
3. Βλ. § 5 (τέλος).
4. Το νόημα της αναφοράς είναι ότι υπάρχει ειρήνη, η οποία αποτελεί προϋπόθεση για την ανάπτυξη του εμπορίου.

Κείμενο 2. – ΕΡΜΙΠΠΟΣ, Φορμοφόροι (απόσπ. 63 Kassel-Austin)

ΑΡΧΑΙΟ ΚΕΙΜΕΝΟ

ἔσπετε νῦν μοι, Μοῦσαι Ὀλύμπια δώματ' ἔχουσαι,
 ἐξ οὗ ναυκληρεῖ Διόνυσος ἐπ' οἴνοπα πόντον,
 ὅσσ' ἀγάθ' ἀνθρώποις δεῦρ' ἤγαγε νηὶ μελαίῃ,
 ἐκ μὲν Κυρήνης καυλὸν καὶ δέρμα βόειον,
 5 ἐκ δ' Ἑλλησπόντου σκόμβρους καὶ πάντα ταρίχη,
 ἐκ δ' αὖ Θετταλίας χόνδρον καὶ πλευρὰ βόεια
 καὶ παρὰ Σιτάλκου ψώραν Λακεδαιμονίοισι,
 καὶ παρὰ Περδίκκου ψεῖδη ναυσὶν πάννυ πολλαῖς.
 αἰ δὲ Συράκουσαι σῦς καὶ τυρὸν παρέχουσαι

- 10 καὶ Κερκυραίους ὁ Ποσειδῶν ἐξολέσει
 ναυσὶν ἐπὶ γλαφυραῖς, ὅτι δόξα θυμὸν ἔχουσι.
 ταῦτα μὲν ἐντεῦθεν· ἐκ δ' Αἰγύπτου τὰ κρεμαστὰ
 ἰστία καὶ βίβλους, ἀπὸ δ' αὖ Συρίας λιβανωτόν.
 ἡ δὲ καλὴ Κρήτη κυπάριττον τοῖσι θεοῖσιν,
 15 ἡ Λιβύη δ' ἐλέφαντα πολὺν παρέχει κατὰ πρᾶσιν,
 ἡ Ῥόδος ἀσταφίδας <τε> καὶ ἰσχάδας ἡδυνείρους.
 αὐτὰρ ἀπ' Εὐβοίας ἀπίους καὶ ἴφια μῆλα,
 ἀνδράποδ' ἐκ Φρυγίας, ἀπὸ δ' Ἀρκαδίας ἐπικούρους.
 αἰ Παγασαὶ δούλους καὶ στιγματίας παρέχουσι.

- 20 τὰς δὲ Διὸς βαλάνους καὶ ἀμύγδαλα σιγαλόεντα
 Παφλαγόνες παρέχουσι· τὰ γάρ <τ'> ἀναθήματα δαιτός.
 † Φοινίκη δ' αὐτ' καρπὸν φοίνικος καὶ σεμίδαλι,
 Καρχηδῶν δάπιδας καὶ ποικίλα προσκεφάλαια

ΓΕΝΙΚΕΣ ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΕΙΣ – ΔΙΔΑΚΤΙΚΟΙ ΣΤΟΧΟΙ

Το κείμενο είναι απόσπασμα κωμωδίας από την περίοδο της Αρχαίας (α), ως προς τον τύπο είναι ένας κατάλογος (β) και παρωδεί το έπος (γ).

Η διδασκαλία οφείλει να το φωτίσει και από τις τρεις αυτές πλευρές, λαμβάνοντας υπόψη ότι το κείμενο προσφέρεται θαυμάσια για να υπηρετήσει τον παλιό –και πάντα επίκαιρο– εκείνο στόχο, που συμπυκνώνεται στο τέρπειν άμα και διδάσκειν.

α) Η Αρχαία Κωμωδία (περίπου: η κωμωδία του 5ου αι.) είναι πρωτίστως πολιτική κωμωδία και τη χαρακτηρίζει η στενή σύνδεση με την επικαιρότητα, εν προκειμένω την αθηναϊκή (θαλασσοκρατορία, εξωτερική πολιτική, εμπορικές συναλλαγές, εισαγωγές, διαιτητικές και άλλες συνθήκες). Οι συγκεκριμένες αναφορές του Έρμιππου επιβεβαιώνουν τη γενική διαπίστωση του Ψευδο-Ξενοφώντα και του Θουκυδίδη (βλ. *Συμπληρωματικά Σχόλια*). Σύμφωνα με ένα μελετητή, η άνθηση του αθηναϊκού εμπορίου, που αποτυπώνεται στο απόσπασμα, ταιριάζει για τη δεκαετία πριν από τον Πελοποννησιακό Πόλεμο.

β) Οι κατάλογοι έχουν μακρά παράδοση στην αρχαία ελληνική ποίηση (πβ. *Ιλ. Β*) και φαίνεται ότι ήταν ιδιαίτερα αγαπητοί στους κωμικούς –πρωτίστως οι κατάλογοι φαγητών στους ποιητές της Μέσης Κωμωδίας (περίπου: 400-325 π.Χ.). Χαρακτηριστικό του καταλόγου που μας απασχολεί είναι αυτό το μείγμα σοβαρού και αστειού.

Κατά τη διδασκαλία θα ήταν, πιστεύουμε, παραγωγικό να εισαγάγουμε και τον προβληματισμό σχετικά με την εκφορά τέτοιων καταλόγων στο θέατρο, με το πώς δηλαδή απάγγελναν τέτοια κείμενα οι υποκριτές —ο τρόπος εκφοράς ενδέχεται να είναι κάποτε εξίσου σημαντικός με το περιεχόμενο.

γ) Σχετικά με την παρωδία του έπους, θα μπορούσαμε, παραλλάσσοντας τη γνωστή διατύπωση του Κ. Θ. Δημαρά, να πούμε ότι ο Έρμιππος γράφει «στη βαριά σκιά» του Ομήρου. Το μέτρο του αποσπάσματος (δακτυλικό εξάμετρο) και το επικό λεξιλόγιο το επιβεβαιώνουν. Το πρόβλημα ωστόσο είναι ότι και τα δύο αυτά στοιχεία υφίστανται μόνο στο πρωτότυπο και δεν είναι δυνατόν να διασωθούν στη μετάφραση. Επομένως, για να αντιληφθεί κάποιος πληρέστερα τη λειτουργία της παρωδίας, και ειδικότερα την έκταση της παρωδίας του Ομήρου, απαιτείται να προσφύγει στο πρωτότυπο. Οι μαθητές δεν είναι απαραίτητο να ξέρουν να μεταφράζουν τον Έρμιππο, για να καταλάβουν πόσο «ομηρίζει»· αρκεί να τους εξηγήσει κάποιος περιγραφικά και με τη μέγιστη δυνατή συντομία τι είναι ένας δακτυλικός εξάμετρος και στη συνέχεια να υπογραμμίσει (κυριολεκτικώς) στο αρχαίο κείμενο του αποσπά-

σματος τις λέξεις και τις φράσεις που προέρχονται από τον Όμηρο, αυτούσιες ή ελαφρώς παραλλαγμένες. (Βλ. *Συμπληρωματικά Σχόλια*, σελ. 20 και το *Διδακτικό παράδειγμα*, σελ. 88-9).

Με αφορμή την παρουσία του δακτυλικού εξαμέτρου σε κωμωδία, υπενθυμίζουμε ότι αυτό συμβαίνει αρκετές φορές στην κωμωδία, ιδιαίτερα στην Αρχαία, ενώ ουσιαστικά δεν συμβαίνει ποτέ στην τραγωδία. Υπενθυμίζουμε ακόμη ότι, ενώ τα λεγόμενα διαλογικά μέρη της τραγωδίας είναι γραμμένα ή σε ιαμβικό τρίμετρο ή (σπάνια) σε τροχαϊκό τετράμετρο, η κωμωδία χρησιμοποιεί, εκτός από αυτά, και άλλα μέτρα: δακτυλικό εξάμετρο, αναπαιστικό τετράμετρο και ιαμβικό τετράμετρο.

Κατά ένα μέρος η κωμικότητα παράγεται εν προκειμένω από τη δυσαρμονία ανάμεσα στην υψηλή έκφραση (μέτρο, γλώσσα) και στο ταπεινό περιεχόμενο. Κάποτε ο ποιητής την επαυξάνει δίνοντας διαφορετικό νόημα σε οικείες στο κοινό του ομηρικές εκφράσεις.

ΣΥΜΠΛΗΡΩΜΑΤΙΚΑ ΣΧΟΛΙΑ

Για την αντιμετώπιση του Περικλή από τον Έρμιππο διαφωτιστικό είναι ένα απόσπασμα που αποδίδεται στην κωμωδία *Μοίρες*, που παίχτηκε το 430 π.Χ., δηλ. ένα χρόνο πριν από τον θάνατο του Περικλή. Εκεί (απόσπ. 47 ΚΑ) κάποιος που διαφωνεί με την αυστηρά αμυντική γραμμή που ακολουθούσε ο Περικλής απέναντι στους Πελοποννησίους απευθύνεται στον Περικλή με την αποστροφή *βασιλεῦ σατύρων* —οι σάτυροι θεωρούνταν όντα φιλήδονα και δειλά.

[Ξενοφών], *Ἀθηναίων Πολιτεία* 2, 7 διὰ τὴν ἀρχὴν τῆς θαλάττης ... τρόπους εὐωχιῶν ἐξηῆρον ἐπιμισγόμενοι ἄλλῃ ἄλλοις· ὅ τι ἐν Σικελίᾳ ἢ δὴ ἢ ἐν Ἰταλίᾳ ἢ ἐν Κύπρῳ ἢ ἐν Αἰγύπτῳ ἢ ἐν Λυδίᾳ ἢ ἐν Πόντῳ ἢ ἐν Πελοποννήσῳ ἢ ἄλλοθί που, ταῦτα πάντα εἰς ἐν ἤθροισται διὰ τὴν ἀρχὴν τῆς θαλάττης.

Θουκυδίδης 2, 38, 2 ἐπεσέρχεται δὲ διὰ τὸ μέγεθος τῆς πόλεως ἐκ πάσης γῆς τὰ πάντα, καὶ ζυμβαίνει ἡμῖν μηδὲν οἰκειότερα τῇ ἀπολαύσει τὰ αὐτοῦ ἀγαθὰ γιγνόμενα καρποῦσθαι ἢ καὶ τὰ τῶν ἄλλων ἀνθρώπων.

4 Ησύχιος δ 682 δέρμα Λιβυκόν· ὡς κάλλιστον.

5 Για τα παστά (ταρίχη) βλ. Αθήναιος 3, 84-93.

6 Αντιφάνης, απόσπ. 36, 1-3 ΚΑ (Α.) ἐν ταῖς σπυρίσι δὲ τί ποτ' ἔνεστι, φίλτατε; / (Β.) ἐν ταῖς τρισὶν μὲν χόνδρος ἀγαθὸς Μεγαρικὸς. / (Α.) οὐ Θεταλικὸν τὸν χρηστὸν εἶναί φασι δέ;

7 Για τη «λατρεία» του Σιτάλκη για τους Αθηναίους βλ. Αριστοφ. *Ἄχαρν*. 134 κε.

8 Για τη στάση του Περδίκκα απέναντι στους Αθηναίους βλ. Θουκυδ. 1, 57, 2· 2, 80, 7· 4, 79, 2.

10-1 Για τον εμφύλιο των Κερκυραίων βλ. Θουκυδ. 3, 70 κε. Για το κερκυραϊκό ναυτικό βλ. Θουκυδ. 1, 25, 4.

13 Ηρόδ. 2, 96, 3 ἰστίοισι δὲ βυβλίνοισι (sc. χρέωνται Αἰγύπτιοι). Θεόφρ. *Περὶ φυτικῶν*

ιστοριῶν 4, 8, 4 καὶ ἐκ τῆς βίβλου ἰστιά τε πλέκουσι καὶ ψιάθους, καὶ ἐσθῆτάς τινας, καὶ στρωμνάς, καὶ σχοινία, καὶ ἕτερα πλείω, καὶ ἐμφανέστατα δὴ τοῖς ἕξω τὰ βιβλία.

- 14 Η Κρήτη αναφέρεται ως πατρίδα του κυπαρισσιού από τον Πλίνιο, Nat. hist. 16, 141 huic patria insula Creta.
- 15 Ένας Ρωμαίος συγγραφέας χαρακτηρίζει το ελεφαντόδοντο το πολυτιμότερο υλικό που προέρχεται από χερσαίο ζώο.
- 18 Ευριπ. Ἄλκ. 675-6 (μιλάει ο Φέρης στον γιό του Ἄδμητο) ὦ παῖ, τίν' αὐχεῖς, πότερα Λυδὸν ἢ Φρύγα/κακοῖς ἐλαύνειν ἀργυρώνητον σέθεν;
Ξενοφών, Ἑλληνικά 7, 1, 23 καὶ ἀλκιμωτάτους δὲ αὐτοὺς (sc. τοὺς Ἀρκάδας) ἀπεδείκνυε (sc. Λυκομήδης ὁ Μαντινεύς), τεκμήρια παρεχόμενος ὡς ἐπικούρων ὅποτε δεηθεῖέν τινες, οὐδένας ἤροῦντο ἀντ' Ἀρκάδων.
- 19 Αριστοφάνης, Πλουτος 521 ἔμπορος ἦκων ἐκ Θετταλίας, παρὰ πλείστον ἀνδραποδιστῶν.
Σε απόσπασμα του Δίφιλου ένας παμπόνηρος ιχθυοπώλης, για να κρύψει το στίγμα, αφήνει μακριά μαλλιά, προφασιζόμενος ότι το έχει τάμα (απόσπ. 67, 6 -8 KA): κόμην τρέφων μὲν πρῶτον ἱερὰν τοῦ θεοῦ, / ὡς φησιν· οὐ διὰ τοῦτο γ', ἀλλ' ἐστιγμένος / πρὸ τοῦ μετώπου παραπέτασμ' αὐτὴν ἔχει.
- 22 Αντιφάνης, απόσπ. 36, 4-5 KA τῆς <δὲ> Φοινίκης < > / σεμίδαλις.
- 23 Ο Πολέμων ο περιηγητής (3ος/2ος αι. π.Χ.) είχε γράψει ειδική πραγματεία Περὶ τῶν ἐν Καρχηδόνι πέπλων.
Την έκταση των ομηρισμών την αντιλαμβάνεται κανείς, μόνο αν προσφύγει στο πρωτότυπο. Παραθέτουμε εδώ τα κυριότερα ομηρικά παράλληλα χωρία από την έκδοση των Kassel-Austin.

1 = B 484 2 | ἐξ οἷ A 6 κ.α. ἐπὶ οἶνοπα πόντον | B 613 κ.α. 3 δεῦρ' ἦγαγε δ 312 (στην ἴδια μετρική θέση) νηὶ μελαίνῃ | ο 416 6 νεῦρα βόεια | Δ 122 10 τοὺς Ζεὺς ἐξολέσειε ρ 597 11 | νηυσὶν ἐπὶ γλαφυρῆς I 425 κ.α. (-ῆσιν) δίχα θυμὸν ἔχοντες | Υ 32 14 Κρήτη ... καλὴ τ 172 κε. 17 αὐτάρ (επικός σύνδεσμος) ἴφια μῆλα | E 556 κ.α. 20 σιγαλόεντα (συχνά στον Όμηρο στο τέλος στίχου) 21 τὰ γάρ τ' ἀναθήματα δαιτὸς | α 152

ΣΥΜΠΛΗΡΩΜΑΤΙΚΑ ΣΥΝΟΔΕΥΤΙΚΑ ΚΕΙΜΕΝΑ

1. ΠΙΝΔΑΡΟΣ, απόσπ. 106 Sn.-M.

ἀπὸ Ταῦγέτοιο μὲν Λάκαιναν

ἐπὶ θηρσὶ κῦνα τρέχειν

πυκνωτάτον ἐρπετόν.

Σκύριαι δ' ἐς ἄμελξιν γλάγεος

αἶγες ἐξοχώταται·

5 ὄπλα δ' ἀπ' Ἄργεος, ἄρμα Θη-

βαῖον, ἀλλ' ἀπὸ τᾶς ἀγλαοκάρπου

Σικελίας ὄχημα

δαιδάλεον ματεύειν.

2. ΑΝΤΙΦΑΝΗΣ, απόσπ. 233 ΚΑ

ἔξ Ἥλιδος μάγειρος, ἔξ Ἄργους λέβης
 Φλιάσιος οἶνος, ἐκ Κορίνθου στρώματα,
 ἰχθύς Σικυῶνος, Αἰγίου δ' αὐλητρίδες,
 τυρὸς Σικελικός < >
 5 μύρον ἔξ Ἀθηνῶν, ἐγχέλεις Βοιώται

3. ΑΘΗΝΑΙΟΣ, Δειπνοσοφισταί 12.540 c

Κλύτος δ' ὁ Ἀριστοτελικὸς ἐν τοῖς περὶ Μιλήτου Πολυκράτην φησὶ τὸν Σαμίων τύραννον ὑπὸ τρυφῆς τὰ πανταχόθεν συνάγειν, κύνας μὲν ἔξ Ἠπείρου, αἰγας δὲ ἐκ Σκύρου, ἐκ δὲ Μιλήτου πρόβατα, ὕς δ' ἐκ Σικελίας.

4. Κ. Π. ΚΑΒΑΦΗΣ, Γνωρίσματα

Ἄλλων μὲν γὰρ ἄλλαι χῶραι καρπῶν
 τε καὶ τόκων εὐφοροὶ ἵππος δεικνύει
 τὸν Θετταλὸν ...· καρπὸς δὲ τῆσδε
 τῆς πόλεως λόγος καὶ ἄνθρωπος.

ΙΜΕΡΙΟΣ

Το γνώρισμά της έχει κάθε χώρα.
 Ἴδιον εἶναι Θεσσαλὸν ἵπποι και ιππασία·
 αναδεικνύει του πολέμου ὥρα
 τον Σπαρτιάτην· έχει η Μηδία
 την τράπεζαν μετά των εδεσμάτων·
 κόμη δεικνύει τους Κελτούς, τους Ασσυρίουσ πάγων.
 Αἰ δε Αθήναι ως γνωρίσματά των
 τον Ἄνθρωπον ἔχουσι και τον Λόγον.

ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ – ΑΣΚΗΣΕΙΣ – ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

1. Θα μπορούσατε να διευρύνετε την ερώτηση, ζητώντας από τους μαθητές να σκεφτούν πάνω στο ενδεχόμενο η σειρά με την οποία αναφέρονται οι διάφορες πόλεις ή περιοχές να μην είναι τυχαία αλλά να υπακούει, μερικώς τουλάχιστον, σε κάποια ή κάποιες αρχές —κάτι τέτοιο θα διευκόλυνε και την απομνημόνευση του κειμένου από τον υποκριτή.
2. Κυρίως εισάγονται φαγώσιμα και πρώτες ύλες.
3. α) Σχεδόν όλα τα φαγώσιμα που αναφέρονται είναι «είδη πολυτελείας» και λιχουδιές.
 β) «Οι εμπορικές σχέσεις της Αθήνας με ένα ευρύ φάσμα απομακρυσμένων χωρών και η ποικιλία των εισαγομένων προϊόντων υποδηλώνουν ότι η χλιδή είχε γίνει τρόπος ζωής, χάρη στη ναυσιπλοΐα και στην κεντρική θέση της Αθήνας στην κορυφή μιας ηγεμονίας.» (Dwora Gilula).

Κείμενο 3. – α. ΑΜΦΙΣ, Πλάνος (απόσπ. 30 Kassel-Austin)
β. ΑΛΕΞΙΣ, Ἀπεγλαυκωμένος (απόσπ. 16 Kassel-Austin)

ΑΡΧΑΙΟ ΚΕΙΜΕΝΟ

α. ΑΜΦΙΣ, Πλάνος (απόσπ. 30 Kassel-Austin)

πρὸς τοὺς στρατηγούς ῥᾶόν ἐστιν μυρίαῖς
μοίραις προσελθόντ' ἀξιοθῆναι λόγου
λαβεῖν τ' ἀπόκρισιν <ῶν> ἂν ἐπερωτᾶ τις ἢ
πρὸς τοὺς καταράτους ἰχθυοπώλας ἐν ἀγορᾷ.
5 οὓς ἂν ἐπερωτήσῃ τις †λαβὼν τι τῶν
παρακειμένων, ἔκυψεν ὥσπερ Τήλεφος
πρῶτον σιωπῇ (καὶ δικαίως τοῦτό γε·
ἅπαντες ἀνδροφόνοι γάρ εἰσιν ἐνὶ λόγῳ),
ὡσεὶ †προσέχων δ'† οὐδὲν οὐδ' ἀκηκοὺς
10 ἔκρουσε πουλύπουν τιν'· ὁ δ' ἐπρήσθη U –
O–U–O καὶ τότε' οὐ λαλῶν ὄλα
τὰ ῥήματ' ἀλλὰ συλλαβὴν ἀφελὼν «τάρων
βολῶν γένοιτ' ἄν·» «ἢ δὲ κέστρα ;» «κτῶ βολῶν.»
τοιαῦτ' ἀκούσαι δεῖ τὸν ὀψωνοῦντά τι

β. ΑΛΕΞΙΣ, Ἀπεγλαυκωμένος (απόσπ. 16 Kassel-Austin)

τοὺς μὲν στρατηγούς τὰς ὀφρῦς ἐπὰν ἴδω
ἀνεσπακότας, δεινὸν μὲν ἠγοῦμαι ποεῖν,
οὐ πάντι θαναμάζω δὲ προτετιμημένους
ὑπὸ τῆς πόλεως μεῖζόν τι τῶν ἄλλων φρονεῖν.
5 τοὺς δ' ἰχθυοπώλας τοὺς κάκιστ' ἀπολουμένους
ἐπὰν ἴδω κάτω βλέποντας, τὰς δ' ὀφρῦς
ἔχοντας ἐπάνω τῆς κορυφῆς, ἀποπνίγομαι.
ἐὰν δ' ἐρωτήσῃς «πόσου τοὺς κεστρέας
πωλεῖς δὴ ὄντας ;» «δέκ' ὀβολῶν» φησίν. «βαρὺ·
10 ὀκτῶ λάβοις ἄν ;» «εἴπερ ὠνεῖ τὸν ἕτερον.»
«ῶ τᾶν, λαβὲ καὶ μὴ παῖζε.» «τοσοῦδ' παράτρεχε.»
ταῦτ' οὐχὶ πικρότερ' ἐστὶν αὐτῆς τῆς χολῆς ;

ΓΕΝΙΚΕΣ ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΕΙΣ – ΔΙΔΑΚΤΙΚΟΙ ΣΤΟΧΟΙ

Τα φρέσκα ψάρια που ἐφταναν στην αθηναϊκὴ ἀγορὰ ἦταν προφανῶς ἀκριβὰ καὶ οἱ ἰχθυοπώλες ἐκμεταλλεύονταν τὴ ζήτηση. Ἐντούτοις θα ἦταν λάθος νὰ θεωρήσουμε ὅτι τὰ δύο ἀποσπάσματα δίνουν πιστὴ εἰκόνα τῆς πραγματικότητας. Καὶ τὰ δύο αὐτὰ κείμενα, ὅπως καὶ πολλὰ ἄλλα στα ὁποῖα οἱ

ιχθυοπώλες παρουσιάζονται με το μελανότερα χρώματα (βλ. Συμπληρωματικά Συνοδευτικά Κείμενα), προέρχονται από κωμωδίες. Η κωμωδία, ως γνωστόν, τρέφεται από την υπερβολή. Την πρώτη επίθεση κατά των ιχθυοπωλών τη συναντάμε σε απόσπασμα του Αριστοφάνη (απόσπ. 402, 8-10 ΚΑ και μὴ περιμένειν ἕξ ἀγορᾶς ἰχθύδια / τριταῖα, πολυτίμητα, βεβασανισμένα / ἐπ' ἰχθυοπώλου χειρὶ παρανομωτάτη), όμως αυτοί που δεν κουράζονται να επανέρχονται στο θέμα και στην ουσία δημιούργησαν τον «τύπο» του επηρμένου ιχθυοπώλη είναι οι ποιητές της Μέσης Κωμωδίας —την εποχή αυτή το δείπνο και η προετοιμασία του γίνονται συχνά το επίκεντρο των έργων.

Ο πρώτος στόχος κατά τη διδασκαλία δεν μπορεί να είναι άλλος από το να απολαύσουν οι μαθητές τα δύο κείμενα. Παράλληλα, μέσα από τέτοια κείμενα, που δίνουν ανάγλυφες εικόνες για λιγότερο γνωστές πτυχές της καθημερινότητας των αρχαίων Αθηναίων, οι μαθητές θα αρχίσουν να συνειδητοποιούν ότι, εκτός από τις εξιδανικευμένες και κάποτε απόμακρες μορφές των μουσείων, υπήρχαν και οι καθημερινοί άνθρωποι με τα ελαττώματα, τις ιδιαιτερότητες και τις εμμονές τους. Θα συνειδητοποιήσουν ακόμη πόσο μεγάλη είναι η απόσταση ανάμεσα στο τότε και στο σήμερα —τέτοια έπαρση από ψαράδες θα ήταν σήμερα αδιανόητη— καθώς επίσης ότι το θέμα ήταν ιδιαίτερα αγαπητό στους κωμωδιογράφους, ενώ η σύγκριση των δύο ομόθεμων αποσπασμάτων θα δείξει ότι έχουμε μπροστά μας δύο επιτυχημένες παραλλαγές πάνω στο ίδιο θέμα.

ΣΥΜΠΛΗΡΩΜΑΤΙΚΑ ΣΧΟΛΙΑ

Κείμενο (α)

- 1 Πβ. το γνωστό απόσπασμα του Αρχίλοχου (114 W), όπου όμως ο λόγος είναι για ένα επηρμένο στρατηγό, όχι για τους στρατηγούς. Βλ. *Ανθολογία Αρχαίας Ελληνικής Γραμματείας*, τόμ. Α', σελ. 110-1. Πβ. και το απόσπασμα 3 ΚΑ από την *Αντιλαΐδα* του κωμικού ποιητή Επικράτη (στ. 13): *εἶδες δ' ἂν αὐτῆς Φαρνάβαζον θᾶπτον ἂν* (ο λόγος είναι για την περιβόητη εταίρα Λαΐδα όταν ήταν νέα).
- 7 Ευριπ., απόσπ. 1008 N² *τί σιγᾶς; μῶν φόνον τιν' εἰργάσω;*
- 13 Αποδίδουμε κατ' αναλογία.

Κείμενο (β)

- 1 Ο Kassel και ο Austin παραπέμπουν στον Θεμίστιο (4ος αι. μ.Χ.), 8 p. 114 B *τὰς ὀφρῦς ἐπηρκότες μᾶλλον τῶν στρατηγῶν*. Το σηκωμένο φρούδι επανειλημμένα αναφέρεται ως χαρακτηριστικό ορισμένων φιλοσόφων. Βλ. *Ἄμφις, Δεξιδημίδης* (απόσπ. 13 ΚΑ): *ᾧ Πλάτων, / ὡς οὐδὲν οἴσθα πλὴν σκυθρωπάξειν μόνον, / ᾧσπερ κοχλίας σεμνῶς ἐπηρκῶς τὰς ὀφρῦς*.

ΣΥΜΠΛΗΡΩΜΑΤΙΚΑ ΣΥΝΟΔΕΥΤΙΚΑ ΚΕΙΜΕΝΑ

Α. ΑΡΧΑΙΑ ΚΕΙΜΕΝΑ

1. ΑΝΤΙΦΑΝΗΣ, *Κνοιθιδεὺς ἢ Γάστρων* (απόσπ. 13 Kassel-Austin)

ἄτοπά γε κηρύττουσιν ἐν τοῖς ἰχθύσι
κηρύγμαθ', οὗ καὶ νῦν τις ἐκεκράγει μέγα
μέλιτος γλυκυτέρας μεμβράδας φάσκων ἔχειν.
εἰ τοῦτο τοιοῦτ' ἐστίν, οὐδὲν κωλύει

- 5 τοὺς μελιτοπώλας αὐτὸ λέγειν βοᾶν θ' ὅτι
πωλοῦσι τὸ μέλι σαπρότερον τῶν μεμβράδων

2. ΑΝΤΙΦΑΝΗΣ, *Νεανίσκοι* (απόσπ. 164 Kassel-Austin)

ἐγὼ τέως μὲν ὥοιμην τὰς Γοργόνας
εἶναι τι λογοποίημα, πρὸς ἀγορὰν δ' ὅταν
ἔλθω, πεπίστευκ' ἐμβλέπων γὰρ αὐτόθι
τοῖς ἰχθυοπώλαις, λίθινος εὐθὺς γίγνομαι,
5 ὥσθ' ἐξ ἀνάγκης ἔστ' ἀποστραφέντι μοι
λαλεῖν πρὸς αὐτούς. ἂν ἴδω γὰρ ἡλίκον
ἰχθὺν ὅσου τιμῶσι, πῆγνυμαι σαφῶς

3. ΑΝΤΙΦΑΝΗΣ, *Τίμων* (απόσπ. 204 Kassel-Austin)

ἦκω πολυτελῶς ἀγοράσας εἰς τοὺς γάμους,
λιβανωτὸν ὀβολοῦ τοῖς θεοῖς καὶ ταῖς θεαῖς
πάσαισι, τοῖς δ' ἤρωσι τὰ ψαίστ' ἀπονεμῶ.
ἡμῖν δὲ τοῖς θνητοῖς ἐπριάμην κωβιούς.

- 5 ὡς προσβαλεῖν δ' ἐκέλευσα τὸν τοιχωρῦχον,
τὸν ἰχθυοπώλην, «προστίθημι», φησί, «σοὶ
τὸν δῆμον αὐτῶν· εἰσὶ γὰρ Φαληρικοί.»
ἄλλοι δ' ἐπώλουν, ὡς ἔοικ', Ὀτρυνικούς

4. ΑΝΤΙΦΑΝΗΣ, *Φιλοθήβαιος* (απόσπ. 217 Kassel-Austin)

οὐ δεινὸν ἐστὶ προσφάτους μὲν ἂν τύχη
πωλῶν τις ἰχθύς, συναγαγόντα τὰς ὀφρῦς
τοῦτον σκυθρωπάζοντά θ' ἡμῖν προσλαλεῖν,
εἰάν σαπρὸς κομιδῇ δέ, παίζειν καὶ γελᾶν;

- 5 τούναντίον γὰρ πᾶν ἔδει τούτους ποιεῖν·
τὸν μὲν γελᾶν, τὸν δ' ἕτερον οἰμώζειν μακρὰ

5. ΑΛΕΞΙΣ, *Λέβης* (απόσπ. 131 Kassel-Austin)

οὐ γέγονε μετὰ Σόλωνα κρείττων οὐδὲ εἰς
Ἄριστονίκου νομοθέτης· τὰ τ' ἄλλα γὰρ

νενομοθέτηκε πολλά καὶ παντοῖα δῆ.
 νυνί τε καινὸν εἰσφέρει νόμον τινὰ
 5 χρυσοῦν, τὸ μὴ πωλεῖν καθημένους ἔτι
 τοὺς ἰχθυοπώλας, διὰ τέλους δ' ἔστηκότας·
 εἴτ' εἰς νέωτά φησι γράψειν κρεμαμένους,
 καὶ θάττον ἀποπέμψουσι τοὺς ἀνουμένους,
 ἀπὸ μηχανῆς πωλοῦντες ὥσπερ οἱ θεοί

6. ΑΛΕΞΙΣ, Πυλαία (απόσπ. 204 Kassel-Austin)

νῆ τὴν Ἀθηνᾶν, ἀλλ' ἐγὼ τεθαύμακα
 τοὺς ἰχθυοπώλας, πῶς ποτ' οὐχὶ πλούσιοι
 ἄπαντές εἰσι λαμβάνοντες βασιλικοὺς
 φόρους. <(B.) φόρους> μόνον; οὐχὶ δεκατεύουσι γὰρ
 5 τὰς οὐσίας ἐν ταῖς πόλεσι καθήμενοι,
 ὅλας δ' ἀφαιροῦνται καθ' ἐκάστην ἡμέραν

7. ΞΕΝΑΡΧΟΣ, Πορφύρα (απόσπ. 7 Kassel-Austin)

οἱ μὲν ποιηταὶ ληρός εἰσιν· οὐδὲ ἐν
 καινὸν γὰρ εὐρίσκουσιν, ἀλλὰ μεταφέρει
 ἕκαστος αὐτῶν ταῦτ' ἄνω τε καὶ κάτω.
 τῶν δ' ἰχθυοπωλῶν φιλοσοφώτερον γένος
 5 οὐκ ἔστιν οὐδὲν οὐδὲ μᾶλλον ἀνόσιον.
 ἐπεὶ γὰρ αὐτοῖς οὐκέτ' ἔστ' ἐξουσία
 ραίνειν, ἀπείρηται δὲ τοῦτο τῷ νόμῳ,
 εἰς τις θεοῖσιν ἐχθρὸς ἄνθρωπος πάννυ
 ξηραινομένους ὡς εἶδε τοὺς ἰχθύς, μάχην
 10 ἐποίησ' ἐν αὐτοῖς ἐξεπίτηδες εὖ πάννυ.
 ἦσαν δὲ πληγαί, καιρίαν δ' εἰληφέναι
 δόξας καταπίπτει καὶ λιποψυχεῖν δοκῶν
 ἕκειτο μετὰ τῶν ἰχθύων. βοᾷ δὲ τις
 «ὔδωρ <ὔδωρ.>» ὁ δ' εὐθὺς ἐξάρας πρόχουν
 15 τῶν ὁμοτέχνων τις τοῦ μὲν ἀκαρῆ παντελῶς
 κατέχεε, κατὰ τῶν ἰχθύων δ' ἀπαξάπαν.
 εἴποις γ' ἂν αὐτοὺς ἀρτίως ἠλωκέναι

B. ΑΠΟΣΠΑΣΜΑΤΑ ΑΠΟ ΜΕΛΕΤΕΣ

8. J.-J. Maffre, *Η ζωή στην κλασική Ελλάδα*, μτφρ. Ε. Τσελέντη, Αθήνα [Δαίδαλος – I. Ζαχαρόπουλος], σελ. 71-2.

«Εκτιμούν πολύ τα ψάρια, είτε της θάλασσας, είτε της λίμνης και των ποταμών, φρέσκα ή καπνιστά και παστά, είτε διατηρημένα στην άλμη. Ο Αριστοφάνης παινεύει τη νοστιμιά που έχουν τα χέλια της Κωπαΐδας λίμνης, που τα έτρωγαν πολύ, τυλιγμένα σε φύλλα σέσκλου.

Υπάρχει κάποιος τιμοκατάλογος ψαριών, που διασώθηκε σε μια πέτρινη επιγραφή του Αχραιφίου στη Βοιωτία και αποκαλύπτει ότι αγόραζαν επίσης αρκετά φτηνά λούτσους, σαφάνια και μαρίδες για τηγάνισμα, στα οποία μπορούμε να προσθέσουμε τις τρίγλες (μπαρμπούνια), τις πέρκες και τους γωβιούς (όχι όμως και τις πέστροφες). Μεταξύ των άλλων θαλάσσιων ψαριών η επιγραφή αυτή αναφέρει τον τόννο που τρώγεται κομμένος σε φέτες, τη γούφαινα (είδος συγγενές με τον τόννο που το έψηναν τυλιγμένο σε φύλλα συκιάς που τα έβαζαν πάνω στη χόβολη), τη ρίνη που την έψηναν σε φούρνο ή βρασμένη με τυρί και με σίλφιο, το συάκι και το μουγγρί, βρασμένα συνήθως μέσα στο ζουμί του ψαριού με πολλά μυρωδικά, το σκυλόψαρο και τον γαλέο που το πρόσφεραν με λαδόξυδο ή με μια σάλτσα (...) το λιθρίνι που τα έψηναν με διάφορα αρωματικά χόρτα, τυρί, λάδι, σίλφιο και ξύδι. Σε άλλες πηγές αναφέρονται οι σαρδέλλες, οι αντσούγιες και διάφορα μικρά ψάρια για το τηγάνι που έτρωγε με ευχαρίστηση ο λαός. Τόσο μεγάλη μάλιστα είναι η κατανάλωση ψαριών που οι εκτροφείς χελιών και άλλων ψαριών του γλυκού νερού φτιάχνουν ιχθυοτροφεία (βλ. Αριστοτέλης, *Περί τὰ ζῶα Ἱστορίαι*, 592 a) και οι Αθηναίοι αρχικά, και αργότερα, οι Ιταλιώτες αγγειοπλάστες κατασκευάζουν κάποια αγγεία με ξεχωριστό σχήμα που τα ονομάζουν «ιχθυόεντα» γιατί έχουν την ιδιαιτερότητα να είναι διακοσμημένα με ψάρια και με κοχύλια.

Περιζήτητα επίσης από τους Έλληνες είναι και τα διάφορα μαλάκια: χταπόδια, καλαμάρια, αστακοί, καβούρια, γαρίδες, πίννες, πεταλίδες, αχινοί και τσούχτρες, από τις οποίες, σύμφωνα με τον Αριστοτέλη (*Ἱστορίαι περὶ ζῶων*, 531 b), οι μικρότερες είναι οι πιο καλές, καμιά φορά μύδια και στρείδια τα οποία καλλιεργούνται σε ειδικούς περιφρακτους χώρους· μεγάλη εκτίμηση απολαμβάνουν επίσης και οι καραβίδες.»

ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ – ΑΣΚΗΣΕΙΣ – ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

1. Το αντίστοιχο για τους στρατηγούς θα ήταν σήμερα ο πρωθυπουργός ή ο πρόεδρος της δημοκρατίας, για το σηκωμένο φρύδι η μύτη.
2. (α) Βλ. κυρίως στ. 6-7, 9-10 και 12-3. (β) Βλ. στ. 7-8 και 10 κε., ιδίως στ. 11.
3. Βλ. *Κείμενο* 3β, στ. 10.
4. Μπορείτε να κατευθύνετε τους μαθητές, θέτοντάς τους ειδικότερες ερωτήσεις: (Πού διαδραματίζονται οι δύο σκηνές; Ποιοι εμπλέκονται; Ποιες κινήσεις ή ποιους μορφασμούς κάνουν; Χρησιμοποιούν ή όχι ευθύ λόγο;)
- 5α. Προφανώς όχι.
- 5β. Βασικά στοιχεία της σκηνής: ο υπέργηρος και αποστεωμένος ψαράς, η χειρονομία και η έκφραση του (απαιτητικού) αγοραστή, το μέγεθος των ψαριών —ακόμα και σήμερα η αλίευση μεγάλου ψαριού μπορεί να γίνει θέμα στα δελτία ειδήσεων.

ΑΡΧΑΙΟ ΚΕΙΜΕΝΟ

4 Ἀλλὰ καὶ τοῦτο, ἔφη, ἔγωγε, ὦ Ἰσχόμαχε, πάνν ἄν ἠδέως σου πυθοίμην, πό-
 5 τερα αὐτὸς σὺ ἐπαίδευσας τὴν γυναῖκα ὥστε εἶναι οἶαν δεῖ ἢ ἐπισταμένην ἔλα-
 6 βες παρὰ τοῦ πατρὸς καὶ τῆς μητρὸς διοικεῖν τὰ προσήκοντα αὐτῇ. Καὶ τί ἄν,
 ἔφη, ὦ Σώκρατες, ἐπισταμένην αὐτὴν παρέλαβον, ἢ ἔτη μὲν οὐπω πεντεκαίδε-
 7 κα γεγονυῖα ἦλθε πρὸς ἐμέ, τὸν δ' ἔμπροσθεν χρόνον ἔζη ὑπὸ πολλῆς ἐπιμελείας
 8 ὅπως ὡς ἐλάχιστα μὲν ὄψοιτο, ἐλάχιστα δ' ἀκούσοιτο, ἐλάχιστα δ' ἔροιτο; οὐ
 γὰρ ἀγαπητόν σοι δοκεῖ εἶναι, εἰ μόνον ἦλθεν ἐπισταμένη ἔρια παραλαβοῦσα
 9 ἱμάτιον ἀποδείξαι, καὶ ἐωρακυῖα ὡς ἔργα ταλάσια θεραπαίναις δίδονται; ἐπεὶ τὰ
 10 γε ἀμφὶ γαστέρα, ἔφη, πάνν καλῶς, ὦ Σώκρατες, ἦλθε πεπαιδευμένη· ὅπερ μέ-
 11 γιστον ἔμοιγε δοκεῖ παιδεύμα εἶναι καὶ ἀνδρὶ καὶ γυναικί. Τὰ δ' ἄλλα, ἔφη ἐγώ,
 ὦ Ἰσχόμαχε, αὐτὸς ἐπαίδευσας τὴν γυναῖκα ὥστε ἱκανὴν εἶναι ὧν προσήκει
 12 ἐπιμελεῖσθαι; Οὐ μὰ Δί', ἔφη ὁ Ἰσχόμαχος, οὐ πρὶν γε καὶ ἔθυσσα καὶ ἠξιάμην
 ἐμέ τε τυγχάνειν διδάσκοντα καὶ ἐκείνην μανθάνουσαν τὰ βέλτιστα ἀμφοτέροις
 13 ἡμῶν. Οὐκοῦν, ἔφη ἐγώ, καὶ ἡ γυνή σοι συνέθνε καὶ συνηύχετο ταῦτα ταῦτα;
 Καὶ μάλα γ', ἔφη ὁ Ἰσχόμαχος, πολλὰ ὑπισχνουμένη μὲν, <ἐνυχομένη δὲ> πρὸς
 14 τοὺς θεοὺς γενέσθαι οἶαν δεῖ, καὶ εὐδηλος ἦν ὅτι οὐκ ἀμελήσει τῶν διδασκομέ-
 15 νων. Πρὸς θεῶν, ἔφη ἐγώ, ὦ Ἰσχόμαχε, τί πρῶτον διδάσκειν ἤρχου αὐτήν,
 διηγοῦ μοι· ὡς ἐγὼ ταῦτ' ἄν ἠδιόν σου διηγουμένου ἀκούοιμι ἢ εἴ μοι γυμνικὸν ἢ
 16 ἵππικὸν ἀγῶνα τὸν κάλλιστον διηγοῖο. καὶ ὁ Ἰσχόμαχος ἀπεκρίνατο· Τί δ';
 ἔφη, ὦ Σώκρατες, ἐπεὶ ἤδη μοι χειροήθης ἦν καὶ ἐτετιθάσεντο ὥστε διαλέγε-
 17 σθαι, ἠρόμην αὐτὴν ὠδέ πως· Εἰπέ μοι, ὦ γύναι, ἄρα ἤδη κατενόησας τίνας
 18 ποτὲ ἔνεκα ἐγὼ τε σὲ ἔλαβον καὶ οἱ σοὶ γονεῖς ἔδοσάν σε ἐμοί; ὅτι μὲν γὰρ οὐκ
 ἀπορία ἦν μεθ' ὅτου ἄλλου ἐκαθεύδομεν ἄν, οἶδ' ὅτι καὶ σοὶ καταφανὲς τοῦτ'
 19 ἐστί. βουλευόμενος δ' ἔγωγε ὑπὲρ ἐμοῦ καὶ οἱ σοὶ γονεῖς ὑπὲρ σοῦ τί' ἄν κοι-
 20 νωνὸν βέλτιστον οἴκου τε καὶ τέκνων λάβοιμεν, ἐγὼ τε σὲ ἐξελεξάμην καὶ οἱ σοὶ
 21 γονεῖς, ὡς εἰκόασιν, ἐκ τῶν δυνατῶν ἐμέ. τέκνα μὲν οὖν ἄν θεὸς ποτε διδῶ ἡμῶν
 22 γενέσθαι, τότε βουλευσόμεθα περὶ αὐτῶν ὅπως ὅτι βέλτιστα παιδεύσομεν αὐτά·
 23 κοινὸν γὰρ ἡμῶν καὶ τοῦτο ἀγαθόν, συμμάχων καὶ γηροβοσκῶν ὅτι βελτίστων
 24 τυγχάνειν· νῦν δὲ δὴ οἶκος ἡμῶν ὅδε κοινός ἐστιν. ἐγὼ τε γὰρ ὅσα μοι ἔστιν
 25 ἅπαντα εἰς τὸ κοινὸν ἀποφαίνω, σὺ τε ὅσα ἠνέγκω πάντα εἰς τὸ κοινὸν κατέθη-
 26 κας. καὶ οὐ τοῦτο δεῖ λογιζεσθαι, πότερος ἄρα ἀριθμῶ πλείω συμβέβληται
 27 ἡμῶν, ἀλλ' ἐκείνο εὖ εἰδέναι, ὅτι ὀπότερος ἄν ἡμῶν βελτίων κοινωνὸς ἦ, οὗτος
 28 τὰ πλείονος ἀξία συμβάλλεται. ἀπεκρίνατο δέ μοι, ὦ Σώκρατες, πρὸς ταῦτα ἡ
 29 γυνή· Τί δ' ἄν ἐγὼ σοι, ἔφη, δυναίμην συμπράξαι; τίς δὲ ἡ ἐμὴ δύναμις; ἀλλ' ἐν
 30 σοὶ πάντα ἐστίν· ἐμόν δ' ἔφησεν ἡ μήτηρ ἔργον εἶναι σωφρονεῖν. Ναὶ μὰ Δί',
 31 ἔφη ἐγώ, ὦ γύναι, καὶ γὰρ ἐμοὶ ὁ πατήρ. ἀλλὰ σωφρόνων τοί ἐστί καὶ ἀνδρὸς
 32 καὶ γυναικὸς οὕτω ποιεῖν, ὅπως τὰ τε ὄντα ὡς βέλτιστα ἔξει καὶ ἄλλα ὅτι
 33 πλείστα ἐκ τοῦ καλοῦ τε καὶ δικαίου προσγενήσεται. Καὶ τί δὴ, ἔφη, ὄρῳ, ἡ
 34 γυνή, ὅ τι ἄν ἐγὼ ποιούσα συναύξοιμι τὸν οἶκον; Ναὶ μὰ Δί', ἔφη ἐγώ, ἄ τε οἱ

17 θεοὶ ἔφυσάν σε δύνασθαι καὶ ὁ νόμος συνεπαινεί, ταῦτα πειρῶ ὡς βέλτιστα ποι-
 18 εῖν. Καὶ τί δὴ ταῦτ' ἔστιν; ἔφη ἐκείνη. Οἶμαι μὲν ἔγωγε, ἔφην, οὐ τὰ ἐλαχίστου
 19 ἄξια, εἰ μὴ πέρ γε καὶ ἡ ἐν τῷ σμήνει ἡγεμῶν μέλιττα ἐπ' ἐλαχίστου ἀξίους
 20 ἔργοις ἐφέστηκεν. ἐμοὶ γάρ τοι, ἔφη φάναι, καὶ οἱ θεοί, ὦ γύναι, δοκοῦσι πολὺ
 21 διεσκευμένως μάλιστα τὸ ζεύγος τοῦτο συντεθεικένοι ὁ καλεῖται θῆλυ καὶ ἄρρεν,
 22 ὅπως ὅτι ὠφελιμώτατον ἢ αὐτῷ εἰς τὴν κοινωσίαν. πρῶτον μὲν γὰρ τοῦ μὴ
 23 ἐκλιπεῖν ζῶων γένη τοῦτο τὸ ζεύγος κείται μετ' ἀλλήλων τεκνοποιούμενον,
 24 ἔπειτα τὸ γηροβοσκούς κεκτῆσθαι ἑαυτοῖς ἐκ τούτου τοῦ ζεύγους τοῖς γούν
 25 ἀνθρώποις πορίζεται· ἔπειτα δὲ καὶ ἡ δίαιτα τοῖς ἀνθρώποις οὐχ ὡςπερ τοῖς
 26 κτήνεσιν ἔστιν ἐν ὑπαίθρῳ, ἀλλὰ στεγῶν δεῖται δῆλον ὅτι. δεῖ μέντοι τοῖς μέλ-
 27 λουσιν ἀνθρώποις ἔξειν ὅ τι εἰσφέρωσιν εἰς τὸ στεγνὸν τοῦ ἐργασομένου τὰς ἐν
 28 τῷ ὑπαίθρῳ ἐργασίας. καὶ γὰρ νεατὸς καὶ σπόρος καὶ φυτεία καὶ νομαὶ ὑπαί-
 29 θρια ταῦτα πάντα ἔργα ἔστιν· ἐκ τούτων δὲ τὰ ἐπιτήδεια γίνονται. δεῖ δ' αὖ,
 30 ἐπειδὴν ταῦτα εἰσνεχθῆ εἰς τὸ στεγνόν, καὶ τοῦ σώσοντος ταῦτα καὶ τοῦ ἐργα-
 31 σομένου δ' ἂ τῶν στεγνῶν ἔργα δεόμενά ἐστι. στεγνῶν δὲ δεῖται καὶ ἡ τῶν νε-
 32 ογνῶν τέκνων παιδοτροφία, στεγνῶν δὲ καὶ αἱ ἐκ τοῦ καρποῦ σιτοποῖαι δέο-
 33 νται· ὡσαύτως δὲ καὶ ἡ τῆς ἐσθήτος ἐκ τῶν ἐρίων ἐργασία. ἐπεὶ δ' ἀμφότερα
 34 ταῦτα καὶ ἔργων καὶ ἐπιμελείας δεῖται τά τε ἔνδον καὶ τὰ ἔξω, καὶ τὴν φύσιν,
 35 φάναι, εὐθὺς παρεσκεύασεν ὁ θεός, ὡς ἐμοὶ δοκεῖ, τὴν μὲν τῆς γυναικὸς ἐπὶ τὰ
 36 ἔνδον ἔργα καὶ ἐπιμελήματα, <τὴν δὲ τοῦ ἀνδρὸς ἐπὶ τὰ ἔξω.> ...

37 Ἡ καὶ ἐμὲ οὖν, ἔφη ἡ γυνή, δεήσει ταῦτα ποιεῖν; Δεήσει μέντοι σε, ἔφην ἐγώ,
 38 ἔνδον τε μένειν καὶ οἷς μὲν ἂν ἔξω τὸ ἔργον ἢ τῶν οἰκετῶν, τούτους συνεκπέ-
 39 μπειν, οἷς δ' ἂν ἔνδον ἔργον ἐργαστέον, τούτων σοι ἐπιστατητέον, καὶ τά τε
 40 εἰσφερόμενα ἀποδεκτέον καὶ ἂ μὲν ἂν αὐτῶν δέη δαπανᾶν σοὶ διανεμητέον, ἂ δ'
 41 ἂν περιττεύειν δέη, προνοητέον καὶ φυλακτέον ὅπως μὴ ἡ εἰς τὸν ἐνιαυτὸν κει-
 42 μένη δαπάνη εἰς τὸν μῆνα δαπανᾶται. καὶ ὅταν ἔρια εἰσνεχθῆ σοι, ἐπιμελητέον
 43 ὅπως οἷς δεῖ ἰμάτια γίνονται. καὶ ὅ γε ξηρὸς σίτος ὅπως καλῶς ἐδώδιμος γί-
 44 νηται ἐπιμελητέον. ἐν μέντοι τῶν σοὶ προσηκόντων, ἔφην ἐγώ, ἐπιμελημάτων
 45 ἴσως ἀχαριστότερον δόξει εἶναι, ὅτι, ὅς ἂν κάμνη τῶν οἰκετῶν, τούτων σοι ἐπι-
 46 μελητέον πάντων ὅπως θεραπεύηται. Νῆ Δί', ἔφη ἡ γυνή, ἐπιχαριτώτατον μὲν
 47 οὖν, ἂν μέλλωσί γε οἱ καλῶς θεραπευθέντες χάριν εἶσεσθαι καὶ εὐνούστεροι ἢ
 48 πρόσθεν ἔσεσθαι. Καὶ ἐγώ, ἔφη ὁ Ἰσχύμαχος, ἀγασθεὶς αὐτῆς τὴν ἀπόκρισιν
 49 εἶπον· Ἄρά γε, ὦ γύναι, διὰ τοιαύτας τινὰς προνοίας καὶ τῆς ἐν τῷ σμήνει ἡγε-
 50 μόνος αἱ μέλιττα οὕτω διατίθενται πρὸς αὐτήν, ὥστε, ὅταν ἐκείνη ἐκλίπη,
 51 οὐδεμία οἶεται τῶν μελιττῶν ἀπολειπτέον εἶναι, ἀλλ' ἔπονται πᾶσαι; καὶ ἡ γυνή
 52 μοι ἀπεκρίνατο· Θαυμάζοιμ' ἄν, ἔφη, εἰ μὴ πρὸς σέ μᾶλλον τείνοι τὰ τοῦ ἡγεμό-
 53 νος ἔργα ἢ πρὸς ἐμέ. ἡ γὰρ ἐμὴ φυλακὴ τῶν ἔνδον καὶ διανομὴ γελοία τις ἄν,
 54 οἶμαι, φαίνοιτο, εἰ μὴ σύγε ἐπιμελοῖο ὅπως ἔξωθέν τι εἰσφέρειο. Γελοία δ' αὖ,
 55 ἔφην ἐγώ, ἡ ἐμὴ εἰσφορὰ φαίνοιτ' ἄν, εἰ μὴ εἴη ὅστις τὰ εἰσνεχθέντα σῶζοι. οὐχ
 56 ὀρᾶς, ἔφην ἐγώ, οἱ εἰς τὸν τετρημένον πίθον ἀντλεῖν λεγόμενοι ὡς οἰκτίρονται,
 57 ὅτι μάτην πονεῖν δοκοῦσι; Νῆ Δί', ἔφη ἡ γυνή, καὶ γὰρ πλήμονές εἰσιν, εἰ τοῦτό
 58 γε ποιοῦσιν. Ἄλλαι δέ τοι, ἔφην ἐγώ, ἴδιαι ἐπιμελῆαι, ὦ γύναι, ἡδεῖαί σοι γίγνο-

νται, ὅποταν ἀνεπιστήμονα ταλασίας λαβοῦσα ἐπιστήμονα ποιήσης καὶ διπλασίον σοι ἀξία γένηται, καὶ ὅποταν ἀνεπιστήμονα ταμείας καὶ διακονίας παραλαβοῦσα ἐπιστήμονα καὶ πιστὴν καὶ διακονικὴν ποιησαμένη παντὸς ἀξίαν ἔχῃς, καὶ ὅποταν τοὺς μὲν σώφρονάς τε καὶ ὠφελίμους τῷ σῶ οἴκῳ ἐξῆ σοι εὖ ποιῆσαι, ἐὰν δέ τις πονηρὸς φαίνεται, ἐξῆ σοι κολάσαι· τὸ δὲ πάντων ἡδιστον, ἐὰν βελτίων ἐμοῦ φανῆς, καὶ ἐμὲ σὸν θεράποντα ποιήσῃ, καὶ μὴ δέῃ σε φοβείσθαι μὴ προιούσης τῆς ἡλικίας ἀτμοτέρα ἐν τῷ οἴκῳ γένη, ἀλλὰ πιστεύῃς ὅτι πρεσβυτέρα γιγνομένη ὅσῳ ἂν καὶ ἐμοὶ κοινωνὸς καὶ παισὶν οἴκου φύλαξ ἀμείνων γίγνη, 42 43 τοσοῦτῳ καὶ τιμωτέρα ἐν τῷ οἴκῳ ἔσει. τὰ γὰρ καλὰ τε κάγαθά, ἐγὼ ἔφην, οὐ διὰ τὰς ὠραιότητας, ἀλλὰ διὰ τὰς ἀρετὰς εἰς τὸν βίον τοῖς ἀνθρώποις ἐπαύξεται. τοιαῦτα μὲν, ὦ Σώκρατες, δοκῶ μεμνησθαι αὐτῇ τὰ πρῶτα διαλεχθεῖς.

ΓΕΝΙΚΕΣ ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΕΙΣ – ΔΙΔΑΚΤΙΚΟΙ ΣΤΟΧΟΙ

Από τα παρατιθέμενα αποσπάσματα, ὅπως και από άλλες ενότητες του *Οἰκονομικοῦ*, μαθαίνουμε ενδιαφέροντα πράγματα για τη ζωή στην κλασική Αθήνα, ιδιαίτερα για τη σημασία του οἴκου, για τις σχέσεις και τους ρόλους των φύλων, για τον καταμερισμό της εργασίας κ.ά.

Η διδασκαλία οφείλει να αναδείξει τις πτυχές αυτές, χωρίς όμως να παραγνωρίζει ότι έχουμε να κάνουμε όχι με ουδέτερη παρουσίαση αλλά με επιλεκτική παράθεση στοιχείων, η οποία υπηρετεί πρωτίστως τη γενική σύλληψη και τους επιμέρους στόχους του έργου. Επειδή μάλιστα, όταν θίγει κάποιος, ιδίως στο πλαίσιο του σχολείου, θέματα όχι απλά, ὅπως «η θέση της γυναίκας στην αρχαία Αθήνα» κ.τ.ό., ελλοχεύει πάντα ο κίνδυνος ισοπεδωτικών κρίσεων, καλό είναι να θυμόμαστε ότι ανάμεσα στο άσπρο και στο μαύρο υπάρχουν πολλές —και κάποτε ενδιαφέρουσες— αποχρώσεις. Ισορροπημένη εικόνα για το συγκεκριμένο θέμα δίνει το παρακάτω απόσπασμα από το δοκίμιο της S. Blundell, «Οι γυναίκες στην κλασική Αθήνα», που δημοσιεύεται στον τόμο B. A. Sparkes (εκδ.), *Ἑλληνικός Πολιτισμός*, μτφρ. Μ. Λεβεντοπούλου, Αθήνα [Καρδαμίτσα] 2002, σελ. 281-2.

«Τόσο η Μήδεια ὅσο και η κόσμια γυναίκα που παραμένει στο σπίτι είναι ακραίες περιπτώσεις που και αυτές είχαν διαβαθμίσεις. Ο Ξενοφώντας παρουσιάζει ένα ιδανικό και δεν περιγράφει απαραίτητως τον τρόπο με τον οποίο θα ενεργούσε μια πραγματική γυναίκα. Η Μήδεια, μια φανταστική γυναίκα αναμφίβολα, είναι επίσης ξένη, όχι Αθηναία ή τουλάχιστον Ελληνίδα, και γι' αυτό το λόγο θα ήταν αναμενόμενο να συμπεριφερθεί σε κάποιο βαθμό με αφύσικο τρόπο. Η αλήθεια για τις Αθηναίες θα πρέπει να βρισκόταν κάπου ανάμεσα στα δύο αυτά άκρα. Δε θα πρέπει, όμως, να θεωρούμε αυτή την «αλήθεια» ενιαία. Στην κλασική Αθήνα υπήρχαν γυναίκες πολλών ειδών και κοινωνικών στρωμάτων —πλούσιες και φτωχές γεννημένες στην Αθήνα, ξένες που κατοικούσαν εκεί, δούλες, υποταγμένες και ανεξάρτητες, γυναίκες που συμμετείχαν σε εξωτικές θρησκευτικές λατρείες και γυναίκες που κέρδιζαν μια μικρή περιουσία έχοντας ερωτικές σχέσεις με πλούσιους πελάτες. Εξάλλου, οι καιροί άλλαξαν και οι

νέες πολιτικές και οικονομικές συνθήκες δημιουργούσαν νέες συμπεριφορές και νέους ρόλους στις γυναίκες. Για να κατανοήσουμε τις «γυναίκες της κλασικής Αθήνας» είναι απαραίτητο να λαμβάνουμε υπόψη όλες αυτές τις παραλλαγές. Παράλληλα, ωστόσο, δε θα πρέπει να λησμονούμε τη διαφορά μεταξύ της Μήδειας και της κόσμιας γυναίκας. Ενδεχομένως δεν ήταν πολυάριθμες, ήταν όμως και οι δύο κατηγορίες απότοκοι της αθηναϊκής κουλτούρας και υποδεικνύουν ένα προβληματικό στοιχείο στην αντίληψη των Αθηναίων για τις γυναίκες, ίσως και στη ζωή των ίδιων των γυναικών, που θα πρέπει να διερευνηθεί.»

Επισημαίνουμε ακόμη:

- Στην Αθήνα ο διαχωρισμός των φύλων εμφανίζεται ως πόλωση: Οι γυναίκες ζουν μέσα στο σπίτι (ένδον), οι άντρες έξω. Ο χώρος και ο ορίζοντας της γυναίκας είναι ο οἶκος, του άντρα η πόλη (Οἶκον. 7, 30 τῆ μὲν γὰρ γυναικὶ κάλλιον ἔνδον μένειν ἢ θυραυλεῖν, τῷ δὲ ἀνδρὶ αἴσχιον ἔνδον μένειν ἢ τῶν ἔξω ἐπιμελεῖσθαι. Μένανδρος, Γνωμαὶ 363 J ἱστοὶ γυναικῶν ἔργα κοῦκ ἐκκλησίαι).
- Νομικά οι γυναίκες της Αθήνας αντιμετωπίζονταν σε όλη τους τη ζωή σαν να ήταν ανήλικες.
- Η γυναίκα του Ισχύομαχου ανήκε προφανώς στα ανώτερα κοινωνικά στρώματα και δεν είναι η τυπική Αθηναία.

ΣΥΜΠΛΗΡΩΜΑΤΙΚΑ ΣΧΟΛΙΑ

- 4 Ο Ξενοφών υπογραμμίζει τον ρόλο της μητέρας σχετικά με τον γάμο της κόρης. Νομικά η μητέρα δεν είχε λόγο. Βλ. D. M. McDowell, *Το δίκαιο στην Αθήνα των κλασικών χρόνων*, μτφρ. Γ. Μαθιουδάκης, Αθήνα [Παπαδήμας] 1986, σελ. 136-7.

«Αν [κάποιοι] ήθελε να παντρευτεί, έπρεπε να καταλήξει σε συμφωνία με τον πατέρα ή τον άλλο “κύριο” μιας κατάλληλης γυναίκας, διότι ένας γάμος ήταν νομικά έγκυρος μόνο αν προηγούνταν η πράξη που ονομαζόταν “έγγυή”. ... “Εγγυή” ήταν η παράδοση μιας γυναίκας από τον “κύριο” στον μέλλοντα σύζυγό της και συνίστατο απλώς στην επίσημη εκφώνηση εκ μέρους του “κυρίου” της φράσης: “Σου παραδίδω (“έγγυω”) την κόρη μου (ή την αδελφή μου, κλπ.)”. Δεν ήταν αναγκαίο από νομικής πλευράς να είναι παρούσα ή να συναινεί η γυναίκα, ούτε καν να γνωρίζει ότι επρόκειτο να παντρευτεί. Ο πραγματικός γάμος (“γάμος”), οπότε η γυναίκα μετακόμιζε στο σπίτι του συζύγου της, ελάμβανε χώρα αργότερα, όποτε εξυπηρετούνταν και τα δύο μέρη. Η νομική διαφορά μεταξύ της “εγγυής” και του “γάμου” συνίστατο, χονδρικά, στο ότι η “εγγυή” αποτελούσε σύναψη συμβολαίου ενώ ο γάμος εκπλήρωση του συμβολαίου αυτού.»

- 5 Δημοσθένης, *Πρὸς Εὐβουλίδην* (57) 45 πολλὰ δουρικὰ καὶ ταπεινὰ πράγματα τοὺς ἐλευθέρους ἢ πενία βιάζεται ποιεῖν, ἐφ’ οἷς ἐλεοῖντ’ ἂν, ὧ ἄνδρες Ἀθηναῖοι, δικαιότερον ἢ προσαπολλύονται. ὡς γὰρ ἐγὼ ἀκούω, πολλοὶ καὶ τιτθαὶ (θηλάστριες) καὶ ἔριθοι (γυναίκες που ἐγένεθαι καὶ ὑφαιναν) καὶ τρυγήτριαι γεγόνασιν ὑπὸ τῆς πόλεως κατ’ ἐκείνους τοὺς χρόνους συμφορῶν ἀσταὶ γυναῖκες.

- 6 Σημωνίδης, απόσπ. 7, 24 W (για τη γυναίκα που έπλασαν οι θεοί από τη γη) ἔργον δὲ μῶνον ἐσθίειν ἐπίσταται. Αντιφάνης, Δραπεταγωγός (απόσπ. 87, 3-4 ΚΑ) καθάπερ αἱ γυναῖκες, κατέφαγεν / πάμπολλα καὶ ταχύτατα. Το παράγγεσμα γαστρὸς κρατεῖν, που το συναντάμε αρκετές φορές στην αρχαία γραμματεία (π.χ. Ευριπ., απόσπ. 413, 4 Ν²), απευθυνόταν και προς τις γυναίκες και προς τους άντρες.
- 12 Ισαίος, Περὶ τοῦ Πύρρου κλήρου (3) 28: εἰ δι' ἐπιθυμίαν τὴν ἐγγυήν ὁ θεῖος ἐποιεῖτο τῆς τοιαύτης γυναικός, δηλον ὅτι κἂν ἀργύριον πολλῶ μᾶλλον ὁ ἐγγυῶν διωμολογήσατο ἔχειν αὐτὸν ἐπὶ τῇ γυναικί, ἵνα μὴ ἐπ' ἐκείνῳ γένοιτο ῥαδίως ἀπαλλάττεσθαι, ὅποτε βούλοιο, τῆς γυναικός. Βλ. Κάππαρης, *Apollodoros "Against Neaira"* [D.59], ed. with Introd., Transl. and Comm. by—, Berlin-New York [de Gruyter] 1999, σελ. 267-9.
- 14 Αριστοτέλης, Ρητορική 1. 1361a 6-8 θηλειῶν δὲ ἀρετὴ σώματος μὲν κάλλος καὶ μέγεθος, ψυχῆς δὲ σωφροσύνη καὶ φιλεργία ἄνευ ἀνελευθερίας.
- 37 Βλ. π.χ. Ευριπ., απόσπ. 822, 1-2 Ν² γυνὴ γὰρ ἐν κακοῖσι καὶ νόσοις πόσει / ἡδιστόν ἐστι, δώματ' ἦν οἰκῆ καλῶς. [Δημοσθ.] Κατὰ Νεαίρας (59) 56 ἵστε δήπου καὶ αὐτοὶ ὅσου ἀξία ἐστὶν γυνὴ ἐν τοῖς νόσοις, παροῦσα κάμνοντι ἀνθρώπων.

ΣΥΜΠΛΗΡΩΜΑΤΙΚΑ ΣΥΝΟΔΕΥΤΙΚΑ ΚΕΙΜΕΝΑ

Αδέσποτο απόσπ. κωμωδίας 1000 Kassel-Austin

- ὦ πάτερ, ἐχρῆν μὲν οὖς ἐγὼ λόγους λέγω
τούτους λέγειν σέ· καὶ γὰρ ἀρμόττει φρονεῖν
σὲ μᾶλλον ἢ μὲ καὶ λέγειν ὅπου τι δεῖ.
ἐπεὶ δ' ἀφήκας, λοιπόν ἐστ' ἴσως ἐμὲ
- 5 ἐκ τῆς ἀνάγκης τά γε δίκαι' αὐτὴν λέγειν.
ἐκεῖνος εἰ μὲν μείζον ἡδίκηκέ τι,
οὐκ ἐμὲ προσήκει λαμβάνειν τούτων δίκην·
εἰ δ' εἰς ἐμὴν ἡμάρτηκεν, αἰσθέσθαι μ' ἔδει.
ἀλλ' ἀγνοῶ δὴ τυχὸν ἴσως ἄφρων ἐγὼ
- 10 οὐσ', οὐκ ἂν ἀντίπαμι· καίτοι γ', ὦ πάτερ,
εἰ τᾶλλα κρίνειν ἐστὶν ἀνόητον γυνή.
περὶ τῶν γ' ἑαυτῆς πραγμάτων ἴσως φρονεῖ.
ἔστω δ' ὁ βούλει· τοῦτο τί μ' ἀδικεῖ; λέγε.
ἔστ' ἀνδρὶ καὶ γυναικὶ κείμενος νόμος,
- 15 τῷ μὲν διὰ τέλους ἦν ἔχει στέργειν αἰεὶ,
τῇ δ' ὅσ' ἂν ἀρέσκη ἀνδρί, ταῦτ' αὐτὴν ποιεῖν.
γέγονεν ἐκεῖνος εἰς ἐμὸν οἶον ἡξίου
ἐμοὶ τ' ἀρέσκει πάνθ' ἂ κακείνῳ, πάτερ.
ἀλλ' ἔστ' ἐμοὶ μὲν χρηστός, ἡπόρηκε δέ·
20 σὺ δ' ἀνδρὶ μ', ὡς φῆς, ἐκδίδως νῦν πλουσίῳ,

- ἵνα μὴ καταζῶ τὸν βίον λυπουμένη.
καὶ ποῦ τοσαῦτα χρήματ' ἔστω, ὦ πάτερ,
ἂ μᾶλλον ἀνδρὸς εὐφρανεῖ παρόντα με;
ἢ πῶς δίκαιόν ἐστιν ἢ καλῶς ἔχον
- 25 τῶν μὲν ἀγαθῶν με τὸ μέρος ὧν εἶχεν λαβεῖν,
τοῦ συναπορηθῆναι δὲ μὴ λαβεῖν μέρος;
φέρ' ἐὰν ὁ νῦν με λαμβάνειν μέλλων ἀνὴρ
(ὃ μὴ γένοιτο, Ζεῦ φίλ', οὐδ' ἔσται ποτέ,
οὔκουν θελούσης οὐδὲ δυναμένης ἐμοῦ)
- 30 ἂν οὗτος αἰθίς ἀποβάλη τὴν οὐσίαν,
έτέρῳ με δώσεις ἀνδρὶ; κἄτ' ἐὰν πάλιν
ἐκείνος, έτέρῳ; μέχρι πόσου τὴν τῆς τύχης,
πάτερ, δὲ λήψει πείραν ἐν τῷ ἡμῶ βίῳ;
ὄτ' ἦν ἐγὼ παῖς, τότε σ' ἐχρῆν ζητεῖν ἐμοὶ
- 35 ἀνδρ' ᾧ με δώσεις· σὴ γὰρ ἦν τόθ' αἴρεις.
ἐπεὶ δ' ἄπαξ ἔδωκας, ἤδη ἴστί, πάτερ,
ἐμὸν σκοπεῖν τοῦτ', εἰκότως· μὴ γὰρ καλῶς
κρίνας' ἐμαυτῆς τὸν ἴδιον βλάψω βίον.
ταῦτ' ἔστω. ὥστε μὴ με, πρὸς τῆς Ἑστίας,
40 ἀποστερήσης ἀνδρὸς ᾧ συνώκισας·
χάριν δικαίαν καὶ φιλόανθρωπον, πάτερ,
αἰτῶ σε ταύτην. εἰ δὲ μὴ, σὺ μὲν βία
πράξεις ἂ βούλει, τὴν δ' ἐμὴν ἐγὼ τύχην
πειράσομ' ὡς δεῖ μὴ μετ' αἰσχύνης φέρειν

ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ – ΑΣΚΗΣΕΙΣ – ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

1. Η μεταγραφή αυτή θα βοηθήσει, πιστεύουμε, τους μαθητές να συνειδητοποιήσουν με την πρώτη ματιά πόσο ετεροβαρής είναι ο διάλογος.
2. Για το (β) δείτε κυρίως τις παραγράφους 6 και 14.
3. Οι αρχαίες Αθηναίες ζούσαν περιορισμένες στο σπίτι (ἔνδον), παντρεύονταν πολύ μικρές και περιθωριοποιούνταν όταν μεγάλωναν.
4. Η ὑπάρξη (πολλών) δούλων.

Κείμενο 5. – ΛΥΣΙΑΣ, Κατὰ Διογείτονος §§ 10-18

ΑΡΧΑΙΟ ΚΕΙΜΕΝΟ

- 10 ταῦτ' ἀκούσαντες ἐκπεπληγμένοι καὶ δακρύνοντες ᾤχοντο πρὸς τὴν μητέρα, καὶ παραλαβόντες ἐκείνην ἦγον πρὸς ἐμέ, οἰκτρῶς ὑπὸ τοῦ πάθους διακείμενοι καὶ ἀθλίως ἐκπεπτωκότες, κλάοντες καὶ παρακαλοῦντές με μὴ περιδεῖν αὐτοὺς

- ἀποστερηθέντας τῶν πατρῶων μηδ' εἰς πτωχείαν καταστάντας, ὕβρισμένους ὑφ' ὧν ἤκιστα ἐχρῆν, ἀλλὰ βοηθήσαι καὶ τῆς ἀδελφῆς ἕνεκα καὶ σφῶν αὐτῶν.
- 11 πολλὰ ἂν εἴη λέγειν, ὅσον πένθος ἐν τῇ ἐμῇ οἰκίᾳ ἦν ἐν ἐκείνῳ τῷ χρόνῳ. τελευτώσα δὲ ἡ μήτηρ αὐτῶν ἠντεβόλει με καὶ ἰκέτευε συναγαγεῖν αὐτῆς τὸν πατέρα καὶ τοὺς φίλους, εἰποῦσα ὅτι, εἰ καὶ μὴ πρότερον εἴθισται λέγειν ἐν ἀνδράσι, τὸ μέγεθος αὐτὴν ἀναγκάσει τῶν συμφορῶν περὶ τῶν σφετέρων κακῶν
- 12 δηλώσαι πάντα πρὸς ἡμᾶς. ἐλθὼν δ' ἐγὼ ἠγανάκτων μὲν πρὸς Ἡγήμονα τὸν ἔχοντα τὴν τοῦτου θυγατέρα, λόγους δ' ἐποιοῦμην πρὸς τοὺς ἄλλους ἐπιτηδεῖους, ἠξίου δὲ τοῦτον εἰς ἔλεγχον ἵεναι περὶ τῶν χρημάτων. Διογείτων δὲ τὸ μὲν πρῶτον οὐκ ἤθελε, τελευτῶν δὲ ὑπὸ τῶν φίλων ἠναγκάσθη. ἐπειδὴ δὲ συνήλθομεν, ἤρετο αὐτὸν ἡ γυνή, τίνα ποτὲ ψυχὴν ἔχων ἀξιοὶ περὶ τῶν παίδων τοιαύτη γνώμη χρῆσθαι, «ἀδελφὸς μὲν ὢν τοῦ πατρὸς αὐτῶν, πατὴρ δ' ἐμὸς,
- 13 θεῖος δὲ αὐτοῖς καὶ πάππος, καὶ εἰ μηδένα ἀνθρώπων ἡσχύνου, τοὺς θεοὺς ἐχρῆν σε» φησὶ «δεδιέναι· ὃς ἔλαβες μὲν, ὅτ' ἐκείνος ἐξέπλει, πέντε τάλαντα παρ' αὐτοῦ παρακαταθήκην. καὶ περὶ τούτων ἐγὼ ἐθέλω τοὺς παῖδας παραστησαμένη καὶ τούτους καὶ τοὺς ὕστερον ἐμαυτῇ γενομένους ὁμόσαι ὅπου ἂν οὗτος λέγη. καίτοι οὐχ οὕτως ἐγὼ εἰμι ἀθλία, οὐδ' οὕτω περὶ πολλοῦ ποιοῦμαι χρήματα, ὥστ' ἐπιорκήσασα κατὰ τῶν παίδων τῶν ἐμαυτῆς τὸν βίον καταλι-
- 14 πεῖν, ἀδίκως δὲ ἀφελῆσθαι τὴν τοῦ πατρὸς οὐσίαν.» ἔτι τοίνυν ἐξήλεγχεν αὐτὸν ἑπτὰ τάλαντα κεκομισμένον ναυτικὰ καὶ τετρακισχιλίας δραχμὰς, καὶ τούτων τὰ γράμματα ἀπέδειξεν· ἐν γὰρ τῇ διοικίσει, ὅτ' ἐκ Κολλυτοῦ διοκίζετο εἰς τὴν Φαίδρου οἰκίαν, τοὺς παῖδας ἐπιτυχόντας ἐκβεβλημένῳ βιβλίῳ ἐνεγκεῖν πρὸς
- 15 αὐτήν. ἀπέφηνε δ' αὐτὸν ἑκατὸν μνᾶς κεκομισμένον ἐγγεῖν ἐπὶ τόκῳ δεδανεισμένης, καὶ ἑτέρας δισχιλίας δραχμὰς καὶ ἑπιπλα πολλοῦ ἄξια· φοιτᾶν δὲ καὶ σῖτον αὐτοῖς ἐκ Χερρονήσου καθ' ἕκαστον ἐνιαυτόν. «ἔπειτα σὺ ἐτόλμησας» ἔφη «εἰπεῖν, ἔχων τοσαῦτα χρήματα, ὡς δισχιλίας δραχμὰς ὁ τούτων πατὴρ κατέλιπε καὶ τριάκοντα στατήρας, ἅπερ ἐμοὶ καταλειφθέντα ἐκείνου τελευτήσαντος ἐγὼ σοὶ ἔδωκα; καὶ ἐβάλλειν τούτους ἠξιώσας θυγατριδοῦς ὄντας ἐκ τῆς οἰκίας τῆς αὐτῶν ἐν τριβωνίοις, ἀνυποδήτους, οὐ μετὰ ἀκολούθου, οὐ μετὰ στρωμάτων, οὐ μετὰ ἱματίων, οὐ μετὰ τῶν ἐπίπλων ἃ <ὁ> πατὴρ αὐτοῖς κατέ-
- 17 λιπεν, οὐδὲ μετὰ τῶν παρακαταθηκῶν ἃς ἐκείνος παρὰ σοὶ κατέθετο. καὶ νῦν τοὺς μὲν ἐκ τῆς μητρῴας τῆς ἐμῆς παιδεύεις ἐν πολλοῖς χρήμασι εὐδαίμονας ὄντας (καὶ ταῦτα μὲν καλῶς ποιεῖς), τοὺς δ' ἐμοὺς ἀδικεῖς, οὓς ἀτίμους ἐκ τῆς οἰκίας ἐκβαλὼν ἀντὶ πλουσίων πτωχοὺς ἀποδείξει προθυμεί. καὶ ἐπὶ τοιούτοις ἔργοις οὔτε τοὺς θεοὺς φοβεῖ, οὔτε ἐμὲ τὴν συνειδυῖαν αἰσχύνει, οὔτε τοῦ ἀδελ-
- 18 φοῦ μέμνησαι, ἀλλὰ πάντας ἡμᾶς περὶ ἐλάττονος ποιεῖ χρημάτων.» τότε μὲν οὖν, ὧ ἄνδρες δικασταί, πολλῶν καὶ δεινῶν ὑπὸ τῆς γυναικὸς ῥηθέντων οὕτω διετέθημεν πάντες οἱ παρόντες ὑπὸ τῶν τούτῳ πεπραγμένων καὶ τῶν λόγων τῶν ἐκείνης, ὁρῶντες μὲν τοὺς παῖδας, οἳ ἦσαν πεπονθότες, ἀναμνησκόμενοι δὲ τοῦ ἀποθανόντος, ὡς ἀνάξιον τῆς οὐσίας τὸν ἐπίτροπον κατέλιπεν, ἐνθυμούμενοι δὲ ὡς χαλεπὸν ἐξευρεῖν ὅτῳ χρὴ περὶ τῶν ἑαυτοῦ πιστεῦσαι, ὥστε, ὧ ἄνδρες δικασταί, μηδένα τῶν παρόντων δύνασθαι φθέγξασθαι, ἀλλὰ καὶ δακρύνοντας μὴ ἡττον τῶν πεπονθότων ἀπιόντας οἴχεσθαι σιωπῇ.

ΓΕΝΙΚΕΣ ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΕΙΣ – ΔΙΔΑΚΤΙΚΟΙ ΣΤΟΧΟΙ

Το κείμενο αποτελεί έξοχο δείγμα δικανικής ρητορείας και συγχρόνως πολύτιμη μαρτυρία για σημαντικές πτυχές του ιδιωτικού και του δημόσιου βίου στα τελευταία χρόνια του 5ου αι. π.Χ. Η διδασκαλία οφείλει να κινηθεί πρωτίστως πάνω σ' αυτούς τους δύο άξονες.

Ως προς το πρώτο, διευκρινίζουμε ότι το απόσπασμα προέρχεται από τη διήγηση του λόγου και επισημαίνουμε ότι η διήγηση ενός δικανικού λόγου δεν είναι μια ουδέτερη εξιστόρηση των γεγονότων, αλλά μια επιλεκτική παρουσίασή τους, που φτάνει κάποτε να παραμορφώνει την πραγματικότητα. Ό,τι λέγεται δεν χρειάζεται να είναι αληθές, αρκεί να είναι αληθοφανές. Και στην ενότητα αυτή ο κύριος στόχος του ρήτορα είναι η πειθώ, όχι η αλήθεια. Είναι μάλιστα αξιοσημείωτο ότι η διήγηση καταφέρνει να πείσει με τρόπο έμμεσο —και γι' αυτό ίσως δραστικότερο.

(Την अपαράμιλλη αφηγηματική τέχνη του Λυσία εγκωμιάζει δικαίως ο Διονύσιος ο Αλικαρνασσεάς. Βλ. το απόσπασμα που παρατίθεται στην *Ανθολογία Αρχαίας Ελληνικής Γραμματείας* των Θ. Κ. Στεφανόπουλου - Σ. Τσιτσιρίδη - Λ. Αντζουλή - Γ. Κριτσέλη, τόμ. 3, Αθήνα 2001 [ΟΕΔΒ], σελ. 324-5.)

Με αφορμή το συγκεκριμένο απόσπασμα του Λυσία, αποσαφηνίζουμε ότι, για την αθώωση ή την καταδίκη ενός κατηγορουμένου, ο δικανικός λόγος βάραινε στην αρχαιότητα πολύ περισσότερο από ό,τι η αγόρευση ενός συνηγόρου σήμερα. Αυτό οφειλόταν πρωτίστως στη συγκρότηση των δικαστηρίων και στη διαδικασία. Υπενθυμίζουμε τα κυριότερα:

- Τα αρχαία δικαστήρια ήταν πολυμελή σώματα και ως εκ τούτου περισσότερο ευάλωτα σε ρητορικό χειρισμό.
- Οι δικαστές ήταν απλοί πολίτες, χωρίς ιδιαίτερη νομική κατάρτιση. (Οι εξαιρέσεις επιβεβαιώνουν τον κανόνα.)
- Οι δικαστές δεν είχαν δυνατότητα να προετοιμαστούν, πριν από τη δίκη, ούτε να διασκεφθούν, πριν από την έκδοση της απόφασης. Καθένας αποφάσιζε μόνος του με βάση την εντύπωση που είχε σχηματίσει κυρίως από την ακρόαση των λόγων.
- Καθένας από τους διαδίκους εκφωνούσε, με την αρμόζουσα υπόκριση, τον λόγο σαν να τον είχε γράψει ο ίδιος. Το μείζον γι' αυτούς ήταν να κερδίσουν τις εντυπώσεις μέσα στα λίγα λεπτά (κλεψύδρα!) που διαρκούσε η εκφώνηση του λόγου. Τα ασθενή σημεία, που ένας άριστος λογογράφος ήξερε, ούτως ή άλλως, να τα καλύπτει, πολύ δύσκολα εντοπιζόνταν με την πρώτη ακρόαση.

Σχετικά με το δεύτερο σκέλος, την ιδιαίτερη σημασία του κειμένου ως μαρτυρίας για τον ιδιωτικό και τον δημόσιο βίο, σημειώνουμε ότι παρέχονται ενδιαφέρουσες πληροφορίες για τις σχέσεις των φύλων και ιδιαίτερα για τη θέση της γυναίκας, για την οικογένεια (πρώτος και δεύτερος γάμος, γάμος μεταξύ στενών συγγενών, παιδιά, επιτροπεία), για οικονομικές δραστηριότη-

τες (εύρος, δανεισμός, τόκος), για την κατοικία, για την απονομή δικαιοσύνης και για εξωδικαστικές ενέργειες, για τη στράτευση (θάνατος στο πεδίο της μάχης) και, τέλος, για τη στάση απέναντι στους θεούς (όρκος).

Ίσως ο οικονομικότερος και αποτελεσματικότερος τρόπος για να αναδείξει κανείς, με βάση το συγκεκριμένο απόσπασμα, την ιδιαιτερότητα εκείνης της εποχής σε επίπεδο δραστηριοτήτων, θεσμών και αντιλήψεων θα ήταν να επιμείνει στις διαφορές σε σχέση με όσα ισχύουν σήμερα.

ΣΥΜΠΛΗΡΩΜΑΤΙΚΑ ΣΧΟΛΙΑ

- 11 Έως και πριν από μερικές δεκαετίες, σε χωριά της ελληνικής υπαίθρου, ακόμα και σε γιορτές, οι γυναίκες ετοίμαζαν τα πάντα και τα σέρβιραν, αλλά δεν έτρωγαν μαζί με τους «ξένους».
- 13 «Ο όρκος έχει μοναδική σπουδαιότητα σε πολιτισμούς χωρίς γραφή, στους οποίους δεν υπάρχουν καταγραφές ως αποδεικτικά μέσα, ούτε επίσημα έγγραφα. Αλλά και στους αρχαίους υψηλούς πολιτισμούς η ύπαρξη γραφής με μεγάλη μόνο βραδύτητα περιόρισε τον όρκο και ουδέποτε τον εξάλειψε τελείως. “Αυτό που συνέχει τη Δημοκρατία είναι ο όρκος” [Λυκούργ. Κατὰ Λεωκρ. 79]». (W. Burkert, *Ἀρχαία Ἑλληνική Θρησκεία. Αρχαϊκή και Κλασσική Εποχή*, μτφρ. Ν. Π. Μπεζαντάκος - Α. Αβραγιανού, Αθήνα [Καρδαμίτσα] 1993, σελ. 512.

Και σήμερα ορκίζονται οι άνθρωποι στα μάτια τους, στη ζωή τους, στα παιδιά τους, στην ψυχή αγαπημένων τους προσώπων κ.ο.κ. Σχετικά με την αυξημένη βαρύτητα του όρκου, ανάλογα με το ιερό στο οποίο δινόταν, το ίδιο ίσχυε, τουλάχιστον έως πρόσφατα, σε μέρη της Ελλάδας όπου ο εξωδικαστικός όρκος αποτελούσε την τελική απόδειξη.

ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ – ΑΣΚΗΣΕΙΣ – ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

- 1α. Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι για τους γάμους της μητέρας των παιδιών αποφασίζει ο πατέρας της, ότι, όταν χηρεύει, δεν μπορεί να είναι κηδεμόνας (έπιτροπος) των ανήλικων παιδιών της ή ότι δεν ήταν πρόπον να μιλάει μπροστά σε άντρες.
- 1β. Στη μητέρα καταφεύγουν τα δυο αγόρια τη δύσκολη στιγμή (§ 10) και βρίσκουν τη βοήθεια που περιμένουν. Η μητέρα γίνεται ουσιαστικά ο μοχλός για να συγκληθεί το «οικογενειακό συμβούλιο», ενώ ο λόγος της σ' αυτή τη συνάντηση είναι, στην κυριολεξία, καταλυτικός.
- 2α. Δείτε πόσο λίγες είναι, σε σχέση με αυτές στις παραγράφους 14-5, οι αναφορές σε συγκεκριμένα ποσά στις ενότητες που είναι γραμμένες σε ευθύ λόγο. Ο ευθύς λόγος προσφέρεται βέβαια, όταν μάλιστα μιλάει μια οργισμένη μητέρα, για να εκφράσει την ένταση και το πάθος της, όχι όμως γι' αυτή τη

«σώρευση» αναφορών στα ποσά που εισέπραξε ή στα πράγματα ή τα είδη που πήρε ο Διογείτων.

2β. Βλ. § 18.

Κείμενο 6. – ΑΛΕΞΙΣ, *Ἴσοστάσιον* (ἀπόσπ. 103 Kassel-Austin)

ΑΡΧΑΙΟ ΚΕΙΜΕΝΟ

- πρῶτα μὲν γὰρ πρὸς τὸ κέρδος καὶ τὸ συλᾶν τοὺς πέλας
πάντα τὰλλ' αὐταῖς πάρεργα γίγνεται, ῥάπτουσι δὲ
πᾶσιν ἐπιβουλὰς. ἐπειδὰν δ' εὐπορήσωσιν ποτε,
ἀνέλαβον καινὰς ἐταίρας, πρωτοπεύρους τῆς τέχνης·
5 εὐθὺς ἀναπλάττουσι ταύτας, ὥστε μήτε τοὺς τρόπους
μήτε τὰς ὄψεις ὁμοίας διατελεῖν οὔσας ἔτι.
τυγχάνει μικρά τις οὔσα· φελλὸς ἐν ταῖς βαυκίσιν
ἐγκεκάττυται. μακρά τις· διάβαθρον λεπτὸν φορεῖ
τὴν τε κεφαλὴν ἐπὶ τὸν ὤμον καταβαλοῦσ' ἐξέρχεται·
10 τοῦτο τοῦ μήκουσ ἀφείλεν. οὐκ ἔχει τις ἰσχία·
ὑπενέδυσ' ἐρραμέν' αὐτήν, ὥστε τὴν εὐπυγίαν
ἀναβοᾶν τοὺς εἰσιδόντας. κοιλίαν ἀδρὰν ἔχει·
στηθί' ἔστ' αὐταῖσι τούτων ὧν ἔχουσ' οἱ κωμικοί·
ὀρθὰ προσθεῖσαι τοιαῦτα τοῦνδυτον τῆς κοιλίας
15 ὡσπερὲι κοντοῖσι τούτοις εἰς τὸ πρόσθ' ἀπήγαγον.
τὰς ὀφρὺς πυρρὰς ἔχει τις· ζωγραφοῦσιν ἀσβόλω.
συμβέβηκ' εἶναι μέλαιναν· κατέπλασεν ψιμμυθίω.
λευκόχρως λίαν τις ἐστίν· παιδέρωτ' ἐντρίβεται.
καλὸν ἔχει τοῦ σώματός τι· τοῦτο γυμνὸν δείκνυται.
20 εὐφυεὺς ὀδόντας ἔσχεν· ἐξ ἀνάγκης δεῖ γελᾶν,
ἵνα θεωρῶσ' οἱ παρόντες τὸ στόμ' ὡς κομψὸν φορεῖ.
ἂν δὲ μὴ χαίρη γελῶσα, διατελεῖ τὴν ἡμέραν
ἔνδον, ὡσπερ τοῖς μαγείροις ἂ παράκειθ' ἐκάστοτε,
ἠνίκ' ἂν πωλῶσιν αἰγῶν κρανία, ξυλήφιον
25 μωρρῖνης ἔχουσα λεπτὸν ὀρθὸν ἐν τοῖς χεῖλεσιν·
ὥστε τῷ χρόνῳ σέσηρεν, ἅν τε βούλητ' ἅν τε μή

ΓΕΝΙΚΕΣ ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΕΙΣ – ΔΙΔΑΚΤΙΚΟΙ ΣΤΟΧΟΙ

Και για τη διδασκαλία αυτού του αποσπάσματος υπενθυμίζουμε αυτό που έχουμε γράψει ήδη με αφορμή τα άλλα αποσπάσματα κωμωδίας (Κείμενα 2 και 3): η κωμωδία τρέφεται από την υπερβολή και αποσκοπεί πρωτίστως στην τέρψη. Προσθέτουμε: η υπερβολή δεν σημαίνει ότι δεν υπάρχει ρεαλιστική βάση σ' αυτά που λέγονται: απεναντίας, η επαφή με το πραγματικό καθιστά

δραστικότερη την κωμικότητα. Με αυτό το δεδομένο μπορούμε να αντιμετωπίσουμε το απόσπασμα που μας απασχολεί ως ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα μαρτυρία για το ισχύον πρότυπο γυναικείας ομορφιάς στο β' μισό του 4ου αιώνα. Όσα πάλι λέγονται για την απληστία, την πονηριά και, εντέλει, την επικινδυνότητα των εταιρών αποτελούν βέβαια μέρος του στερεότυπου της (κακής) εταιράς, δεν πρέπει όμως να απέχουν και πολύ από την (ανελέητη) πραγματικότητα, όταν μάλιστα την ίδια εικόνα τη συναντάμε και σε πηγές πιο ουδέτερες από τα αποσπάσματα κωμωδιών. Από τις σχετικές μαρτυρίες παραθέτουμε ένα διαφωτιστικό χωρίο από τον λόγο του Ισοκράτη *Περὶ εἰρήνης* (103): οὐ γὰρ ἤδεσαν τὴν ἐξουσίαν, ἧς πάντες εὗχονται τυχεῖν, ὡς δύσχρηστός ἐστιν, οὐδ' ὡς παραφρονεῖν ποιεῖ τοὺς ἀγαπῶντας αὐτήν, οὐδ' ὅτι τὴν φύσιν ὁμοίαν ἔχει ταῖς ἐταίραις ταῖς ἐρᾶν μὲν αὐτῶν ποιούσαις, τοὺς δὲ χρωμένους ἀπολλυούσαις.

Ο locus classicus για τις ανάγκες που κάλυπταν, σύμφωνα πάντα με την άποψη των ανδρών, οι εταιρές σε σχέση με τις παλλακίδες και τις συζύγους είναι ένα χωρίο από τον ψευδοδημοσθένειο λόγο *Κατὰ Νεαίρας*, το οποίο δεν λείπει σχεδόν από κανένα βιβλίο για τις γυναίκες στην αρχαία Αθήνα (122): τὰς μὲν γὰρ ἐταίρας ἡδονῆς ἔνεκ' ἔχομεν, τὰς δὲ παλλακὰς τῆς καθ' ἡμέραν θεραπείας τοῦ σώματος, τὰς δὲ γυναῖκας τοῦ παιδοποιεῖσθαι γνησίως καὶ τῶν ἔνδον φύλακα πιστὴν ἔχειν.

Από τις τρεις αυτές κατηγορίες γυναικών οι εταιρές, που συχνά ήταν ξένες και κάποτε απελεύθερες, ήταν οι πιο ανεξάρτητες, οι πιο ευκατάστατες και εκείνες που ασκούσαν τη μεγαλύτερη επιρροή.

ΣΥΜΠΛΗΡΩΜΑΤΙΚΑ ΣΧΟΛΙΑ

Το όνομα Ισοστάσιον, που δεν μαρτυρείται άλλη φορά ως όνομα, έχει πιθανώς αποσπασθεί από τη σύζευξη *ισοστάσιον μύρον* (= άρωμα ίσου βάρους ή ίσης αξίας). Πβ. το γυναικείο όνομα Μυρώ.

Στο απόσπασμα συναντάμε μοτίβα τα οποία επανέρχονται επανειλημμένα σε κωμωδίες και σε άλλα έργα (η απληστία των εταιρών, η παλαιά εταιρά που εκπαιδεύει τις νέες, τα καλλυντικά), ωστόσο ο Άλεξης καταφέρνει να τα παρουσιάσει με αμεσότητα και ζωντάνια.

7 Ξενοφών, *Οἰκονομικός* 10, 2 ... ἐντετριμμένην πολλῶ μὲν ψιμυθίῳ, ὅπως λευκότερα ἔτι δοκοίη εἶναι ἢ ἦν, πολλῇ δ' ἐγχούσῃ, ὅπως ἐρυθροτέρα φαίνουτο τῆς ἀληθείας, ὑποδήματα δ' ἔχουσαν ὑψηλά, ὅπως μείζων δοκοίη εἶναι ἢ ἐπεφύκει.

13-4 Η αναφορά στο κοστούμι των κωμικών ηθοποιών γίνεται σε παράστασή κωμωδίας.

ΣΥΜΠΛΗΡΩΜΑΤΙΚΑ ΣΥΝΟΔΕΥΤΙΚΑ ΚΕΙΜΕΝΑ

ΦΟΙΝΙΚΙΑΔΗΣ, απόσπ. 4 Kassel-Austin

- μὰ τὴν Ἀφροδίτην οὐκ ἂν ὑπομείναμι' ἔτι,
 Πυθιάς, ἔταιρεῖν, χαιρέτω· μὴ μοι λέγε·
 ἀπέτυχον· οὐδὲν πρὸς ἐμέ· καταλύσαι θέλω.
 εὐθύς ἐπιχειρήσασα φίλον ἔσχον τινὰ
- 5 στρατιωτικόν· διαπαντὸς οὗτος τὰς μάχας
 ἔλεγεν, ἐδείκνυ' ἅμα λέγων τὰ τραύματα,
 εἰσέφερε δ' οὐδέν, δωρεὰν ἔφη τινὰ
 παρὰ τοῦ βασιλέως λαμβάνειν, καὶ ταῦτ' αἰεὶ
 ἔλεγεν· διὰ ταύτην ἦν λέγω τὴν δωρεάν
- 10 ἐνιαυτὸν ἔσχε μ' ὁ κακοδαίμων δωρεάν.
 ἀφήκα τοῦτον, λαμβάνω δ' ἄλλον τινά,
 ἰατρόν. οὗτος εἰσάγων πολλοὺς τινὰς
 ἔτεμν', ἔκαε, πτωχὸς ἦν καὶ δῆμος.
 δεινότερος οὗτος θατέρου μοι κατεφάνη.
- 15 ὁ μὲν διήγημ' ἔλεγεν, ὁ δ' ἐποίει νεκρούς.
 τρίτῳ συνέζευξ' ἢ τύχη με φιλοσόφῳ,
 πάγων' ἔχοντι καὶ τρίβωνα καὶ λόγον.
 εἰς προὔπτον ἦλθον ἐμπεσοῦσα δὴ κακόν·
 οὐδὲν ἐδίδου γάρ. †ταῦτ' ἀλλ' ἂν αἰτῶντι† ἔφη
- 20 οὐκ ἀγαθὸν εἶναι τὰργύριον. ἔστω κακόν,
 διὰ τοῦτο δός μοι, ῥύψον· οὐκ ἐπέιθετο

ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ – ΑΣΚΗΣΕΙΣ – ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

1α. Βλ. στ. 7-20.

1β. Βλ. στ. 16-9. Τα αναφερόμενα καλλυντικά χρησιμοποιούνται στο πρόσωπο.

Κείμενο 7. – ΘΕΟΦΡΑΣΤΟΣ, *Χαρακτήρες* (4): Ἀγροικίας

ΑΡΧΑΙΟ ΚΕΙΜΕΝΟ

- 1 ἢ δὲ ἀγροικία δόξειεν ἂν εἶναι ἀμαθία ἀσχίμων, ὁ δὲ ἄγροικος τοιοῦτός τις, οἶος
 2, 3 κυκεῶνα πιὼν εἰς ἐκκλησίαν πορεύεσθαι καὶ τὸ μύρον φάσκειν οὐδὲν τοῦ θύμου
 4, 5 ἥδιον ὄζειν· καὶ μείζω τοῦ ποδὸς τὰ ὑποδήματα φορεῖν· καὶ μεγάλη τῇ φωνῇ
 6 λαλεῖν· καὶ τοῖς μὲν φίλοις καὶ οἰκείοις ἀπιστεῖν, πρὸς δὲ τοὺς αὐτοῦ οἰκέτας
 ἀνακοινοῦσθαι περὶ τῶν μεγίστων. καὶ τοῖς παρ' αὐτῷ ἐργαζομένοις μισθωτοῖς

- 7 ἐν ἀγρῶ πάντα τὰ ἀπὸ τῆς ἐκκλησίας διηγέσθαι. καὶ ἀναβεβλημένος ἄνω τοῦ
8 γόνατος καθίζανει ὥστε τὰ γυμνὰ αὐτοῦ φαίνεσθαι. καὶ ἐπ’ ἄλλω μὲν μηδενὶ
9 <μήτε εὐφραίνεσθαι> μήτε ἐκπλήττεσθαι ἐν ταῖς ὁδοῖς, ὅταν δὲ ἴδη βούην ἢ ὄνον
10 καὶ τὴν σιτοποῖον πειρῶν λαθεῖν, κῆτ’ ἀλέσας μετ’ αὐτῆς <μετρεῖν> τοῖς
11 ἔνδον πᾶσι καὶ αὐτῶ τὰ ἐπιτήδεια. καὶ ἀριστῶν δὲ ἅμα τοῖς ὑποζυγίοις ἐμβα-
12 λείν. καὶ τὴν θύραν ὑπακοῦσαι αὐτός, καὶ τὸν κύνα προσκαλεσάμενος καὶ ἐπι-
13 λαβόμενος τοῦ ῥύγχους εἰπεῖν· «οὗτος φυλάττει τὸ χωρίον καὶ τὴν οἰκίαν.»
14 καὶ {τὸ} ἀργύριον δὲ παρά του λαβὼν ἀποδοκιμάζειν, λίαν <γὰρ> μολυβρὸν
15 εἶναι, καὶ ἕτερον ἀνταλλάττεσθαι. καὶ εἰ <τω> ἄροτρον ἔχρησεν ἢ κόφινον ἢ
δρέπανον ἢ θύλακον, ταῦτα τῆς νυκτὸς κατὰ ἀγρυνπῖαν ἀναμμηνησκόμενος
16 <ἀπαιτεῖν>. καὶ εἰς ἄστυ καταβαίνων ἐρωτῆσαι τὸν ἀπαντῶντα, πόσου ἦσαν αἱ
διφθέραι καὶ τὸ τάριχος καὶ εἰ τήμερον {ὁ ἀγὼν} νομμηνίαν ἄγει, καὶ εἰπεῖν
εὐθύς ὅτι βούλεται καταβὰς ἀποκεῖρασθαι καὶ τῆς αὐτῆς ὁδοῦ παριῶν κομίσα-
σθαι παρ’ Ἀρχίου τοῦ ταρίχους καὶ ἐν βαλανείῳ δὲ ἄσαι καὶ εἰς τὰ ὑποδήματα
δὲ ἦλους ἐγκροῦσαι.

ΓΕΝΙΚΕΣ ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΕΙΣ – ΔΙΔΑΚΤΙΚΟΙ ΣΤΟΧΟΙ

Οι *Χαρακτῆρες* εἶναι πάνω απ’ όλα απολαυστικό ανάγνωσμα. Η γοητεία αὐτῶν των κειμένων οφείλεται κατά μέγα μέρος στην εύστοχη επιλογή συγκεκριμένων λεπτομερειῶν, με τις οποίες συγκροτεῖται η εικόνα κάθε τύπου. (Και μόνο το γεγονός ότι θα ἦταν πολύ δύσκολο, αν ὄχι αδύνατο, να βρεθῆί ἄλλο αρχαίο κείμενο ἰσῆς ἑκτασης με ἀνάλογη πυκνότητα χαρακτηριστικῶν λεπτομερειῶν, που με τρόπο ἄμεσο και απολαυστικό εισάγουν στην καθημερινότητα και στο κλίμα μίας εποχῆς —εδώ των τελευταίων δεκαετιῶν του 4ου αἰῶνα— δείχνει την ιδιαιτερότητα αὐτῶν των κειμένων).

Η διδασκαλία, χωρὶς να ακυρώνει με τον σχολιαστικό φόρτο την ἀπόλαυση του κειμένου, μπορεί να βοηθήσει ὥστε να καταστούν εναργέστερες οι συγκεκριμένες εικόνες, να αποσαφηνιστεῖ ποια πρόσωπα εμπλέκονται σε πρῶτο και ποια σε δεύτερο ἢ τρίτο ἐπίπεδο, να προσδιοριστεῖ, ὅπου εἶναι δυνατό, ο χρόνος και ο τόπος στον οποίο διαδραματίζονται οι σκηνές, να εντοπιστοῦν οι χώροι ἀπὸ τους οποίους προέρχονται οι λεπτομέρειες, να ἐπισημανθοῦν ομοιότητες και διαφορές με το σήμερα, να υπογραμμιστεῖ η σχετικότητα των κανόνων συμπεριφορᾶς κ.ο.κ.

Επισημαίνουμε ἀκόμη:

- *Χαρακτῆρ* σημαίνει πρωτίστως «χάραγμα» (πάνω σε νόμισμα ἢ σκληρὴ ἐπιφάνεια), κατ’ ἐπέκταση «χαρακτηριστικό γνώρισμα». Οι χαρακτῆρες του Θεοφράστου εἶναι τύποι, ὄχι χαρακτῆρες, με την ἔννοια που ἔχει ο ὅρος σήμερα.
- Οι τριάντα τύποι που σκιαγραφοῦνται στους *Χαρακτῆρες* του Θεοφράστου

είναι όλοι άντρες. (Στον Άγροικο το μόνο γυναικείο πρόσωπο που αναφέρεται είναι η μαγειρίσσα, η δούλη που παρενοχλείται σεξουαλικά από τον άγροικο.)

- Ο τύπος του άγροίκου και η πόλωση άγροικος / άστεϊος πρωτοεμφανίζεται στα χρόνια του Πελοποννησιακού Πολέμου και προφανώς συνδέεται με τον αναγκαστικό συγχρωτισμό των κατοίκων του άστεως με τους κατοίκους της υπαίθρου, οι οποίοι, λόγω των επιδρομών των Πελοποννησίων, αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν την ύπαιθρο και να εγκλειστούν στα τείχη.

ΣΥΜΠΛΗΡΩΜΑΤΙΚΑ ΣΧΟΛΙΑ

- 2 Για τον κυκεώνα βλ. N. Richardson, *The Homeric Hymn to Demeter*, Οξφόρδη 1974, 344-8.
- 3 Η αρχαία λέξη θύμον μπορεί να σημαίνει «θυμάρι» ή και «σκόρδο». Η σύγκριση με το άρωμα (αρχ. μύρον) δείχνει ότι πρέπει μάλλον να προτιμηθεί η πρώτη σημασία.
- 4 Και οι αρχαίοι Έλληνες και οι Ρωμαίοι χρησιμοποιούν εκφράσεις ανάλογες με το δικό μας «το πόδι κολυμπάει στο παπούτσι». Βλ. Αριστοφ. *Τππ.* 320· Οβίδιος, *Ars Amatoria* 1, 516.
- 5 Το να μη μιλάει κάποιος μεγαλοφώνως εθεωρείτο ένδειξη κοσμιότητας. Διαφορετική γνώμη έχει το πρόσωπο που μιλάει στο απόσπ. 4 ΚΑ του κωμικού ποιητή Φιλήμονα (4ος/3ος αι.), στ. 1: οὐκ ἂν λαλή τις μικρόν, ἐστὶ κόσμιος κτλ. Πβ. και Κικέρων, *De oratore* 3, 61, όπου συνιστάται να ανεβαίνει βαθμιαία ο τόνος της φωνής, με το επιχείρημα ότι το να κραυγάζει κανείς από την αρχή έχει κάτι το άξεστο (nam a principio clamare agreste quiddam est).

ΣΥΜΠΛΗΡΩΜΑΤΙΚΑ ΣΥΝΟΔΕΥΤΙΚΑ ΚΕΙΜΕΝΑ

A. ΑΡΧΑΙΑ ΚΕΙΜΕΝΑ

1. ΘΕΟΦΡΑΣΤΟΣ, *Χαρακτήρες* (14): Ἄναισθησίας

1 ἔστι δὲ ἡ ἀναισθησία, ὡς ὄρω εἶπεν, βραδυτῆς ψυχῆς ἐν λόγοις καὶ πράξεσιν, ὁ
2 δὲ ἀναισθητός τοιοῦτός τις, οἷος λογισάμενος ταῖς ψήφοις καὶ κεφάλαιον ποιή-
3 σας ἐρωτᾶν τὸν παρακαθήμενον· «τί γίνεται;» καὶ δίκην φεύγων καὶ ταύτην
4 εἰσεῖναι μέλλων ἐπιλαθόμενος εἰς ἄγρον πορεύεσθαι. καὶ θεωρῶν ἐν τῷ θεάτρῳ
5 μόνος καταλείπεσθαι καθεύδων. καὶ πολλὰ φαγῶν καὶ τῆς νυκτὸς ἐπὶ θάκου
6 ἀνιστάμενος ὑπὸ κυνὸς τῆς τοῦ γείτονος δηχθῆναι. καὶ λαβὼν <τι> καὶ ἀποθῆεις
7 αὐτός, τοῦτο ζητεῖν καὶ μὴ δύνασθαι εὑρεῖν. καὶ ἀπαγγέλλοντος αὐτῷ ὅτι τετε-

λεύτηκέ τις αὐτοῦ τῶν φίλων, ἵνα παραγένηται, σκυθρωπάσας καὶ δακρύσας εἰπεῖν· «ἀγαθὴ τύχη».

- 8 δεινὸς δὲ καὶ ἀπολαμβάνων ἀργύριον ὀφειλόμενον μάρτυρας παραλαβεῖν.
9 καὶ χεμῶνος ὄντος μάχεσθαι τῷ παιδί ὅτι σικύους οὐκ ἠγόρασεν. καὶ τὰ παιδιά
10 ἑαυτοῦ παλαίειν ἀναγκάζων καὶ τροχάζειν εἰς κόπον ἐμβάλλειν. καὶ ἐν ἀγρῷ
11 αὐτὸς φακῆν ἔψων δις ἄλας εἰς τὴν χύτραν ἐμβαλὼν ἄβρωτον ποιῆσαι. καὶ
12 ὕοντος τοῦ Διὸς εἰπεῖν· †ἡδύ γε τῶν ἄστρον νομίζει, ὅτι δὴ καὶ οἱ ἄλλοι λέγου-
13 σι πίσσης† καὶ λέγοντός τινος· «πόσους οἶε κατὰ τὰς Ἱερὰς πύλας ἐξενημέχθαι
νεκρούς;» πρὸς τοῦτον εἰπεῖν· «ὄσοι ἐμοὶ καὶ σοὶ γίνονται.»

B. ΑΠΟΣΠΑΣΜΑΤΑ ΑΠΟ ΜΕΛΕΤΕΣ

2. Ph. Borgeaud, «Ο ἄγροικος», στον τόμο: J. P. Vernant (επιμ.), *Ο Ἕλληνας ἄνθρωπος*, Αθήνα [Ελληνικά Γράμματα] 1996, σελ. 311.

«Το 431 π.Χ. συντελείται μια ουσιώδης ρήξη στο φαντασιακό στοιχείο των αρχαίων. Οι Αθηναίοι την αντιλαμβάνονται γρήγορα. Με την εγκατάλειψη της υπαίθρου — η οποία ήταν προσωρινή αλλά αρκετά εκτεταμένη για να δώσει την εικόνα μιας κατάστασης που θα συνεχιζόταν— μεταβάλλεται παράλληλα και ὅλη η περί κόσμου αντίληψη. Ορισμένες κωμωδίες του Αριστοφάνη και μερικά αποσπάσματα του Θουκυδίδη κάνουν σαφείς αναφορές: επρόκειτο για ένα πραγματικό πλήγμα, με θεαματικότερο σύμπτωμα την επιδημία της πανώλης του 430 π.Χ. “Ήταν οδυνηρό και υπέφεραν πολύ που έπρεπε να εγκαταλείψουν τα σπίτια και τα ιερά που ήταν ανέκαθεν δικά τους, από πατέρα σε γιο, και χρονολογούνταν από την αρχαία μορφή πολιτικής οργάνωσης: έπρεπε να αλλάξουν τον τρόπο ζωής τους και ούτε λίγο ούτε πολύ να εγκαταλείψουν τις πόλεις τους”.»

σελ. 316-7 «Ο ἄγροικος εμφανίζεται ως πρόσωπο στη φιλολογία, για πρώτη φορά, σ' ένα έργο του Επίχαρμου από τις Συρακούσες, και στη συνέχεια στον Αντιφάνη, ως ένδειξη ενός ενδιαφέροντος που θα φουντώσει, καταλήγοντας σε μια πραγματική ρητορική της ἀγροικίας, με επίκεντρο το «χαρακτήρα». Από τον Αριστοφάνη ως τον Κοϊντιλιανό, περνώντας από τον Θεόφραστο, η προσωπικότητα του ἀγροίκου σκιαγραφείται με αδρές γραμμές και κατ' αντιδιαστολή προς τον κάτοικο του άστεως: ο ἄγροικος προτιμά το θυμάρι της περιοχής του από το μύρο της αστικής αβρότητας και τις βροντώδεις φωνές του στους δούλους του από τη διακριτικότητα που αρμόζει στη λεπτότητα του πολίτη. Στο σώμα του φοράει προβειά (διφθέρα), στο κεφάλι δερμάτινη καλύπτρα (κυνῆ), χαρακτηριστική των Βοιωτών, και στα πόδια κοθόρνους ή παπούτσια μπαλωμένα με καρφίδες. Η κουρά του είναι αδέξια και τα γένια του κακοξυρισμένα, με το μαχαίρι που χρησιμοποιεί για το κούρεμα των ζώων του, ενώ η δυσσομία που αποπνέει δηλώνει την κακή του σχέση με την καθαριότητα.

Όλες αυτές οι αντιθέσεις μεταξύ ἀγροίκου και πολίτη πηγάζουν από μία —

την κυριότερη— που αφορά την πόλη και την υπαίθρο χώρα. Ο *ἄγρoικoς* αντιδιαστέλλεται από τον *ἀστειό* (= ο του *ἀστεως*), που παρουσιάζεται εύστροφος, καλαίσθητος, με λεπτούς τρόπους. Στον *ἄγρoικo*, αντίθετα, αποδίδονται μόνο αρνητικές ιδιότητες: βραδύνοια, σκαιότητα, χοντροκοπιά. Όπως όμως η λεπτότητα αποτελεί σημαντικό χάρισμα, όταν περιορίζεται σε κάποια πλαίσια, έτσι και ο *ἄγρoικoς*, όταν αποφεύγει τη γελοιοποίηση, προβάλλει ως θεματοφύλακας των παλιών αξιών (τις οποίες υπογραμμίζει ιδιαίτερα ο Αριστοφάνης). Το θάρρος και η ορθοφροσύνη αποτελούν τα κύρια χαρακτηριστικά του.»

ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ – ΑΣΚΗΣΕΙΣ – ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

1 Βλ. § 9 και 12.

2 Βλ. § 6.

3 Βλ. § 2, 6, 8-10, 12, 15.

II. – Η ΣΠΑΡΤΗ

Κείμενο 8. – ΞΕΝΟΦΩΝ, *Λακεδαιμονίων πολιτεία* 1,3–2,11

ΑΡΧΑΙΟ ΚΕΙΜΕΝΟ

- 1 3 Αὐτίκα γὰρ περὶ τεκνοποιίας, ἵνα ἐξ ἀρχῆς ἄρξωμαι, οἱ μὲν ἄλλοι τὰς μελ-
λούσας τίκτειν καὶ καλῶς δοκούσας κόρας παιδεύεσθαι καὶ σίτω ἢ ἀνυστὸν με-
τριωτάτῳ τρέφουσι καὶ ὄψῳ ἢ δυνατὸν μικροτάτῳ· οἶνου γε μὴν ἢ πάμπαν ἀπε-
χομένας ἢ ὑδαρεὶ χρωμένας διάγουσιν. ὥσπερ δὲ οἱ πολλοὶ τῶν τὰς τέχνας ἐχό-
ντων ἐδραῖοι εἰσιν, οὕτω καὶ τὰς κόρας οἱ ἄλλοι Ἕλληνες ἡρεμιζούσας ἐριουρ-
γεῖν ἀξιοῦσι. τὰς μὲν οὖν οὕτω τρεφομένας πῶς χρή προσδοκῆσαι μεγαλείον ἂν
4 τι γεννήσαι; ὁ δὲ Λυκοῦργος ἐσθήτας μὲν καὶ δούλας παρέχειν ἱκανὰς ἡγήσατο
εἶναι, ταῖς δ' ἐλευθέραις μέγιστον νομίσας εἶναι τὴν τεκνοποιίαν πρῶτον μὲν σω-
μασεῖν ἔταξεν οὐδὲν ἦττον τὸ θῆλυ τοῦ ἄρρενος φύλου· ἔπειτα δὲ δρόμου καὶ
ἰσχύος, ὥσπερ καὶ τοῖς ἀνδράσιν, οὕτω καὶ ταῖς θηλείαις ἀγῶνας πρὸς ἀλλήλας
ἐποίησε, νομίζων ἐξ ἀμφοτέρων ἰσχυρῶν καὶ τὰ ἔκγονα ἐρρωμενέστερα γίγνε-
6 σθαι. [...] πρὸς δὲ τούτοις καὶ ἀποπαύσας τοῦ ὁπότε βούλουτο ἕκαστοι γυναικα
ἄγεσθαι, ἔταξεν ἐν ἀκμαῖς τῶν σωμάτων τοὺς γάμους ποιεῖσθαι, καὶ τοῦτο συμ-
10 φέρον τῇ εὐγονίᾳ νομίζων. [...] περὶ μὲν δὴ τεκνοποιίας οὕτω τάναντία γνοὺς
τοῖς ἄλλοις εἴ τι διαφέροντας καὶ κατὰ μέγεθος καὶ κατ' ἰσχὺν ἄνδρας τῇ Σπάρ-
τῃ ἀπέτελεσεν, ὁ βουλόμενος ἐπισκοπεῖτω.
- 2 Ἐγὼ μὲντοι, ἐπεὶ καὶ περὶ γενέσεως ἐξήγημαι, βούλομαι καὶ τὴν παιδείαν
ἐκατέρωθεν σαφηνίσαι. τῶν μὲν τοίνυν ἄλλων Ἑλλήνων οἱ φάσκοντες κάλλιστα
τοὺς υἱεῖς παιδεύειν, ἐπειδὰν τάχιστα αὐτοῖς οἱ παῖδες τὰ λεγόμενα ξυσιώσιν,
εὐθὺς μὲν ἐπ' αὐτοῖς παιδαγωγὸς θεράπωντας ἐφιστᾶσιν, εὐθὺς δὲ πέμπουσιν εἰς
διδασκάλων μαθησομένους καὶ γράμματα καὶ μουσικὴν καὶ τὰ ἐν παλαιστρᾷ.
πρὸς δὲ τούτοις τῶν παίδων πόδας μὲν ὑποδήμασιν ἀπαλύνουσι, σώματα δὲ
ἱματίων μεταβολαῖς διαθρύπτουσι· σίτου γε μὴν αὐτοῖς γαστέρα μέτρον νομίζου-
2 σιν. ὁ δὲ Λυκοῦργος, ἀντὶ μὲν τοῦ ἰδία ἕκαστον παιδαγωγὸς δούλους ἐφιστάναι,
ἄνδρα ἐπέστησε κρατεῖν αὐτῶν ἐξ ὧν περ αἱ μέγιστα ἀρχαὶ καθίστανται, ὃς δὴ
καὶ παιδονόμος καλεῖται, τοῦτον δὲ κύριον ἐποίησε καὶ ἀθροῖζεν τοὺς παῖδας καὶ
ἐπισκοποῦντα, εἴ τις ῥαδιουργοίῃ, ἰσχυρῶς κολάζειν. ἔδωκε δ' αὐτῷ καὶ τῶν
ἡβώντων μαστιγοφόρους, ὅπως τιμωροῖεν ὁπότε δέοι, ὥστε πολλὴν μὲν αἰδῶ,
3 πολλὴν δὲ πειθῶ ἐκεῖ συμπαρεῖναι. ἀντὶ γε μὴν τοῦ ἀπαλύνειν τοὺς πόδας ὑπο-
δήμασιν ἔταξεν ἀνυποδησίᾳ κρατύνειν, νομίζων, εἰ τοῦτ' ἀσκήσειαν, πολὺ μὲν
ῥᾶον ἂν ὀρθιάδε ἐκβαίνειν, ἀσφαλέστερον δὲ πρηνῆ καταβαίνειν, καὶ πηδήσαι δὲ
καὶ ἀναθορεῖν καὶ δραμεῖν θάπτον ἀνυπόδητον, εἰ ἡσκηκῶς εἴη τοὺς πόδας, ἢ
4 ὑποδεδεμένον. καὶ ἀντὶ γε τοῦ ἱματίους διαθρύπτεσθαι ἐνόμιζεν ἐν ἱματίῳ δι'
ἔτους προσεθίζεσθαι, νομίζων οὕτως καὶ πρὸς ψυχῆ καὶ πρὸς θάλαττῃ ἄμεινον ἂν
5 παρεσκευάσθαι. σίτον γε μὴν ἔταξε τοσοῦτον ἔχοντα συμβολεύειν τὸν εἶρενα ὡς
ὑπὸ πλησμονῆς μὲν μήποτε βαρύνεσθαι, τοῦ δὲ ἐνδεεστέρως διάγειν, μὴ ἀπείρως

ἔχειν, νομίζων τοὺς οὕτω παιδευομένους μάλλον μὲν ἂν δύνασθαι, εἰ δεήσειεν, αἰσιτήσαντας ἐπιπαθήναι, μάλλον δ' ἂν, εἰ παραγγελθείη, ἀπὸ τοῦ αὐτοῦ σίτου πλείω χρόνον ἐπιπαθήναι, ἦττον δ' ἂν ὄψου δεῖσθαι, εὐχερέστερον δὲ πρὸς πᾶν ἔχειν βρώμα, καὶ ὑγιεινότερος δ' ἂν διάγειν· καὶ εἰς μῆκος ἂν τὴν αὐξάνεσθαι ῥαδινὰ τὰ σώματα ποιούσαν τροφήν μάλλον συλλαμβάνειν ἡγήσατο ἢ τὴν δια-
6 πλατύνουσαν τῷ σίτῳ. ὡς δὲ μὴ ὑπὸ λιμοῦ ἄγαν αὐτὸν πιέζονται, ἀπραγμόνως μὲν αὐτοῖς οὐκ ἔδωκε λαμβάνειν ὧν ἂν προσδέωνται, κλέπτειν δ' ἔφηκεν ἔστιν ἂ τῷ
7 λιμῷ ἐπικουροῦντας. καὶ ὡς μὲν οὐκ ἀπορῶν ὅ τι δοίη ἐφῆκεν αὐτοῖς γε μηχανᾶσθαι τὴν τροφήν, οὐδένα οἶμαι τοῦτο ἀγνοεῖν· δηλον δ' ὅτι τὸν μέλλοντα κλωπεύειν καὶ νυκτὸς ἀγρυπνεῖν δεῖ καὶ μεθ' ἡμέραν ἀπατᾶν καὶ ἐνεδρεῦειν, καὶ κατασκόπους δὲ ἐτοιμάζειν τὸν μέλλοντά τι λήψεσθαι. ταῦτα οὖν δὴ πάντα δηλον ὅτι μηχανικωτέρους τῶν ἐπιτηδείων βουλόμενος τοὺς παῖδας ποιεῖν καὶ
8 πολεμικωτέρους οὕτως ἐπαίδευεν. εἶποι δ' ἂν οὖν τις, τί δήτα, εἴπερ τὸ κλέπτειν ἀγαθὸν ἐνόμιζε, πολλὰς πληγὰς ἐπέβαλλε τῷ ἀλισκομένῳ; ὅτι, φημὶ ἐγώ, καὶ τἄλλα, ὅσα ἄνθρωποι διδάσκουσι, κολάζουσι τὸν μὴ καλῶς ὑπηρετοῦντα.
9 κἀκεῖνοι οὖν τοὺς ἀλισκομένους ὡς κακῶς κλέπτοντας τιμωροῦνται. καὶ ὡς πλείστους δὴ ἀρπάσαι τυροὺς παρ' Ὀρθίας καλὸν θεῖς, μαστιγοῦν τούτους ἄλλοις ἐπέταξε, τοῦτο δηλώσαι καὶ ἐν τούτῳ βουλόμενος ὅτι ἔστιν ὀλίγον χρόνον ἀλγήσαντα πολὺν χρόνον εὐδοκμοῦντα εὐφραίνεισθαι. δηλοῦται δὲ ἐν τούτῳ ὅτι καὶ ὅπου τάχους δεῖ ὁ βλακεύων ἐλάχιστα μὲν ὠφελείται, πλείστα δὲ πράγματα λαμβάνει. ὅπως δὲ μηδ' εἰ ὁ παιδονόμος ἀπέλθοι, ἔρημοί ποτε οἱ παῖδες εἶεν ἄρχοντος, ἐποίησε τὸν αἰεὶ παρόντα τῶν πολιτῶν κύριον εἶναι καὶ ἐπιτάττειν τοῖς παισὶν ὅ τι {ἂν} ἀγαθὸν δοκοίη εἶναι, καὶ κολάζειν, εἴ τι ἀμαρτάνοιεν. τοῦτο δὲ ποιήσας διέπραξε καὶ αἰδημονεστέρους εἶναι τοὺς παῖδας· οὐδὲν γὰρ οὕτως
10 αἰδοῦνται οὔτε παῖδες οὔτε ἄνδρες ὡς τοὺς ἄρχοντας. ὡς δὲ καὶ εἴ ποτε μηδεὶς τύχοι ἀνὴρ παρῶν, μηδ' ὡς ἔρημοι οἱ παῖδες ἄρχοντος εἶεν, ἔθηκε τῆς ἱλῆς ἐκάστης τὸν τορώτατον τῶν εἰρένων ἄρχειν· ὥστε οὐδέποτε ἐκεῖ οἱ παῖδες ἔρημοι ἄρχοντός εἰσι.

ΓΕΝΙΚΕΣ ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΕΙΣ – ΔΙΔΑΚΤΙΚΟΙ ΣΤΟΧΟΙ

Το κεφάλαιο για την Αθήνα περιλαμβάνει οκτώ κείμενα, το κεφάλαιο για τη Σπάρτη μόνο ένα. Παρά την ετεροβαρή κατανομή, δεν θα αποτελούσε ίσως υπερβολή, αν λέγαμε ότι από το ένα κείμενο για τη Σπάρτη σχηματίζουμε πιο συγκροτημένη εικόνα για τον σπαρτιατικό τρόπο ζωής και την υποκείμενη ιδεολογία από την εικόνα που αποκομίζουμε για την Αθήνα, βασιζόμενοι στο «ψηφιδωτό» των οκτώ κειμένων. Αυτό οφείλεται πρωτίστως στο γεγονός ότι το απόσπασμα από τη *Λακεδαιμονίων πολιτεία* περιέχει πολλές συγκεκριμένες πληροφορίες, οι οποίες, σύμφωνα και με την βασική επιλογή του Ξενοφώντα να παρουσιάσει το υλικό του με άξονα το «η Σπάρτη και οι άλλοι», αφορούν κυρίως τις σπαρτιατικές αποκλίσεις από την υπόλοιπη Ελλάδα. Με χαρακτηριστική συστηματικότητα —εν μέρει και σχηματικότητα— ο Ξενοφών παίρ-

νει τα πράγματα από την αρχή, αφιερώνει ένα κεφάλαιο στα νεαρά κορίτσια της Σπάρτης που ανατρέφονται για να γίνουν μητέρες και ένα στα αγόρια που εκπαιδεύονται να για γίνουν οπλίτες και καλύπτει ένα ένα τα σημεία απόκλισης, επιμένοντας μάλιστα να εξηγήσει γιατί συμβαίνει το α ή το β, να διατυπώνει προσωπικές του εκτιμήσεις και να μας λέει ακόμα και ποιο ήταν το σκεπτικό του Λυκούργου.

Με επίκεντρο την τεκνοποιία, στο πρώτο κεφάλαιο ο ιστορικός αναφέρεται στη διατροφή των νεαρών κοριτσιών, στην απασχόληση, στη σωματική άσκηση, στην ηλικία του γάμου και σε άλλες ειδικές ρυθμίσεις που απέβλεπαν στο να γεννηθούν γερά παιδιά.

Στο δεύτερο κεφάλαιο παρέχονται πληροφορίες για την «εκπαίδευση» των αγοριών, για την υπόδηση, την ένδυση, τη διατροφή, την εξασφάλιση τροφής με κλοπή ή με θεσμοθετημένη αρπαγή και, τέλος, για τη διαρκή επιτήρηση των αγοριών. Η εικόνα που αναδύεται από τις λεπτομέρειες δικαιώνει πλήρως τη φράση που χρησιμοποιεί ο Περικλής για τους Λακεδαιμονίους στον Επιτάφιο: *ἐπιπόνῳ ἀσκήσει εὐθὺς νέοι ὄντες τὸ ἀνδρείον μετέρχονται.*

Η διδασκαλία πρέπει, πιστεύουμε, να αναδείξει τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του σπαρτιατικού πολιτεύματος, να υπογραμμίσει ότι οι ειδικές ρυθμίσεις υπηρετούν συγκεκριμένο σκοπό (να γεννιούνται γερά παιδιά και να γίνονται άριστοι οπλίτες), να επισημάνει την ουσιαστική εκμηδένιση του ατόμου και την απόλυτη υποταγή του στο «κράτος» και να τονίσει τη σχετικότητα των αποδεκτών κανόνων συμπεριφοράς.

Επισημαίνουμε, τέλος, ότι αυτά που αναφέρει ο Ξενοφών ισχύουν για τον 4ο αιώνα. Αν οι σχετικές ρυθμίσεις ανάγονται, όπως ισχυρίζεται, στον Λυκούργο είναι κάτι που όλο και περισσότεροι μελετητές, όχι χωρίς λόγο, το αμφισβητούν.

ΣΥΜΠΛΗΡΩΜΑΤΙΚΑ ΣΧΟΛΙΑ

1 3 Αριστοτέλης, Πολιτικά 7, 1334 b 29-32 *εἴπερ οὖν ἀπ' ἀρχῆς τὸν νομοθέτην ὄρᾶν δεῖ ὅπως βέλτιστα τὰ σώματα γένηται τῶν τρεφομένων, πρῶτον μὲν ἐπιμελητέον περὶ τὴν σύζευξιν, πότε καὶ ποίους τινὰς ὄντας χρῆ ποιῆσθαι πρὸς ἀλλήλους τὴν γαμικὴν ὁμιλίαν.*

κρασί: Αναφέρεται ότι σε μερικές πόλεις ο νόμος υποχρέωνε τις γυναίκες να πίνουν νερό. Ἄκρατον οἶνον ἐπίναν οι αρχαίοι σπάνια και κατά κανόνα σε ειδικές περιπτώσεις.

ὄσοι ασκοῦν τέχνες: Ευριπ., Απόσπ. 635 N² *οἱ τὰς τέχνας δ' ἔχοντες ἀθλιώτεροι / τῆς φαυλόττος· καὶ γὰρ ἐν κοινῷ ψέγειν / ἅπασι κείσθαι δυστυχεῖς κοῦκ εὐτυχεῖς.*

- 4 Αισχύλος, *Εὐμ.* 657-666. Αριστοτέλης, *Περὶ ζώων γενέσεως* 1.729a9 κε.
αγώνες δρόμου και δύναμης: Παισανίας 5, 26, 2-4.

παιδιά πιο γερά: Παρόμοιες απόψεις εκφράζει και ο Κριτίας στη δική του *Πολιτεία Λακεδαιμονίων* (88 B 32): ἄρχομαι δέ τοι ἀπὸ γενετῆς ἀνθρώπου· πῶς ἂν βέλτιστος τὸ σῶμα γένοιτο καὶ ἰσχυρότατος; εἰ ὁ φυτεῶν γυμνάζοιτο καὶ ἐσθίοι ἐρρωμένως καὶ ταλαιπωροῖη τὸ σῶμα καὶ ἡ μήτηρ τοῦ παιδίου τοῦ μέλλοντος ἔσεσθαι ἰσχύοι τὸ σῶμα καὶ γυμνάζοιτο.

ΣΥΜΠΛΗΡΩΜΑΤΙΚΑ ΣΥΝΟΔΕΥΤΙΚΑ ΚΕΙΜΕΝΑ

G. Highet, *Η κλασική παράδοση*, μτφρ. Τζένη Μαστοράκη, Αθήνα [MIET] 1988, σελ. 534-535.

«Η Σπάρτη υπήρξε ένας από τους πιο περίεργους αναχρονισμούς στην ιστορία. Σαν την Πρωσία, δεν ήταν «χώρα που είχε ένα στρατό, αλλά στρατός που είχε μια χώρα». Την αποτελούσαν μόνο μερικές χιλιάδες Σπαρτιάτες, που βρίσκονταν διαρκώς σε στρατιωτική επιφυλακή, δε δούλευαν, και ζούσαν εις βάρος των αρχικών κατοίκων της χώρας που είχαν κατακτήσει. Επειδή οι χωρικοί και οι εἰλωτες ήταν κατά πολύ περισσότεροι, όπως επίσης πολυανθρωπότερα ήταν και τα γειτονικά κράτη, οι Σπαρτιάτες δε θα κατόρθωναν να επιβιώσουν και να διατηρήσουν την εξουσία, αν δεν υποβάλλονταν στην πιο τέλεια στρατιωτική εκπαίδευση και πειθαρχία, και αν δε μάθαιναν να θεωρούν τη θέληση του κράτους ανώτερη από τη δική τους, ασκώντας έμπρακτα το θάρρος, την αυτοθυσία, τη στρατιωτική λιτότητα του λόγου και την πολεμική αποφασιστικότητα —ώσπου όλες αυτές οι ιδιότητες έγιναν εντελώς ενστικτώδεις για κάθε Σπαρτιάτη.

Ο Πλάτων, και άλλοι φιλόσοφοι ύστερα από αυτόν, πίστευαν πως το σύστημα της Σπάρτης ήταν τόσο ανώτερο από την αναρχική δημοκρατία και τον ατομικισμό της Αθήνας, ώστε πρέπει να το είχε επινοήσει στο σύνολό του κάποιος μεγάλος νομοθέτης-φιλόσοφος. Σύμφωνα με την παράδοση, ένας ήρωας των πρώιμων χρόνων της Σπάρτης ο Λυκούργος (ο οποίος πρέπει να ευθύνεται για ορισμένες σπουδαίες αποφάσεις που σημάδεψαν τη ζωή του λαού του) συγκρότησε ολόκληρο τον κώδικα —όπως ο Μωυσής θεωρείται συντάκτης όλων των κανόνων που τηρούνται από τους ορθόδοξους Εβραίους. Την πεποίθηση αυτή εμπεριέχει ο βίος του Λυκούργου από τον Πλούταρχο. Τον εμφανίζει ως μεγάλο πολιτικό, που συνειδητοποίησε ότι πρωταρχικό καθήκον του νομοθέτη είναι να εξασφαλίσει την ηθική αγωγή. [...]

Ο Rousseau και οι άλλοι επαναστάτες θεώρησαν πως αυτή η βιογραφία, καθώς και οι υπόλοιπες αναφορές του Πλουτάρχου στη σπαρτιατική αρετή, ενίσχυαν τη δική τους πεποίθηση ότι η έμφυτη καλοσύνη του ανθρώπου μπορεί να αναπτυχθεί, όταν υπάρχουν καλοί θεσμοί. Η πολιτική μεταρρύθμιση

έπρεπε να είναι ηθική μεταρρύθμιση. Μάλιστα και ο ίδιος ο Rousseau, όπως φαίνεται, πίστευε πως αποστολή του ήταν να γίνει ένας μεγάλος ηθικός νομοθέτης, ανάλογος του Ρωμαίου Νουμά ή του Σπαρτιατή Λυκούργου.»

ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ – ΑΣΚΗΣΕΙΣ – ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

- 1β. Πρώτα πρώτα είναι λογικό να ξεκινάει την πραγμάτευση του θέματος από την αρχή (τεκνοποιία). Είναι επίσης πιθανό ότι επιμένει ιδιαίτερα σ' αυτό το θέμα, επειδή το θεωρεί κρίσιμο για ό,τι πέτυχε η Σπάρτη και, ενδεχομένως, επειδή αυτά που ισχύουν στη Σπάρτη αποκλίνουν τόσο από τα ισχύοντα σε άλλες πόλεις.
2. Καλή διατροφή και σωματική άσκηση των γυναικών καθώς επίσης γάμοι στην ηλικία που τα σώματα βρίσκονταν στην ακμή.
3. Ενδεχομένως πίστευαν ότι αυτή η δίαιτα βοηθούσε να γεννηθούν γερά παιδιά. Δεν αποκλείεται ωστόσο να έχει να κάνει με τη διαφορετική αντιμετώπιση της γυναίκας ακόμα και στη διατροφή. Θυμίζουμε ότι, έως πρόσφατα, ιδίως στην ελληνική επαρχία, αποτελούσε κανόνα παρά εξαίρεση οι γυναίκες να τρώνε και —πολλώ μάλλον— να πίνουν λιγότερο από τους άντρες.

III. – Η ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ

Κείμενο 9. – ΑΡΡΙΑΝΟΣ, Ἀλεξάνδρου Ἀνάβασις 7, 9, 1-9

ΑΡΧΑΙΟ ΚΕΙΜΕΝΟ

- 1 Οὐχ ὑπὲρ τοῦ καταπαῦσαι ὑμῶν, ὦ Μακεδόνες, τὴν οἴκαδε ὀρμὴν λεχθήσεται
μοι ὄδε ὁ λόγος, ἕξεστι γὰρ ὑμῖν ἀπιέναι ὅποι βούλεσθε ἐμοῦ γε ἔνεκα, ἀλλὰ ὡς
2 γινῶναι ὑμᾶς πρὸς ὁποίους τινὰς ἡμᾶς ὄντας ὁποῖοί τινες αὐτοὶ γενόμενοι ἀπαλ-
λάσσεσθε. καὶ πρῶτά γε ἀπὸ Φιλίππου τοῦ πατρὸς, ἡπερ καὶ εἰκός, τοῦ λόγου
ἄρξομαι. Φίλιππος γὰρ παραλαβὼν ὑμᾶς πλανήτας καὶ ἀπόρους, ἐν διφθέραις
3 τοὺς πολλοὺς νέμοντας ἀνὰ τὰ ὄρη πρόβατα ὀλίγα καὶ ὑπὲρ τούτων κακῶς μα-
χομένους Ἰλλυριοῖς καὶ Τριβαλλοῖς καὶ τοῖς ὁμόροις Θραξίν, χλαμύδας μὲν ὑμῖν
ἀντὶ τῶν διφθερῶν φορεῖν ἔδωκεν, κατήγαγε δὲ ἐκ τῶν ὄρων ἐς τὰ πεδία, ἀξιο-
μάχους καταστήσας τοῖς προσχώροις τῶν βαρβάρων, ὡς μὴ χωρίων ἔτι ὀχυρό-
τητι πιστεύοντας μᾶλλον ἢ τῇ οἰκείᾳ ἀρετῇ σώζεσθαι, πόλεων τε οἰκήτορας
ἀπέφηνε καὶ νόμοις καὶ ἔθεσι χρηστοῖς ἐκόσμησεν. αὐτῶν δὲ ἐκείνων τῶν βαρ-
4 βάρων, ὑφ' ὧν πρόσθεν ἠγεσθε καὶ ἐφέρεσθε αὐτοὶ τε καὶ τὰ ὑμέτερα, ἠγεμόνας
κατέστησεν ἐκ δούλων καὶ ὑπηκόων, καὶ τῆς Θράκης τὰ πολλὰ τῇ Μακεδονίᾳ
προσέθηκεν, καὶ τῶν ἐπὶ θαλάττῃ χωρίων τὰ ἐπικαιρότατα καταλαβόμενος τὴν
ἐμπορίαν τῇ χώρᾳ ἀνεπέτασε, καὶ τῶν μετᾶλλων τὴν ἐργασίαν ἀδεῆ παρέσχε,
Θεσσαλῶν δὲ ἄρχοντας, οὓς πάλαι ἐτεθνήκειτε τῷ δέει, ἀπέφηνε, καὶ τὸ Φωκῶν
5 ἔθνος ταπεινώσας τὴν ἐς τὴν Ἑλλάδα πάροδον πλατείαν καὶ εὐπορον ἀντὶ
στενῆς τε καὶ ἀπόρου ὑμῖν ἐποίησεν, Ἀθηναίους τε καὶ Θηβαίους ἐφεδρεύοντας
αἰὲ τῇ Μακεδονίᾳ ἐς τοσόνδε ἐταπεινώσεν, ἥδη ταῦτά γε καὶ ἡμῶν αὐτῷ ξυμπο-
νούντων, ὡς ἀντὶ τοῦ φόρου τελεῖν Ἀθηναίοις καὶ ὑπακοῦειν Θηβαίων, παρ'
6 ἡμῶν ἐν τῷ μέρει ἐκείνους τὴν ἀσφάλειάν σφισι πορίζεσθαι. ἐς Πελοπόννησον δὲ
παρελθὼν τὰ ἐκεῖ αὐτὸ ἐκόσμησε καὶ ἠγεμῶν αὐτοκράτωρ <ὑπὸ> συμπάσης τῆς
ἄλλης Ἑλλάδος ἀποδειχθεὶς τῆς ἐπὶ τὸν Πέρσην στρατιάς οὐχ ἑαυτῷ μᾶλλον τι
τὴν δόξαν τήνδε ἢ τῷ κοινῷ τῶν Μακεδόνων προσέθηκεν.
- 7 Ταῦτα μὲν τὰ ἐκ τοῦ πατρὸς τοῦ ἐμοῦ ἐς ὑμᾶς ὑπεργόμενα, ὡς μὲν αὐτὰ ἐφ'
ἑαυτῶν σκέψασθαι μεγάλα, μικρὰ δὲ ὡς γε δὴ πρὸς τὰ ὑμέτερα ξυμβαλεῖν. ὅς
παραλαβὼν παρὰ τοῦ πατρὸς χρυσᾶ μὲν καὶ ἀργυρᾶ ἐκπώματα ὀλίγα, τάλαντα
δὲ οὐδὲ ἐξήκοντα ἐν τοῖς θησαυροῖς, χρεῶν δὲ ὀφειλόμενα ὑπὸ Φιλίππου ἐς πε-
ντακόσια τάλαντα, δανεισάμενος ἐπὶ τούτοις αὐτὸς ἄλλα ὀκτακόσια ὀρμηθεὶς ἐκ
8 τῆς χώρας τῆς γε οὐδὲ ὑμᾶς αὐτοὺς βοσκοῦσης καλῶς εὐθὺς μὲν τοῦ Ἑλλησπό-
ντου ὑμῖν τὸν πόρον θαλασσοκρατούντων ἐν τῷ τότε Περσῶν ἀνεπέτασα· κρα-
τήσας δὲ τῇ ἵππῳ τοὺς σατράπας τοὺς Δαρείου τήν τε Ἰωνίαν πᾶσαν τῇ ὑμε-
τέρᾳ ἀρχῇ προσέθηκα καὶ τὴν Αἰολίδα πᾶσαν καὶ Φρύγας ἀμφοτέρους καὶ Λυ-
δοὺς, καὶ Μίλητον εἶλον πολιορκία· τὰ δὲ ἄλλα πάντα ἐκόντα προσχωρήσαντα
9 λαβὼν ὑμῖν καρποῦσθαι ἔδωκα· καὶ τὰ ἐξ Αἰγύπτου καὶ Κυρήνης ἀγαθὰ, ὅσα
ἀμαχεὶ ἐκτησάμην, ὑμῖν ἔρχεται, ἥ τε κοίλη Συρία καὶ ἡ Παλαιστίνη καὶ ἡ μέση
τῶν ποταμῶν ὑμέτερον κτήμᾳ εἰσι, καὶ Βαβυλῶν καὶ Βάκτρα καὶ Σοῦσα ὑμέτε-

9 ρα, καὶ ὁ Λυδῶν πλοῦτος καὶ οἱ Περσῶν θησαυροὶ καὶ τὰ Ἰνδῶν ἀγαθὰ καὶ ἡ ἔξω θάλασσα ὑμέτερα· ὑμεῖς σατράπαι, ὑμεῖς στρατηγοί, ὑμεῖς ταξίαρχαι. ὡς ἔμοιγε αὐτῷ τί περίεστιν ἀπὸ τούτων τῶν πόνων ὅτι μὴ αὕτη ἢ πορφύρα καὶ τὸ διάδημα τοῦτο; κέκτημαι δὲ ἰδίᾳ οὐδέν, οὐδὲ ἔχει τις ἀποδείξει θησαυροὺς ἐμοὺς ὅτι μὴ ταῦτα, ὑμέτερα κτήματα ἢ ὅσα ἔνεκα ὑμῶν φυλάττεται. ἐπεὶ οὐδὲ ἔστιν ἰδίᾳ μοι ἐς ὃ τι φυλάξω αὐτούς, σιτουμένῳ τε τὰ αὐτὰ ὑμῖν σιτία καὶ ὕπνον τὸν αὐτὸν αἰρουμένῳ· καίτοι οὐδὲ σιτία ἐμοὶ δοκῶ τὰ αὐτὰ τοῖς τρυφῶσι ὑμῶν σιτεῖσθαι· προαγρυνῶν δὲ ὑμῶν οἶδα, ὡς καθεῦδεν ἔχοιτε ὑμεῖς.

ΓΕΝΙΚΕΣ ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΕΙΣ – ΔΙΔΑΚΤΙΚΟΙ ΣΤΟΧΟΙ

Κατὰ τὴ διδασκαλία τοῦ κειμένου δεν λησμονοῦμε κατ' ἀρχάς ὅτι ἔχουμε νὰ κάνουμε ὄχι με ἀπόσπασμα ἀπὸ τὴν κύρια ἱστορική ἀφήγηση ἀλλὰ με τὸ εἰσαγωγικό κεφάλαιο ἐνός λόγου που εἶναι ἐνσωματωμένος στὴν ἱστορική ἀφήγηση. Αὐτὸ τὸ ρητορικό πλαίσιο, χωρὶς νὰ σημαίνει ὅτι ὁ ομιλῶν ἢ ὁ γράφων παραποιεῖ χονδροειδῶς τὰ γεγονότα, ἀφήνει προφανῶς μεγαλύτερα περιθώρια στὸν χειρισμὸ τῶν στοιχείων καὶ στὴ φωτοσκίαση ἀπὸ ὅ,τι θὰ ἀφῆνε μῖα πιο οὐδέτερη καὶ λιγότερο χρωματισμένη ἐξιτόρηση τῶν γεγονότων. Ὁ στόχος τοῦ Ἀλέξανδρου —μὴν το ξεχνάμε— ἦταν ὄχι τόσο νὰ διαφωτίσει τοὺς Μακεδόνες (που εἶχαν στασιάσει) γιὰ πράγματα που γνῶριζαν ὅσο νὰ τοὺς πείσει. Ἀν τελικά τοὺς ἐπίσει κυρίως με τὴν ἰσχύ τῶν ἐπιχειρημάτων ἢ με τὴ σύλληψη καὶ ἐκτέλεση τῶν πρωταιτίων, ἡ ὁποία εἶχε προηγηθεῖ, εἶναι ἄλλο θέμα.

Ἡ διδασκαλία, χωρὶς νὰ ἀναλωθεῖ σε λεπτομέρειες, θὰ μπορούσε νὰ ἐπισημάνει ρητορικοῦ τύπου ἐπιλογές: Ὁ Ἀλέξανδρος, ἐνῶ εἶχε τὴν ἐπιλογή, ἀν ἤθελε, νὰ περιοριστεῖ στὴ δική του μόνον συμβολή, ἀναφέρεται στὸν λόγο του δια μακρῶν στὴν προσφορά του Φιλίππου. Το ὅλον ἀποτελεῖ τρόπον τινά ἓνα δίπτυχο, οἱ δύο πτυχές του οὐοίου (Φίλιππος, Ἀλέξανδρος) δεν παρουσιάζονται με ὅμοιο τρόπο —στις παραγράφους γιὰ τὸν Ἀλέξανδρο ἡ ἐμφαση δίνεται κυρίως στὶς κατακτήσεις, ἐνῶ ὡς σταθερὴ ὑπόκρουση ἀκούγεται πως ὅ,τι ἔκανε δεν τὸ ἔκανε γιὰ τὸν εαυτὸ του ἀλλὰ γιὰ ὅλους τοὺς Μακεδόνες. Στὸ πρῶτο μέρος τοῦ διπτύχου ἡ βασική ἐπιλογή ἦταν τὰ γεγονότα νὰ παρουσιαστούν με ἄξονα τὸν Φίλιππο καὶ με μῖα τακτική ἀσπρου μαύρου —ἡ ζοφερὴ κατάσταση πρὶν ἀπὸ τὸν Φίλιππο, ἡ πανίσχυρη Μακεδονία τοῦ Φιλίππου· ἐπίσης ἀφιερώνεται σαφῶς μεγαλύτερη ἔκταση στα ἄλλα ἐπιτεύγματα τοῦ Φιλίππου ἀπὸ ὅ,τι στὴ μεγάλης σημασίας ἐνωση τῶν Ἑλλήνων καὶ στὴν ἀνάληψη τῆς ἀρχηγίας γιὰ τὸν ἀγῶνα κατὰ τῶν Περσῶν —προφανῶς αὕτη ἡ δόξα ἀνήκει στὸν Ἀλέξανδρο.

Ὡστόσο ὁ πρωταρχικός λόγος γιὰ τὴν ἐπιλογή καὶ τὴν ἐνταξὴ τοῦ συγκεκριμένου κειμένου σε ἓνα ἀνθολόγιο με θέμα «Ἀρχαία Ἑλλάδα: Ὁ τόπος καὶ οἱ ἀνθρωποὶ» δεν ἦταν ἡ ρητορική του ἐπεξεργασία —ἀν αὐτὸ ἦταν τὸ ζητούμενο, θὰ μπορούσαν νὰ ἐπιλεγούν ἄλλα, προσφορότερα κείμενα—, ἀλλὰ τὸ

περιεχόμενό του, δηλαδή οι πολλές συγκεκριμένες πληροφορίες που παρέχονται για τους Μακεδόνες. Συνεπώς και η διδασκαλία καλό θα είναι, νομίζουμε, να εστιάσει το ενδιαφέρον της στο περιεχόμενο, λιγότερο ίσως στα δύο κορυφαία πρόσωπα που άλλαξαν τη ροή της ιστορίας —τα σχετικά διδάσκονται, υποθέτουμε, στο μάθημα της ιστορίας— και πιο πολύ στα στοιχεία που αναφέρονται, ιδίως στις παραγράφους που αφιερώνονται στον Φίλιππο, όπου, με συνοπτικό τρόπο, δίνεται μια αρκετά συγκεκριμένη εικόνα για τους Μακεδόνες πριν και μετά τον Φίλιππο (ζωτικός χώρος, τρόπος ζωής, ένδυση, ασχολίες, στρατιωτική ισχύς, οικονομία).

ΣΥΜΠΛΗΡΩΜΑΤΙΚΑ ΣΧΟΛΙΑ

- 2 **χλαμύδες:** Χλαμύδες φορούσαν αρχικά Θεσσαλοί ιππείς ή Μακεδόνες· αργότερα η χλαμύδα καθιερώθηκε ως το ένδυμα των εφήβων στην Αθήνα και αλλού.
- 4 **τους Φωκείς:** Το 356 π.Χ. η Δελφική Αμφικτυονία κήρυξε πόλεμο κατά των Φωκίων, οι οποίοι είχαν καταλάβει τους Δελφούς (δεύτερος ιερός πόλεμος). Οι Φωκείς ηττήθηκαν το 355 π.Χ., όμως τον επόμενο χρόνο (354 π.Χ.) ο στρατηγός τους Ονόμαρχος αντεπιτέθηκε και κατέλαβε τη Λοκρίδα, τις Θερμοπύλες, τον Ορχομενό και την Κορώνεια. Ο Φίλιππος παρενέβη και προσπάθησε να ανακόψει την προέλαση του Ονόμαρχου, ηττήθηκε όμως στη Θεσσαλία. Τον επόμενο χρόνο ωστόσο (353 π.Χ.) ο Φίλιππος, μαζί με τους Θεσσαλούς, συνέτριψε τις δυνάμεις του Ονόμαρχου κοντά στις Παγασές, όπου έπεσε και ο στρατηγός των Φωκίων (τρίτος ιερός πόλεμος). Από τότε η Θεσσαλία περιήλθε υπό μακεδονική επιρροή.
φόρους στους Αθηναίους: [Δημοσθ.] 7, 12 *ἐφ' ἡμῖν γὰρ ἦν ἡ Μακεδονία καὶ φόρους ἡμῖν ἔφερον.*
- 5 **στο κοινό των Μακεδόνων:** Πρόκειται για αναχρονισμό, αφού το «κοινόν (=η ομοσπονδία) των Μακεδόνων» ιδρύθηκε προς τα τέλη του 3ου αι. π.Χ.
- 6 **εξήντα τάλαντα:** Η οικονομική κατάσταση της Μακεδονίας ήταν τότε πολύ κακή.

ΣΥΜΠΛΗΡΩΜΑΤΙΚΑ ΣΥΝΟΔΕΥΤΙΚΑ ΚΕΙΜΕΝΑ

B. Schuller, *Ιστορία της Αρχαίας Ελλάδας*, μτφρ. Α. Καμάρα-Χ. Κοκκινιά, εποπτ. Κ. Μπουρατζέλης, β' έκδ. Αθήνα [ΜΙΕΤ] 2001, σελ. 84-5.

«Η Μακεδονία [δεν] ήταν ενιαίο κράτος. Οι Μακεδόνες βασιλείς των βασιικών περιοχών δεν ασκούσαν παρά χαλαρή επικυριαρχία στα εδάφη που βρίσκονταν δυτικά, δηλαδή στη Λυγκηστίδα, την Ορεστίδα και την Ελιμιώτιδα, και

στους ηγεμόνες τους. Ακόμα και στην ίδια τη Μακεδονία η βασιλική εξουσία του γένους των Αργεαδών κλονιζόταν από συχνές δυναστικές διαμάχες, οι οποίες σήμαιναν κάθε φορά για τη χώρα άμεση πολιτική αποδυνάμωση.

Αυτό το βασιλικό γένος αναγνωρίστηκε από τους Έλληνες ως ελληνικό, κι αυτή η αναγνώριση εκφραζόταν με το δικαίωμα συμμετοχής τους στους Ολυμπιακούς Αγώνες από την εποχή του βασιλιά Αλεξάνδρου Α΄, ο οποίος κυβερνούσε τον καιρό των Περσικών Πολέμων. Για την Ελλάδα, το υπόλοιπο τμήμα του μακεδονικού λαού δεν θεωρούνταν ελληνικό, μολονότι η σύγχρονη επιστήμη έχει διαπιστώσει ότι οι Μακεδόνες ανήκαν εθνολογικά στους Έλληνες. Η διαπίστωση αυτή βασίζεται κυρίως στην ανάλυση των ονομάτων των Μακεδόνων (Βερενίκη = ελλ. Φερενίκη = αυτή που φέρνει τη νίκη, η νικηφόρα), ενώ από το υπόλοιπο λεξιλόγιό τους δεν γνωρίζουμε ούτε δέκα λέξεις. Ο μακεδονικός λαός χωριζόταν κοινωνικά στους αριστοκράτες, οι οποίοι προσέφεραν στρατιωτικές υπηρεσίες στον βασιλιά ως έφιπποι με τον τιμητικό τίτλο *εταίροι*, και τον ισχυρό ελεύθερο αγροτικό πληθυσμό, που υπηρετούσε ως σώμα πεζικού (*πεζέταιροι*) και είχε επίσης προσωπική εξάρτηση από τον βασιλιά. Πόλεις με την ελληνική σημασία, ως αυτόνομοι δηλαδή οργανισμοί, δεν υπήρχαν στη Μακεδονία. Οι παράλιες πόλεις Μεθώνη και Πύδνα ήταν ελεύθερες ελληνικές πόλεις. Πολιτικά, η Μακεδονία ήταν οργανωμένη έτσι όπως εμείς φανταζόμαστε κατά προσέγγιση την Ελλάδα της εποχής των βασιλέων (την ομηρική Ελλάδα). Ο βασιλιάς είχε βέβαια την εξουσία στα χέρια του, η πολιτική του όμως σχέση με την αριστοκρατία και με τους ελεύθερους αγρότες στην πραγματικότητα τον περιόριζε σε ό,τι αφορούσε τόσο τη διαδοχή στο θρόνο όσο και τον πόλεμο και την ειρήνη. Αυτή η μικρή και χωρίς διαμορφωμένη δομή χώρα πληρούσε μια προϋπόθεση για την απόκτηση μείζονος πολιτικού αναστήματος: διέθετε, καθώς φαίνεται, έναν πολύ ζωντανό, ενεργητικό και ικανό πληθυσμό. Δεν έλειπε πια παρά η αρνητική προϋπόθεση ενός αδύναμου περίγυρου και η θετική ενός προικισμένου βασιλιά. Και τα δύο αυτά συνέπεσαν γύρω στα μέσα του 4ου αιώνα.

Πρέπει να θεωρήσουμε ότι για τον Φίλιππο η ενδυνάμωση της χώρας και της προσωπικής του θέσης αποτελούσε στόχο συνυφασμένο με την προσωπικότητά του. Ακολουθώντας την τακτική προηγούμενων Μακεδόνων βασιλέων, ξεκίνησε μεταβάλλοντας αρχικά τις επιμέρους ηγεμονίες σε σταθερά συστατικά τμήματα της Μακεδονίας και απωθώντας τα ιλλυρικά φύλα που ήταν εγκατεστημένα δυτικότερα. Η απόκτηση ηγετικής θέσης στην Ελλάδα ήταν πολύ πιο μακρόχρονη διαδικασία, κατά την οποία σημειώθηκαν πολλά βήματα προόδου αλλά και πολλές οπισθοδρομήσεις. Η φυσική σχέση των επιμέρους δυνάμεων ήταν τέτοια ώστε η διαδικασία αυτή πήρε κυρίως τη μορφή αντιπαράθεσης με την Αθήνα, εξαιτίας της σταδιακής ενσωμάτωσης στο μακεδονικό κράτος των συμμάχων της στη βόρεια Ελλάδα. Κατά την εξέλιξη αυτή διαμορφώθηκαν στην Αθήνα δύο πολιτικά στρατόπεδα: από τη μιά μεριά ήταν οι ορκισμένοι εχθροί του Φιλίππου, οι οποίοι, με κορυφαίο τον ρήτορα Δημοσθένη, έβλεπαν να απειλείται καταρχήν η ανεξαρτησία της Αθή-

νας και της Ελλάδας. Από την άλλη μεριά ήταν εκείνοι που είτε αμφισβητούσαν αυτόν τον κίνδυνο είτε δεν τον έβλεπαν καν ως κίνδυνο, παρά διέκριναν στην ηγεμονία της Μακεδονίας τη μόνη δυνατότητα για συνένωση της Ελλάδας και για σταθερότητα των εσωτερικών συνθηκών. Αυτή την πολιτική εκπροσωπούσαν οι συγγραφείς πολιτικών δοκιμίων και ρήτορες Ισοκράτης και Αισχίνης.»

ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ – ΑΣΚΗΣΕΙΣ – ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

1. Για λόγους ασφαλείας (§ 2).
2. Αντικατέστησε τις προβιές που φορούσαν με χλαμύδες, τους μετεγκατέστησε από τα βουνά σε οργανωμένες πόλεις κάτω στους κάμπους, τους έκανε αξιόμαχους, εξουδετέρωσε επικίνδυνους εχθρούς, επεξέτεινε τα όρια του βασιλείου, εξασφάλισε συνθήκες για την ανάπτυξη του εμπορίου και την εκμετάλλευση του ορυκτού πλούτου.
3. Τα επιτεύγματα του Αλεξάνδρου είναι κυρίως στρατιωτικά.
4. Για το (α) βλ. γενικά έργα ιστορίας και από τους αρχαίους συγγραφείς κυρίως Πλούταρχο και Αρριανό (π.χ. τον χαρακτηρισμό του Αλεξάνδρου, *Ανάβ.* 7,28)· για το (β) βλ. π.χ. Πλούτ., *Αλέξ.* 4, αρχαία νομίσματα, ψηφιδωτά, ανδριάντες κτλ., τον πίνακα του Θεόφιλου κ.ά.· για το (γ) βλ. Ψευδο-Καλλισθένη (3ος; αι. μ.Χ.), Φυλλάδα του Μεγαλέξαντρου, Καραγκιόζη, Καβάφη κ.ά.

IV. – Η ΘΗΒΑ

Κείμενο 10. – ΗΡΑΚΛΕΙΔΗΣ Ο ΚΡΙΤΙΚΟΣ (ἢ ΚΡΗΤΙΚΟΣ), *Περὶ τῶν ἐν τῇ Ἑλλάδι πόλεων* 1, 12-21

ΑΡΧΑΙΟ ΚΕΙΜΕΝΟ

- 12 Ἐντεῦθεν εἰς Θήβας στάδια π'. ὁδὸς λεία πᾶσα καὶ ἐπίπεδος. ἡ δὲ πόλις ἐν μέσῃ μὲν τῆς τῶν Βοιωτῶν κείται χώρας, τὴν περίμετρον ἔχουσα σταδίων ὀ. πᾶσα δ' ὀμαλή, στρογγύλη μὲν τῷ σχήματι, τῇ χροῇ δὲ μελάγγειος, ἀρχαία μὲν οὖσα, καινῶς δὲ ἔρρυμοτομημένη διὰ τὸ τρὶς ἤδη ὡς φασιν αἱ ἱστορίαι κατεσκάφθαι διὰ τὸ βᾶρος καὶ τὴν ὑπερηφανίαν τῶν κατοικούντων.
- 13 Καὶ ἵπποτρόφος δὲ ἀγαθὴ, κάθυδρος πᾶσα, χλωρὰ τε καὶ γεώλοφος, κηπεύματα ἔχουσα πλεῖστα τῶν ἐν τῇ Ἑλλάδι πόλεων. καὶ γὰρ ποταμοὶ ρέουσι δι' αὐτῆς δύο, τὸ ὑποκείμενον τῇ πόλει πεδῖον πᾶν ἀρδεύοντες. φέρεται δὲ καὶ ἀπὸ τῆς Καδμίας ὕδωρ ἀφανὲς διὰ σωλήνων ἀγόμενον, ὑπὸ Κάδμου τὸ παλαιὸν ὡς λέγουσιν κατεσκευασμένων.
- 14 Ἡ μὲν οὖν πόλις τοιαύτη. οἱ δ' ἐνοικοῦντες μεγαλόψυχοι καὶ θαυμαστοὶ ταῖς κατὰ τὸν βίον εὐελπισταῖς· θρασεῖς δὲ καὶ ὑβρισταὶ καὶ ὑπερήφανοι· πλήκται τε καὶ ἀδιάφοροι πρὸς πάντα ξένον καὶ δημότην καὶ κατανωτισταὶ παντὸς δικαίου.
- 15 Πρὸς τὰ ἀμφισβητούμενα τῶν συναλλαγμάτων οὐ λόγῳ συνιστάμενοι, τὴν δ' ἐκ τοῦ θράσους καὶ τῶν χειρῶν προσάγοντες βίαν, τὰ ἐν τοῖς γυμνικοῖς ἀγῶσι γινόμενα πρὸς αὐτοὺς τοῖς ἀθληταῖς βίαια εἰς τὴν δικαιολογίαν μεταφέροντες.
- 16 Διὸ καὶ αἱ δίκαι παρ' αὐτοῖς δι' ἑτῶν τοῦλάχιστον εἰσάγονται τριάκοντα. ὁ γὰρ μνησθεὶς ἐν τῷ πλήθει περὶ τινος τοιούτου καὶ μὴ εὐθέως ἀπάρας ἐκ τῆς Βοιωτίας, ἀλλὰ τὸν ἐλάχιστον μείνας ἐν τῇ πόλει χρόνον, μετ' οὐ πολὺν παρατηρηθεὶς νυκτὸς ὑπὸ τῶν οὐ βουλομένων τὰς δίκας συντελεῖσθαι, θανάτῳ βιαίῳ ζημιούται. φόνοι δὲ παρ' αὐτοῖς διὰ τὰς τυχούσας γίνονται αἰτίας.
- 17 Τοὺς μὲν οὖν ἄνδρας συμβαίνει τοιούτους εἶναι. διατρέχουσι δὲ τινες ἐν αὐτοῖς ἀξιόλογοι, μεγαλόψυχοι, πάσης ἄξιου φιλίας. αἱ δὲ γυναῖκες αὐτῶν τοῖς μεγέθεσι, πορείαις, ῥυθμοῖς εὐσχημονέσταται τε καὶ εὐπρεπέσταται τῶν ἐν τῇ Ἑλλάδι γυναικῶν. μαρτυρεῖ Σοφοκλῆς·
Θήβας λέγεις μοι, τὰς πύλας ἔπαστόσμοις,
οὐδὲ δὴ μόνον τίκτουσιν αἱ θνηταὶ θεοῦς.
- 18 Τὸ τῶν ἱματίων ἐπὶ τῆς κεφαλῆς κάλυμμα τοιοῦτόν ἐστιν, <ὥστε> ὥσπερ προσωπίδιῳ δοκεῖν πᾶν τὸ πρόσωπον κατελήφθαι. οἱ γὰρ ὀφθαλμοὶ διαφαίνονται μόνον, τὰ δὲ λοιπὰ μέρη τοῦ προσώπου πάντα κατέχεται τοῖς ἱματίοις· φοροῦσι δ' αὐτὰ πᾶσαι λευκά.
- 19 Τὸ δὲ τρίχωμα ξανθόν, ἀναδεδεμένον μέχρι τῆς κορυφῆς· ὃ δὴ καλεῖται ὑπὸ τῶν ἐγχωρίων λαμπάδιον. ὑπόδημα λιτόν, οὐ βαθύ, φοινικῶν δὲ τῇ χροίᾳ καὶ ταπεινόν, ὑσκλητόν δ' ὥστε γυμνοὺς σχεδὸν ἐκφαίνεσθαι τοὺς πόδας.

- 20 Εἰσὶ δὲ καὶ ταῖς ὁμίλαις οὐ λίαν Βοιωταί, μᾶλλον δὲ Σικυώνιαι. καὶ ἡ φωνὴ δ' αὐτῶν ἔστιν ἐπίχαρις, τῶν δ' ἀνδρῶν ἀτερπῆς καὶ βαρεῖα.
- 21 Ἐνθερίσαι μὲν ἡ πόλις οἷα βελτίστη. τό τε γὰρ ὕδωρ πολὺ ἔχει καὶ ψυχρὸν καὶ κήπους. ἔτι δ' εὐήμεμός ἐστι καὶ χλωρὰν ἔχουσα τὴν πρόσοψιν, ἐχόπωρός τε καὶ τοῖς θερινοῖς ὠνίοις ἄφθοιτος. ἄξυλος δὲ καὶ ἐγχεμάσαι οἷα {τε} χειρίστη διὰ τε τοὺς ποταμοὺς καὶ τὰ πνεύματα. καὶ γὰρ νίφεται καὶ πηλὸν ἔχει πολὺν.

ΓΕΝΙΚΕΣ ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΕΙΣ – ΔΙΔΑΚΤΙΚΟΙ ΣΤΟΧΟΙ

Ίσως κανένα άλλο κείμενο του βιβλίου δεν ανταποκρίνεται τόσο στον τίτλο του («Ο τόπος και οι άνθρωποι») όσο το κείμενο του Ηρακλείδη. Το ιδιαίτερο ενδιαφέρον του κειμένου απορρέει όχι από τη λογοτεχνική του αξία αλλά από το πλήθος των συγκεκριμένων πληροφοριών για τον τόπο και για τους ανθρώπους, για τους άντρες και για τις γυναίκες.

Το κείμενο μοιάζει με απόσπασμα από τουριστικό οδηγό, ο οποίος, όπως συμβαίνει με παρόμοια αρχαία κείμενα, προσορίζεται κατά κύριο λόγο για αναγνώστες και όχι για μελλοντικούς επισκέπτες.

Σε μια εποχή που η εικόνα ουσιαστικά δεν έπαιζε κανένα ρόλο, τέτοια κείμενα, που δίνουν πληροφορίες για τους (διαφορετικούς) άλλους, πρέπει να ήταν τερπνά αναγνώσματα ή ακροάματα —θυμίζουμε το έργο του Ηροδότου. Το κείμενο προσφέρεται και για να κατανοήσουν οι μαθητές πώς λειτουργούν τα στερεότυπα, τα οποία, ενώ, στην καλύτερη περίπτωση, δίνουν μερικώς ακριβή εικόνα, διεκδικούν ισοπεδωτικά την αλήθεια για το όλον.

Η στερεότυπη εικόνα ήθελε τους Βοιωτούς —κατ' επέκταση και τους Θηβαίους— χοντροκομμένους, ακαλλιέργητους, όχι ιδιαιτέρως ευφυείς και, κυρίως, αδηφάγους. Αυτή η τόσο αρνητική εικόνα φαίνεται ότι προέκυψε πρωτίστως από την «ατυχία» των Βοιωτών να είναι γείτονες (και κατά κανόνα εχθροί) των Αθηναίων, που θεωρούνταν η ενσάρκωση της λεπτότητας και της καλλιέργειας. Προφανώς οι Αθηναίοι έπλασαν την εικόνα του Βοιωτού που τελικά είναι το αντίθετο του Αθηναίου. Αιώνες αργότερα ο (Βοιωτός) Πλούταρχος γράφει (*Ἠθικά* 995e): *τοὺς γὰρ Βοιωτοὺς ἡμᾶς οἱ Ἄττικοι καὶ παχεῖς καὶ ἀναισθήτους καὶ ἡλιθίους, μάλιστα διὰ τὰς ἀδηφαγίας προσηγόρευον*. Πλούσιο σχετικό υλικό, ιδίως για την αδηφαγία των Βοιωτών, παρέχουν τα αποσπάσματα Αθηναίων κωμωδιογράφων, μερικά από τα οποία παρατίθενται στα *Συμπληρωματικά Συνοδευτικά Κείμενα*.

ΣΥΜΠΛΗΡΩΜΑΤΙΚΑ ΣΧΟΛΙΑ

- 12 Ο ρητοροδιδάσκαλος Μένανδρος (3ος αι. μ.Χ.) στην ενότητα *πῶς χρῆ χώραν ἐπαινεῖν* συστήνει νὰ προσέχει ο ἐγκωμιᾶζων ἀν ἡ θέση τῆς ἐγκωμια-

ζόμενης πόλης ή χώρας είναι μεσογειακή. Βλ. *Κείμενο 1 § 6* και *Κείμενο 12 § 36*.

- 13 έξοχα ἄλογα:** Ευριπ., *Φοίν.* 17 ἄ θήβαισιν εὐίπποις ἄναξ (έτσι προσφωνείται ο Λάιος, όταν, έπειτα από χρόνια άτεκνου έγγαμου βίου, απευθύνθηκε στο μαντείο των Δελφών). [*Μόσχος*], *Μεγάρα 36* θήβην ἵπποτρόφον. Ο λόγος για τον οποίο ο Ηρακλείδης μιλάει για τα ἄλογα δεν είναι το ενδιαφέρον του για την πανίδα της περιοχής — απόδειξη ότι δεν αναφέρεται κανένα άλλο ζώο— αλλά το γεγονός ότι ανέκαθεν τα ἄλογα φανέρωναν τον πλούτο μιας περιοχής.

δύο ποτάμια: Ευριπ. *Ίκέτ.* 621 διπόταμον ... πόλιν. Τα ποτάμια, ιδίως τα μεγάλα, είναι συχνά το σημείο αναφοράς για τις πόλεις (Τροία → Σκάμανδρος, Σπάρτη → Ευρώτας κτλ.).

ο Κάδμος: Οτιδήποτε παλαιό ανάγεται στον επιφανή ιδρυτή. Είναι η ίδια λογική, σύμφωνα με την οποία όλες οι λαϊκές διηγήσεις αποδίδονται στον Αίσωπο, όλοι οι νόμοι της Αθήνας στον Σόλωνα κ.ο.κ.

- 14 οι κάτοικοι:** Με το οί ένοικοῦντες του πρωτοτύπου εννοούνται σαφώς μόνο οι άντρες. Ο Στράβων (9, 401) παραθέτει απόσπασμα από τον ιστορικό του 4ου αιώνα Έφορο, όπου αναφέρεται σε σχέση με τους Θηβαίους: *λόγων καὶ ὀμιλίας τῆς πρὸς ἀνθρώπους ὀλιγορῆσαι, μόνης δ' ἐπιμεληθῆναι τῆς κατὰ πόλεμον ἀρετῆς*.
- 15** Ο Αθήναιος (12. 534 b) παραθέτει απόσπασμα του περιπατητικού βιογράφου Σάτυρου (τέλη 3ου ή και αρχή 2ου αι. π.Χ.), ο οποίος, μιλώντας για τον Αλκιβιάδη, γράφει, μεταξύ άλλων: ... *ἐν Ἰωνία μὲν ὦν <Ἰώνων> ἐφαίνετο τρυφερώτερος, ἐν θήβαις δὲ σωμασκῶν καὶ γυμναζόμενος τῶν θηβαίων αὐτῶν μᾶλλον Βοιωτίας ... ἐν Σπάρτῃ δὲ καρτερίαν καὶ ἀφέλειαν ἐπιτηδεύων ἐνίκα τοὺς Λάκωνας*. Κορνήλιος Νέπωτας, *Αλκιβιάδης 11*, 3 omnes enim Boeotii magis firmitati corporis quam ingenii acumini inserviunt.
- 17** Σοφοκλής, απόσπ. 773 *Radt* θήβας λέγεις μοι καὶ πύλας ἐπταστόμους./ οὔ δὴ μόνον τίκτουςιν αἱ θνηταὶ θεοῦς. Είναι αξιοσημείωτη η ευκολία με την οποία ο Ηρακλείδης, για να τεκμηριώσει ισχυρισμό του που αναφέρεται στις σύγχρονες Θηβαίες, επικαλείται τη μαρτυρία ενός τραγικού ποιητή, ο οποίος μιλάει για τη μυθική εποχή.

περπάτημα: Κόσμιο και χαρακτηριστικό των ελευθέρων θεωρείτο το αργό και σταθερό βάδισμα, το βάδισμα που είχε κανονικότητα. Αντίθετα, το άτακτο και βιαστικό βάδισμα άρμοζε, πίστευαν, σε δούλους. Αριστοφάνης, *Νεφ.* 964 *βαδίζειν εὐτάκτως ἐν ταῖς ὁδοῖς, Ἄλεξις*, απόσπ. 265, 1-3 *KA* ἐν γὰρ νομίζω τοῦτο τῶν ἀνελευθέρων / εἶναι, τὸ βαδίζειν ἀρρυθμῶς ἐν ταῖς ὁδοῖς./ ἐξὸν καλῶς. Φιλήμων, *Ἀδελφοὶ* (απόσπ. 4, 1-2 *KA*) οὐκ ἂν λαλῆ τις μικρόν, ἐστὶ κόσμιος./ οὐδ' ἂν πορεύηται τις εἰς τὴν γῆν βλέπων. Πλαύτος,

Poen. 522 *liberos homines per urbem modico magi» par est gradu / ire, servoli esse duco festinantem currere.*

- 19 Πολυδεύκης 4, 154 τὸ δὲ λαμπάδιον ἰδέα τριχῶν πλέγματός ἐστιν εἰς ὅξιν ἀπολήγοντος ἀφ' οὔ καὶ κέκληται.
- 20 Η βαθιά (αρχ. βαρεῖα) φωνή εθεωρείτο ἐνδειξη ἀνδρείας, ἡ λεπτή (αρχ. ὀξεῖα) ἐνδειξη δειλίας.
- 21 **ευάερη:** Στὸ ἱπποκρατικὸ ἔργο *Περὶ ἀέρων τόπων ὑδάτων* 1, υποστηρίζεται ὅτι, ἀν κάποιος θέλει νὰ φτάσει σὲ ορθή σύλληψη τῆς ἰατρικῆς, πρέπει νὰ τὸν ἀπασχολήσουν, μεταξύ ἄλλων, οἱ ἀνεμοὶ, κατὰ κύριο λόγο οἱ κοινοί, ἀλλὰ καὶ οἱ ἐπιχώριοι.

ΣΥΜΠΛΗΡΩΜΑΤΙΚΑ ΣΥΝΟΔΕΥΤΙΚΑ ΚΕΙΜΕΝΑ

1. ΕΥΒΟΥΛΟΣ, Ἀντιόπη (ἀπόσπ. 9 Kassel-Austin)

*Ζῆθον μὲν ἐλθόνθ' ἀγνὸν ἐς Θήβης πέδον
οἰκεῖν κελεύει, καὶ γὰρ ἀξιωτέρους
πωλοῦσιν, ὡς ἔοικε, τοὺς ἄρτους ἐκεῖ·
σὺ δ' ὄξύπεινος, τὸν δὲ μουσικώτατον
5 κλεινὰς Ἀθήνας ἐκπερᾶν Ἀμφίονα
οὔ ρᾶστ' αἰεὶ πεινώσι Κεκροτιδῶν κόροιο
κάπτοντες αὔρας, ἐλπίδας σιτούμενοι.*

Ὁ κωμικὸς μεταγράφει ἐπὶ τὸ κωμικότερον τῆ ρήση τοῦ Ερμῆ, ποὺ ἐμφανίζεται ὡς θεὸς ἀπὸ μηχανῆς στο τέλος τῆς Ἀντιόπης τοῦ Ευριπίδη καὶ ἐξηγεῖ στοὺς δύο γίους τῆς Ἀντιόπης, τὸν Ζήθο καὶ τὸν Ἀμφίονα, τι πρέπει νὰ κάνουν καὶ ποια θα εἶναι στο ἐξῆς ἡ μοῖρα τοὺς.

2. ΕΥΒΟΥΛΟΣ, Ἀντιόπη (ἀπόσπ. 11 Kassel-Austin)

*πῶνειν μὲν ἀμὲς καὶ φαγεῖν μάλ' ἀνδρικοὶ
καὶ καρτερεῖμεν' τοῖς δ' Ἀθηναίοις λέγειν
καὶ μικρὰ φαγέμεν, τοὶ δὲ Θηβαῖοι μέγα.*

3. ΕΥΒΟΥΛΟΣ, *Εὐρώπη* (ἀπόσπ. 33 Kassel-Austin)

*κτίζε Βοιωτῶν πόλιν,
ἀνδρῶν ἀρίστων ἐσθίειν δι' ἡμέρας.*

4. ΕΥΒΟΥΛΟΣ, Ἴων (ἀπόσπ. 38 Kassel-Austin)

*οὔτω σφόδρ' ἐστὶ τοὺς τρόπους Βοιώτιος,
ὥστ' οὐδὲ δειπνῶν, ὡς λέγουσ', ἐμπίμπλαται.*

5. ΑΛΕΞΙΣ, *Τροφώνιος* (απόσπ. 239 Kassel-Austin)

– υ – υ νῦν δ' ἵνα μὴ παντελῶς Βοιώτιοι
φαίνησθ' εἶναι τοῖς διασύρειν ὑμᾶς εἰθισμένοις,
ὡς ἀκίνητοι· νῦν εἶναι· βοᾶν καὶ πίνειν μόνον
καὶ δειπνεῖν ἐπιστάμενοι διὰ τέλους τὴν νύχθ' ὄλην,
γυμνοῦθ' αὐτοὺς θᾶττον ἅπαντες.

6. ΜΝΗΣΙΜΑΧΟΣ (κωμ. ποιητ., 4ος αι.), *Βούσιρις* (απόσπ. 2 Kassel-Austin)

εἰμὶ γὰρ Βοιώτιος
ὀλίγα μὲν λαλῶν, (B.) δίκαια ταῦτα (A.) πολλὰ δ' ἐσθίων

7. ΙΣΟΚΡΑΤΗΣ, *Περὶ ἀντιδόσεως* (15), 248 *Θηβαίοις ... ἀμαθίαν ὀνειδίζουσι.*

ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ – ΑΣΚΗΣΕΙΣ – ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

1. Η απόσταση από την προηγούμενη πόλη, η κατάσταση των δρόμων, η πόλη και η χώρα, τα προϊόντα, οι κάτοικοι (άντρες και γυναίκες) και το κλίμα.
2. Οι πληροφορίες για τις γυναίκες αφορούν στην ουσία την εξωτερική εμφάνιση.

V. – Η ΚΟΡΙΝΘΟΣ

Κείμενο 11. – ΣΤΡΑΒΩΝ, Γεωγραφικά 8, 6, 23

ΑΡΧΑΙΟ ΚΕΙΜΕΝΟ

Κορίνθιοι δ' ὑπὸ Φιλίππῳ ὄντες ἐκείνῳ τε συνεφιλονίκησαν καὶ ἰδίᾳ πρὸς Ῥωμαίους ὑπεροπτικῶς εἶχον, ὥστε τινὲς καὶ τῶν πρέσβειων παριόντων τὴν οἰκίαν αὐτῶν ἐθάρρησαν καταντλήσαι βόρβορον. ἀντὶ τούτων μὲν οὖν καὶ ἄλλων ὧν ἐξήμαρτον ἔτισαν δίκας αὐτίκα· πεμφθείσης γὰρ ἀξιολόγου στρατιᾶς αὐτῇ τε κατέσκαπτο ὑπὸ Λευκίου Μομμίου καὶ τὰλλα μέχρι Μακεδονίας ὑπὸ Ῥωμαίοις ἐγένετο ἐν ἄλλοις ἄλλων πεμπομένων στρατηγῶν, τὴν δὲ χώραν ἔσχον Σικυῶνιοι τὴν πλείστην τῆς Κορινθίας. Πολύβιος δὲ τὰ συμβάντα περὶ τὴν ἄλωσιν ἐν οἴκτου μέρει λέγων προστίθησι καὶ τὴν στρατιωτικὴν ὀλιγωρίαν τὴν περὶ τὰ τῶν τεχνῶν ἔργα καὶ τὰ ἀναθήματα. φησὶ γὰρ ἰδεῖν παρῶν ἐρριμμένους πίνακας ἐπ' ἐδάφους, πεπτεύοντας δὲ τοὺς στρατιώτας ἐπὶ τούτων. ὀνομάζει δ' αὐτῶν Ἀριστείδου γραφὴν τοῦ Διονύσου —ἐφ' οὗ τινες εἰρήσθαι φασὶ τὸ 'οὐδὲν πρὸς τὸν Διόνυσον'— καὶ τὸν Ἡρακλέα τὸν καταπονούμενον τῷ τῆς Δηιανείρας χιτῶνι· τοῦτον μὲν οὐχ ἐωράκαμεν ἡμεῖς, τὸν δὲ Διόνυσον ἀνακείμενον ἐν τῷ Δημητρεῖῳ τῷ ἐν Ῥώμῃ κάλλιστον ἔργον ἐωρῶμεν (ἐμπρησθέντος δὲ τοῦ νεώ, συνηφανίσθη καὶ ἡ γραφὴ νεωστί). σχεδὸν δέ τι καὶ τῶν ἄλλων ἀναθημάτων τῶν ἐν Ῥώμῃ τὰ πλείστα καὶ ἄριστα ἐντεῦθεν ἀφίκται, τινὰ δὲ καὶ αἱ κύκλω τῆς Ῥώμης πόλεις ἔσχον. μεγαλόφρων γὰρ ὧν μᾶλλον ἢ φιλότεχνος ὁ Μόμμιος, ὡς φασὶ, μετεδίδου ραδίως τοῖς δεηθείσι. Λεύκολλος δὲ κατασκευάσας τὸ τῆς Εὐτυχίας ἱερὸν καὶ στοάν τινα χρῆσιω ἠτήσατο ὧν εἶχεν ἀνδριάντων ὁ Μόμμιος, ὡς κοσμήσων τὸ ἱερὸν μέχρι ἀναδείξεως, εἴτ' ἀποδώσων, οὐκ ἀπέδωκε δέ, ἀλλ' ἀνέθηκε κελεύσας αἶρειν, εἰ βούλεται· πρῶτος δ' ἤνεγκεν ἐκείνος οὐ φροντίσας οὐδέν, ὥστ' ἠυδοκίμει τοῦ ἀναθέντος μᾶλλον.

Πολὺν δὲ χρόνον ἐρήμη μείνασα ἡ Κόρινθος ἀνελήφθη πάλιν ὑπὸ Καίσαρος τοῦ Θεοῦ διὰ τὴν εὐφυΐαν ἐποίκουσ πέμψαντος τοῦ ἀπελευθερωτικοῦ γένους πλείστους. οἳ τὰ ἐρείπια κινούντες καὶ τοὺς τάφους συνανασκάπτοντες εὑρισκον ὄστρακίων τορρυμάτων πλήθη, πολλὰ δὲ καὶ χαλκώματα. θαυμάζοντες δὲ τὴν κατασκευὴν, οὐδένα τάφον ἀσκευώρητον εἶσαν, ὥστε εὐπορήσαντες τῶν τοιούτων καὶ διατιθέμενοι πολλοῦ Νεκροκορινθίων ἐπλήρωσαν τὴν Ῥώμην· οὕτω γὰρ ἐκάλουν τὰ ἐκ τῶν τάφων ληφθέντα, καὶ μάλιστα τὰ ὄστράκινα. κατ' ἀρχὰς μὲν οὖν ἐτιμήθη σφόδρα ὁμοίως τοῖς χαλκώμασι τοῖς κορινθιουργέσι, εἴτ' ἐπαύσαντο τῆς σπουδῆς ἐκλιπόντων τῶν ὄστράκων καὶ οὐδὲ κατορθουμένων τῶν πλείστων.

Ἡ μὲν δὴ πόλις ἡ τῶν Κορινθίων μεγάλη τε καὶ πλουσία διὰ παντὸς ὑπήρξεν ἀνδρῶν τε ἠυπόρησεν ἀγαθῶν εἰς τε τὰ πολιτικὰ καὶ εἰς τὰς τέχνας τὰς δημιουργικὰς· μάλιστα γὰρ καὶ ἐναυθὰ καὶ ἐν Σικυῶνι ἠυξήθη γραφικὴ τε καὶ πλαστικὴ καὶ πᾶσα ἡ τοιαύτη δημιουργία.

ΓΕΝΙΚΕΣ ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΕΙΣ – ΔΙΔΑΚΤΙΚΟΙ ΣΤΟΧΟΙ

Αντίθετα από το κείμενο για τη Θήβα, το οποίο, με συνοπτικό τρόπο, παρέχει ως ένα βαθμό ολοκληρωμένη εικόνα για την πόλη, τους κατοίκους, το κλίμα κτλ., το κείμενο για την Κόρινθο δεν προσφέρεται μόνο του για συστηματική παρουσίαση των σχετικών με την πόλη και τους κατοίκους της Κορίνθου.

Το ιδιαίτερο ενδιαφέρον του εκπηγάξει από τις μεμονωμένες στιγμές —αν θέλετε, από τα στιγμιότυπα— που αποτυπώνει: Οι επηρμένιοι Κορίνθιοι που περιλούουν με ακαθαρσίες τους Ρωμαίους πρέσβεις, οι στρατιώτες του Μόμμιου που μετά την ισοπέδωση της πόλης παίζουν αδιάφοροι πεσσούς πάνω στον πίνακα ενός σπουδαίου ζωγράφου του παρελθόντος, οι ανευλαβείς απελεύθεροι που, έναν αιώνα αργότερα, προβαίνουν σε συστηματική σύληση των τάφων για να ικανοποιήσουν την αυξημένη ζήτηση, μετά την υστερία που είχε καταλάβει τους κατοίκους του μητροπολιτικού κέντρου για τα νεκροκορίνθια —χρειάστηκε ένας νεολογισμός για να περιγράψει το φαινόμενο!

Η διδασκαλία καλό θα ήταν κατ' αρχάς να δώσει μια γενική εικόνα για την πόλη της Κορίνθου και τη σημασία της. Για τον σκοπό αυτό θα μπορούσε να βασιστεί στο εισαγωγικό σημείωμα και στο απόσπασμα από τον Στράβωνα που παρατίθεται στα *Συμπληρωματικά Συνοδευτικά Κείμενα* (8, 6, 20) —ενδεχομένως και στα δύο επόμενα κεφάλαια του Στράβωνα (21, 22)— καθώς επίσης και να προσφύγει σε γενικά έργα ιστορίας. Στη συνέχεια πρέπει, πιστεύουμε, να επικεντρωθεί στις χαρακτηριστικές σκηνές που αναφέραμε. Στην πρώτη περίπτωση θα μπορούσε, για παράδειγμα, να διερευνήσει ποια κίνητρα ενδέχεται να ώθησαν τους Κορίνθιους σε μια τόσο ακραία ενέργεια. Με αφορμή το επεισόδιο με τους Ρωμαίους στρατιώτες που παίζουν πεσσούς πάνω σε έναν πίνακα, μπορεί να τεθεί το θέμα της τύχης των έργων τέχνης και των χειμηλίων σε καιρό πολέμου τόσο στην αρχαιότητα όσο και στους νεότερους χρόνους και να αναζητηθούν ομοιότητες και διαφορές. Μια χαρακτηριστική διαφορά είναι, νομίζουμε, η εξής: Ο Στράβων αναφέρει το επεισόδιο για να δείξει την παντελή αδιαφορία του ίδιου του Μόμμιου και των στρατιωτών του για τα έργα τέχνης· το ότι ο εικονιζόμενος στον πίνακα είναι θεός δεν φαίνεται να παίζει κανένα ρόλο. Αν ανάλογο επεισόδιο συνέβαινε στους νεότερους χρόνους με μια εικόνα μεγάλης καλλιτεχνικής αξίας, έχουμε την εντύπωση ότι, ενδεχομένως και στις μέρες μας, η βεβήλωση της εικόνας και η προσβολή του εικονιζόμενου ιερού προσώπου θα μας απασχολούσαν ίσως όχι λιγότερο από την αδιαφορία για τα έργα τέχνης. Η σύληση, τέλος, των τάφων από τους εποίκους δίνει το ερέθισμα για να τεθεί το γενικότερο ερώτημα: Πόσο γρήγορα και κάτω από ποιες συνθήκες ένας τάφος «αποβάλλει» την ιερότητά του και περιέρχεται στη δικαιοδοσία των τυμβωρύχων που αναζητούν αντικείμενα που έχουν πια μόνο καλλιτεχνική αξία και είναι εμπορεύσιμα; Όσο για την υστερία των Ρωμαίων για τα νεκροκορίνθια, δείχνει ότι η απόκτηση τέτοιων αντικειμένων είχε γίνει μόδα, την οποία ίσως εξέθρεψε η

φήμη της Κορίνθου ως καλλιτεχνικού κέντρου. Πάντως, τα δύο επεισόδια δείχνουν και κάτι άλλο: πώς δηλαδή τα έργα τέχνης από την Ελλάδα κατέληξαν στη Ρώμη.

ΣΥΜΠΛΗΡΩΜΑΤΙΚΑ ΣΧΟΛΙΑ

8 Πολύβιος 39, 2.

12 Για τον ζωγράφο Αριστείδη ο Πλίνιος (23/24-79 μ.Χ.) στο έργο του *Naturalis Historia* (35, 98-9) γράφει: «Αυτός πρώτος απ' όλους ζωγράφισε την ψυχή και απέδωσε τα αισθήματα του ανθρώπου, αυτά που οι Έλληνες ονομάζουν «ήθη», καθώς και τα πάθη. Τα χρώματά του είναι λίγο σκληρά.» Στη συνέχεια αναφέρει συγκεκριμένα έργα, ανάμεσά τους (§ 99) «τον Διόνυσο και την Αριάδνη που μπορούσες να θαυμάσεις στη Ρώμη, στο ναό της Δήμητρας», και καταλήγει γράφοντας: «τόσο άξιζε η τέχνη του, ώστε λέγεται ότι ο βασιλιάς Άτταλος για έναν μόνο πίνακά του έδωσε εκατό τάλαντα.» Σε άλλο σημείο του έργου (§ 24) μαθαίνουμε ότι το υπέρογκο ποσό προσφέρθηκε για τον πίνακα με τον Διόνυσο. «Έκπληκτος για την τιμή ο Μόμμιος,» συνεχίζει, «και υποπτευόμενος ότι ο πίνακας είχε κάποια αξία που ο ίδιος αγνοούσε, τον πήρε πίσω, παρά τις διαμαρτυρίες του Άτταλου, και τον τοποθέτησε στο ιερό της Δήμητρας.» Τα αποσπάσματα προέρχονται από το βιβλίο: Πλίνιος ο πρεσβύτερος, *Περί της αρχαίας ελληνικής ζωγραφικής* (35ο βιβλίο της «Φυσικής Ιστορίας»), μτφρ. Τάσος Ρούσσοσ-Αλέκος Βλ. Λεβίδης, Πρόλογος-Σημειώσεις-Επιμέλεια ύλης Αλέκος Βλ. Λεβίδης, Αθήνα [Άγρα] 1994, σελ. 89-90 και 39.

Πολλές από τις πληροφορίες του Πλίνιου δεν φαίνονται ακριβείς. Βλ. τα σχόλια του Λεβίδη. Για την αναφορά στα ήθη ο Λεβίδης υιοθετεί ως πιθανότερη την άποψη «ότι ο Αριστείδης, ακολουθώντας την τάση της εποχής του (4ος αι.) απεικόνισε διάφορους τύπους χαρακτήρων όπως έκανε ο σύγχρονός του Θεόφραστος στους *Χαρακτήρες* ή ακόμα και οι συγγραφείς της Νέας Κωμωδίας.» (σελ. 371). Από την αναφορά στα «σκληρά χρώματα», ο Λεβίδης οδηγείται στο συμπέρασμα «ότι ο Αριστείδης, όπως ο Πολύγνωτος και ο Παρράσιος, τεχνίτες που συνδέονται με την έκφραση του ήθους, είναι περισσότερο σχεδιαστές παρά κολορίστες.» (σελ. 371)

Όσον αφορά ειδικά τον πίνακα με τον Διόνυσο, φαίνεται, παρά κάποιες ανακρίβειες του Πλίνιου (βλ. τα σχόλια του Λεβίδη), ότι ήταν ένας θρυλικός πίνακας.

ΣΥΜΠΛΗΡΩΜΑΤΙΚΑ ΣΥΝΟΔΕΥΤΙΚΑ ΚΕΙΜΕΝΑ

1. ΣΤΡΑΒΩΝ, Γεωγραφικά 8, 6, 20

Ὁ δὲ Κόρινθος «ἀφνειός» μὲν λέγεται (Β 570) διὰ τὸ ἐμπόριον. ἐπὶ <γὰρ> τῷ Ἴσθμῷ κείμενος καὶ δυεῖν λιμένων κύριος, ὧν ὁ μὲν τῆς Ἀσίας, ὁ δὲ τῆς Ἰταλίας ἐγγύς ἐστι, ῥαδίως ποιεῖ τὰς ἐκατέρωθεν ἀμοιβὰς τῶν φορτίων πρὸς ἀλλήλους τοῖς τοσοῦτον ἀφεστῶσω. ἦν δ' ὥσπερ ὁ πορθμὸς οὐκ εὖπλους ὁ κατὰ τὴν Σικελίαν τὸ παλαιόν, οὕτω καὶ τὰ πελάγη, καὶ μάλιστα τὸ ὑπὲρ Μαλεῶν, διὰ τὰς ἀντιπνοίας (ἀφ' οὗ καὶ παρομιάζονται

Μαλέας δὲ κάμψας ἐπιλάθου τῶν οἴκαδε).

ἀγαπητὸν οὖν ἐκατέροις ἦν, τοῖς τε ἐκ τῆς Ἰταλίας καὶ τοῖς ἐκ τῆς Ἀσίας ἐμπόροις, ἀφείσει τὸν περὶ Μαλέας πλοῦν εἰς Κόρινθον καταγεσθαι <καὶ διατίθεσθαι> τὸν φόρτον αὐτόθι. καὶ περὶ δὲ τῶν ἐκκομιζομένων ἐκ τῆς Πελοποννήσου καὶ τῶν εἰσαγομένων ἔπιπτε τὰ τέλη τοῖς τὰ κλείθρα ἔχουσι. διέμεινε δὲ τοῦτο καὶ εἰς ὕστερον μέχρι παντός, τοῖς δ' ὕστερον καὶ πλείω προσεγίνετο πλεονεκτήματα. καὶ γὰρ ὁ Ἴσθμικὸς ἀγὼν ἐκεῖ συντελούμενος ὄχλος ἐπήγετο καὶ οἱ Βακχιάδαι τυραννήσαντες πλούσιοι καὶ πολλοὶ καὶ γένος λαμπροὶ διακόσια ἔτη σχεδόν τι κατέσχον τὴν ἀρχὴν καὶ τὸ ἐμπόριον ἀδεῶς ἐκαρπώσαντο. τούτους τε Κύψελος καταλύσας αὐτὸς ἐτυράννησε, καὶ μέχρι τριγονίας ὁ οἶκος αὐτοῦ συνέμεινε, τοῦ δὲ περὶ τὸν οἶκον τοῦτον πλούτου μαρτύριον τὸ Ὀλυμπίασιν ἀνάθημα Κυψέλου, σφυρήλατος χρυσοῦς ἀνδριάς εὐμεγέθης. Δημάρατος τε, εἰς τῶν ἐν Κορίνθῳ δυναστευσάντων, φεύγων τὰς ἐκεῖ στάσεις τοσοῦτον ἠνέγκατο πλοῦτον οἴκοθεν εἰς τὴν Τυρρηνίαν ὥστε αὐτὸς μὲν ἦρξε τῆς δεξαμένης αὐτὸν πόλεως, ὁ δ' υἱὸς αὐτοῦ καὶ τῶν Ῥωμαίων κατέστη βασιλεύς. τὸ τε τῆς Ἀφροδίτης ἱερὸν οὕτω πλούσιον ὑπήρξεν ὥστε πλείους ἢ χιλίας ἱεροδούλους ἐκέκτητο ἑταίρας, ἃς ἀνετίθεσαν τῇ θεῷ καὶ ἄνδρες καὶ γυναῖκες. καὶ διὰ ταύτας οὖν πολυωχλείτο ἡ πόλις καὶ ἐπλουτίζετο· οἱ γὰρ ναύκληροι ῥαδίως ἐξανηλίσκοντο, καὶ διὰ τοῦτο ἡ παρομία φησὶν (Zenob. Ath. 1, 27. vulg. 5, 37)

οὐ παντὸς ἀνδρὸς ἐς Κόρινθὸν ἐσθ' ὁ πλουτῶς

(καὶ δὴ καὶ μνημονεύεται τις ἑταῖρα πρὸς τὴν ὄνειδίζουσαν ὅτι οὐ φιλεργὸς εἶη οὐδ' ἐρίων ἄπτοιτο εἰπεῖν «ἐγὼ μέντοι ἡ τοιαύτη τρεῖς ἡδὴ καθείλον ἰστοὺς ἐν βραχεὶ χρόνῳ τούτῳ»).

2. ΑΝΤΙΠΑΤΡΟΣ, Παλατινὴ Ἀνθολογία 9, 151

ποῦ τὸ περίβλεπτον κάλλος σέο, Δωρὶ Κόρινθε;
 ποῦ στεφάναι πύργων, ποῦ τὰ πάλαι κτέανα;
 ποῦ νηοὶ μακάρων, ποῦ δώματα, ποῦ δὲ δάμαρτες
 Σισύφια λαῶν θ' αἶ ποτε μυριάδες;
 5 οὐδὲ γὰρ οὐδ' ἴχνος, πολυκάμμορε, σείο λέλειπται,
 πάντα δὲ συμμάριψας ἐξέφαγεν πόλεμος·
 μῶναι ἀπόρθητοι Νηρηίδες Ὠκεανοῖο
 κούραι, σῶν ἀχέων μίμομεν ἀλκύνες.

3. ΚΡΙΝΑΓΟΡΑΣ, *Παλατινή Ἀνθολογία* 9, 284

Οἷους ἀνθ' οἴων οἰκήτορας, ὧ ἐλεεινή,
 εὔραο· φεῦ μεγάλης Ἑλλάδος ἀμμορίης·
 αὐτίκα καίγειρης χθαμαλωτέρα εἶθε, Κόρινθε,
 κείσθαι καὶ Λιβυκῆς ψάμμου ἐρημοτέρη,
 5 ἦ τοίοις διὰ πᾶσα παλιμπρήτοισι δοθεῖσα
 θλίβειν ἀρχαίων ὄστέα Βακχιαδῶν.

ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ – ΑΣΚΗΣΕΙΣ – ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

1. Στην (προκλητική) συμπεριφορά τους.
2. Το ότι οι Κορίνθιοι περιέλουσαν με ακαθαρσίες τους Ρωμαίους πρέσβεις καθώς επίσης και τη σύληση των τάφων.
3. Δείτε, εκτός από το κείμενο του Μακρυγιάννη, τα σχόλια του Σεφέρη, *Δοκιμές Β', Αθήνα [Ίκαρος] 31974, σελ. 240-1.*

VI. – Η ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑ

Κείμενο 12. – ΔΙΩΝ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΣ, Πρὸς Ἀλεξανδρεῖς 35-37 & 39-42

ΑΡΧΑΙΟ ΚΕΙΜΕΝΟ

- 35 Ἀὐτὸ δὲ τοῦτο περὶ οὗ λέγειν ἠρξάμην, ὁρᾶτε ἠλίκον ἐστίν. ὅπως μὲν γὰρ ἐστιᾶσθε καθ' ἑαυτοὺς ἢ κοιμᾶσθε ἢ διοικεῖτε τὴν οἰκίαν ἕκαστος οὐ πάνυ δῆλός ἐστιν· ὅπως μὲντοι θεωρεῖτε καὶ ποιοῖσι τινες ἐνθάδε ἐστὲ ἅπαντες Ἕλληνες καὶ βάρβαροι ἴσασιν. ἢ γὰρ πόλις ὑμῶν τῷ μεγέθει καὶ τῷ τόπῳ πλείστον ὅσον
- 36 διαφέρει καὶ περιφανῶς ἀποδέδεικται δευτέρα τῶν ὑπὸ τὸν ἥλιον. ἢ τε γὰρ Αἴγυπτος {ὑμῶν}, τηλικούτον ἔθνος, σῶμα τῆς πόλεως ἐστὶ, μᾶλλον δὲ προσθήκη, τοῦ τε ποταμοῦ τὸ ἴδιον τῆς φύσεως {καὶ} παρὰ τοὺς ἄλλους ἅπαντας λόγου μείζον, τό τε θαυμαστὸν αὐτοῦ καὶ τὸ ὠφέλιμον, τὴν τε θάλατταν τὴν καθ' ἡμᾶς ἅπασαν ἐκδέχεσθε, κάλλει τε λιμένων καὶ μεγέθει στόλου καὶ τῶν πανταχοῦ γιγνομένων ἀφθονία καὶ διαθέσει, καὶ τὴν ἔξωθεν ὑπερκειμένην ἔχετε, τὴν τε Ἐρυθρὰν καὶ τὴν Ἰνδικήν, ἧς πρότερον τοῦνομα ἀκούσαι χαλεπὸν ἦν· ὥστε τὰς ἐμπορίας οὐ νήσων οὐδὲ λιμένων οὐδὲ πορθμῶν τινων καὶ ἰσθμῶν, ἀλλὰ σχεδὸν ἀπάσης τῆς οἰκουμένης γίγνεσθαι παρ' ὑμῖν. κείμεναι γὰρ ἐν συνδέσμων τινὶ τῆς ὅλης γῆς καὶ τῶν πλείστον ἀπωκισμένων ἔθνων, ὥσπερ ἀγορὰ μᾶς πόλεως εἰς ταῦτ' ἑξυτάτουσα πάντας καὶ δεικνύουσα τε ἀλλήλοις καὶ καθ' ὅσον οἷόν τε ὁμοφύλους ποιούσα.
- 37 ἴσως οὖν χαίρετε ἀκούοντες, καὶ νομίζετε ἐπαινέσθαι ταῦτα ἐμοῦ λέγοντος, ὥσπερ ὑπὸ τῶν ἄλλων τῶν αἰὲ θωπευόντων ὑμᾶς· ἐγὼ δὲ ἐπήνεσα ὕδωρ καὶ γῆν καὶ λιμένας καὶ τόπους καὶ πάντα μᾶλλον ἢ ὑμᾶς. [...]
- (39) καὶ νῦν εἶπον τὰ περὶ τῆς πόλεως, δεῖξαι βουλόμενος ὑμῖν ὡς ὅ τι ἂν ἀσχημονῆτε οὐ κρύφα γίγνεται τοῦτο οὐδ' ἐν ὀλίγοις, ἀλλ' ἐν ἅπασιν ἀνθρώποις. ὁρῶ γὰρ ἔγωγε οὐ μόνον Ἕλληνας παρ' ὑμῖν οὐδ' Ἰταλοὺς οὐδὲ ἀπὸ τῶν πλησίων Συρίας, Λιβύης, Κιλικίας, οὐδὲ τοὺς ὑπὲρ ἐκείνους Αἰθιοπίας οὐδὲ Ἀραβίας ἀλλὰ καὶ Βακτρίας καὶ Σκύθας καὶ Πέρσας καὶ Ἰνδῶν τινάς, οἳ συνθεῶνται καὶ παρρησιν ἐκάστοτε ὑμῖν· ὥστε ὑμεῖς μὲν ἀκούετε ἐνός, ἂν οὕτω τύχη, κίθαρωδοῦ, καὶ τούτου συνήθους, ἀκούεσθε δὲ ὑπὸ μυρίων ἔθνων οὐκ ἐπισταμένων ὑμᾶς, καὶ ὁρᾶτε μὲν τρεῖς ἢ τέτταρας ἡνιόχους, ὁρᾶσθε δὲ ὑπὸ τοσοῦτων μὲν Ἑλλήνων, τοσοῦτων δὲ βαρβάρων.
- 41 Τί οὖν οἴεσθε τούτους ἐπὶ γῆς πέρατα ἐλθόντας λέγειν; οὐχ ὡς πόλιν εἶδομεν τὰ μὲν ἄλλα θαυμαστὴν καὶ τῶν ἀνθρωπίνων θεαμάτων πάντων κρείττον θέαμα, κόσμῳ τε ἱερῶν καὶ πλήθει πολιτῶν καὶ τῶν ἐπιτηδείων περιουσία, πάντα ἀκριβῶς διεξιόντας ὡς ἂν δύνωνται τοῖς αὐτῶν, ἃ καὶ μικρὸν ἔμπροσθεν εἶπον, τὰ τοῦ Νείλου καὶ τῆς χώρας καὶ τῆς θαλάττης καὶ τὸ μέγιστον τὴν ἐπιφάνειαν τοῦ θεοῦ, μαινομένην δὲ ὑπὸ ὠδῆς καὶ δρόμων ἵππικῶν καὶ μηδὲν ἄξιον πράττουσαν ἐν τούτοις ἑαυτῆς; οἱ γὰρ ἄνθρωποι θύοντες μὲν εἰσι μέτριοι καὶ βαδίζοντες καθ' αὐτοὺς καὶ τᾶλλα πράττοντες· ὅταν δὲ εἰς τὸ θέατρον εἰσέλθω-

σιν ἢ τὸ στάδιον, ὥσπερ φαρμάκων αὐτοῖς ἐκεῖ κατορωρυγμένων, οὐδὲν οἶδασι τῶν προτέρων οὐδὲ αἰσχύνονται λέγειν ἢ ποιεῖν ὅ τι ἂν αὐτοῖς ἐπέλθῃ. τὸ δὲ 42 πάντων χαλεπώτατον, ἔσπουδακότες περὶ τὴν θεάν οὐχ ὀρώσι καὶ ἀκούειν ἐθέλοντες οὐκ ἀκούουσι, σαφῶς ἐξεστηκότες καὶ παρανοοῦντες, οὐκ ἄνδρες μόνον, ἀλλὰ καὶ παῖδες καὶ γυναῖα. ἐπειδὴν δὲ παύσῃται τὸ δεινὸν καὶ διαλυθῶσι, τὸ μὲν ἀκμαιότερον ἔσβεσται τῆς ταραχῆς· ἔτι δὲ ἔν τε συνόδοις καὶ στενωποῖς μένει καὶ δι' ὅλης τῆς πόλεως ἐπὶ συχνὰς ἡμέρας· καθάπερ ἐμπρησμοῦ μεγάλου λήξαντος ἰδεῖν ἔστι μέχρι πολλοῦ τὴν τε λιγνὴν καὶ μέρη τινὰ φλεγόμενα.

ΓΕΝΙΚΕΣ ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΕΙΣ – ΔΙΔΑΚΤΙΚΟΙ ΣΤΟΧΟΙ

Ο λόγος *Πρὸς Ἀλεξανδρεῖς* (101 παράγραφοι) ἔχει ἓναν ευανάγνωστο ηθικοδιδασκτικό στόχο: να πείσει τους Αλεξανδρινούς, που προφανῶς λάτρευαν τις μουσικὲς εκδηλώσεις στο θέατρο και τα ιππικὰ αγωνίσματα στο στάδιο, να μην αντιδρῶν ὡς θεατὲς με τον ἐξῆλλο τρόπο που αντιδρούσαν. Αν σκεφτοῦμε ὅτι η Αλεξάνδρεια ἦταν συχνά ἐστία ταραχῶν, ἓνα τέτοιο «κῆρυγμα» πρέπει να ἄρεσε ἰδιαίτερα στους κρατούντες τόσο σε τοπικὸ ἐπίπεδο ὅσο και στην ἑδρα της αυτοκρατορίας.

Στο ανθολογούμενο ἀπόσπασμα ο Δίων επικαλεῖται το ἐπιχείρημα ὅτι, ἐπειδὴ η Αλεξάνδρεια εἶναι τὸ κέντρο της οἰκουμένης —ὅ,τι εἶναι ἡ ἀγορὰ για μια πόλη—, ἡ συγκεκριμένη συμπεριφορὰ ἐκθέτει τους Αλεξανδρινούς στα μάτια ὅλου του κόσμου. Σ' αὐτὸ τὸ πλαίσιο δίνονται ἐνδιαφέρουσες πληροφορίες για τὴν Αλεξάνδρεια, κυρίως στις παραγράφους 35-6 και 40-1 (θέση, μέγεθος και σπουδαιότητα, ναυσιπλοῖα, ἐμπόριο, ἀφθονία ἀγαθῶν, κοσμοπολίτικος χαρακτήρας). Παράλληλα, ἡ «φυσιολογικὴ» συμπεριφορὰ των Αλεξανδρινῶν ἐκτὸς θεάτρου και σταδίου ἀντιδιαστέλλεται προς τὴ συμπεριφορὰ τους ἐν θεάτρῳ και ἐν σταδίῳ, ἡ ὁποία καυτηριάζεται, χωρὶς ὠστόσο να ἀναφέρονται ἐδῶ συγκεκριμένες ἐκδηλώσεις αὐτῆς τῆς συμπεριφορᾶς.

Για τὴ διδασκαλία του ἀποσπάσματος δεν εἶναι ἀπαραίτητο να ἀσχοληθούμε ἰδιαίτερα με τὸν γενικότερο (ηθικοδιδασκτικό) στόχο του Δίωνα, δεν θα ἦταν ὁμως ὀρθὸ και να τὸν ἀγνοήσουμε πλήρως, ἀφοῦ χρωματίζει τὴν παρουσίαση των στοιχείων. Ἡ σημασία τῆς Αλεξάνδρειας και ἡ ἀκραία συμπεριφορὰ των Αλεξανδρινῶν ὡς θεατῶν εἶναι οἱ δύο ἀξονες, πάνω στους ὁποίους οφείλει, νομίζουμε, να κινηθεῖ ἡ διδασκαλία και να προσπαθήσει να δώσει πιο συγκεκριμένη εἰκόνα και για τα δύο θέματα. Για τὸ πρῶτο (ἡ σημασία τῆς Αλεξάνδρειας) παραπέμπουμε στο εἰσαγωγικὸ σημεῖωμα για τὴν πόλη και στα *Συμπληρωματικά Συνοδευτικά Κείμενα*, για τὸ δεύτερο στα ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφέροντα ἀποσπάσματα του λόγου *Πρὸς Ἀλεξανδρεῖς* που παραθέτουμε στα *Συμπληρωματικά Συνοδευτικά Κείμενα*. Ἰδιαίτερα διαφωτιστικὸ και για τα δύο θέματα εἶναι τὸ ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸ βιβλίῳ του Casson (*Συμπληρωματικά Συνοδευτικά Κείμενα*).

ΣΥΜΠΛΗΡΩΜΑΤΙΚΑ ΣΧΟΛΙΑ

Πβ. το ποίημα του Καβάφη «Αλεξανδρινοί Βασιλείς». Βλ. επίσης E. Keeley, *Η Καβαφική Αλεξάνδρεια*, μτφρ. Τζ. Μαστοράκη, Αθήνα [Ίκαρος] 1979.

36 Για τον Νείλο βλ. κυρίως Ηρόδ. 2, 17 κε.

40 Για να παρακολουθήσει κάποιος τις αρματοδρομίες δεν χρειαζόταν να ξέρει ελληνικά. Ως ένα βαθμό το ίδιο ίσχυε και για την παρακολούθηση μουσικών εκδηλώσεων. Τώρα πια στα θέατρα έδιναν παραστάσεις οι μίμοι ή γίνονταν μουσικές εκδηλώσεις, οι παραστάσεις τραγωδιών και κωμωδιών αποτελούσαν παρελθόν.

ΣΥΜΠΛΗΡΩΜΑΤΙΚΑ ΣΥΝΟΔΕΥΤΙΚΑ ΚΕΙΜΕΝΑ

Α. ΑΡΧΑΙΑ ΚΕΙΜΕΝΑ

1. ΔΙΩΝ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΣ, *Πρὸς Ἀλεξανδρεῖς*

§22 Ἐπειτα ἀπὸ ἀναφορὰ στὸν Δία, γράφει: ἐγὼ δὲ ἄνθρωπος οὐδεὶς οὐδαμῶθεν ἐν τριβωνίῳ φαύλῳ μήτε ἄδειν ἠδὺς μήτε μείζον ἐτέρου φθεγγόμενος, οὐκ ἄρα ἔδεισα τὸν ὑμέτερον θροῦν οὐδὲ τὸν γέλωτα οὐδὲ τὴν ὄργην οὐδὲ <τοὺς> συριγμοὺς οὐδὲ τὰ σκάμματα, οἷς πάντας ἐκπλήττετε καὶ πανταχοῦ πάντων περίεστε καὶ ἰδιωτῶν καὶ βασιλέων;

§ 31 καὶ πρότερόν τινα εἰρηκέναι φασί· τὸ δὲ Ἀλεξανδρέων πλήθος τί ἂν εἶποι τις, οἷς μόνον δεῖ παραβάλλειν τὸν πολὺν ἄρτον· οὕτω γὰρ εἰρήσθαι πολὺ βέλτιον· καὶ θεῶν ἵππων· ὡς τῶν γε ἄλλων οὐδενὸς αὐτοῖς μέλει.

§ 37 (Αμέσως μετὰ το ἀνθολογούμενο ἀπόσπασμα) ποῦ γὰρ εἶπον ὡς ἔστε φρόνιμοι καὶ σώφρονες καὶ δίκαιοι; οὐχὶ τᾶναντία τούτων; ἔστι γὰρ ἀνθρώπων ἔπαινος εὐταξία, πραότης, ὁμόνοια, κόσμος πολιτείας, τὸ προσέχειν τοῖς ὀρθῶς λέγουσι, τὸ μὴ πάντοτε ζητεῖν ἠδονάς. ἀναγωγαὶ δὲ καὶ κατάρσεις καὶ πλήθους ὑπερβολὴ καὶ ὠνίων καὶ νεῶν πανηγύρεως καὶ λυμένους καὶ ἀγορᾶς ἔστιν ἐγκώμιον, οὐ πόλεως.

§ 50 ἀλλ' ἐν αὐτῇ τῇ θεᾷ τὰ γινόμενα οὐκ αἰσχρὰ καὶ μεστὰ πάσης ὕβρεως, <τὸ> ἀνατετάσθαι καὶ ἀποβλέπειν, μόνον οὐκ ἐπὶ τοῖς χεῖλεσι τὰς ψυχὰς ἔχοντας, σωτήρα καὶ θεὸν καλοῦντας ἄνθρωπον ἄθλιον;

§ 51 οὐ γὰρ καὶ ἐν ἄλλαις πόλεσιν ἄδουσι καὶ νῆ Δία αὐλοῦσι καὶ τρέχουσι καὶ πάνθ' ὅσα γίγνεται {καὶ} παρ' ὑμῖν καὶ παρ' ἐτέροις τισίν; ἀλλ' οὐδαμοῦ τοιοῦτος ἔρωσ ἔστι τοῦ πράγματος οὐδὲ οἴστρος.

§ 55 ἐκπεπληγμένοι κάθησθε, ἀναπηδάτε τῶν ὀρχηστῶν μᾶλλον, συντείνεσθε ὑπὸ τῶν ἀσμάτων· τοὺς μὲν γὰρ ἄλλους ἀνθρώπους ἢ μέθη πρὸς ὠδὴν τρέπει καὶ ὀρχησιν· παρ' ὑμῖν δὲ τοῦναντίον ἔστιν, ἢ γὰρ ὠδὴ μέθην ἐμποιεῖ καὶ παράνοιαν.

§ 59 ἱαροὶ τε γὰρ αἰεὶ καὶ φιλογέλωτες καὶ φιλορχησταί ... νυνὶ δὲ ἂν μόνον ἀκούσῃτε χορδῆς, ὥσπερ σάλπιγγος ἀκηκοότες, οὐκέτι δύνασθε εἰρήνην ἄγειν.

§ 65 καὶ διὰ τοῦτο δὴ τὸν τῶν Ἀλεξανδρέων δήμον ἄγεσθαι μὲν ὑπὸ ὠδῆς ὡς οὐδένας ἄλλους, κἂν ἀκούσῃσι κιθάρας ὅποιασοῦν, ἔξεστάναι καὶ φρίττειν κατὰ μνήμην τὴν Ὀρφείως.

§ 75 ἀλλ' ὅταν εἰς τὸ στάδιον ἔλθητε, τίς ἂν εἰπεῖν δύναίτο τὰς ἐκεῖ κραυγὰς καὶ θόρυβον καὶ ἀγωνίαν καὶ σχημάτων μεταβολὰς καὶ χρωμάτων καὶ βλασφημίας οἷας καὶ ὅσας ἀφίετε; [...] ἀλλ' ἔστιν ὁ ἀγὼν ἀνδραπόδων ὑπὲρ τοῦ τυχόντος ἀργυρίου, νῦν μὲν ἠττωμένων νῦν δὲ νικούντων, αἰεὶ τῶν αὐτῶν.

§ 77 δέδοικα δὴ καὶ γὰρ τὸν ἵππικὸν τοῦτον ἔρωτα τῆς πόλεως, μὴ τι δυσχερὲς ὑμῖν καὶ ξένον ἐνέγκῃ τῷ χρόνῳ.

§ 89 παρ' οἷς δ' ἂν ἦ πάντων ἀμέλεια τῶν καλῶν, ἐνὸς δὲ πράγματος ἀγεννοῦς ἔρωσ, καὶ πρὸς μόνον τοῦτο ἀποβλέπωσι καὶ περὶ τοῦτο διατρίβωσιν αἰεὶ πηδῶντες καὶ μαινώμενοι καὶ παίοντες ἀλλήλους καὶ ἀπόρητα λέγοντες καὶ τοὺς θεοὺς αὐτοὺς πολλάκις λοιδοροῦντες καὶ τὰ ὄντα ρίπτοῦντες καὶ γυμνοὶ βαδίζοντες ἀπὸ τῆς θέας ἐνίοτε, τοῦτ' ἔστιν αἰσχρὰ πόλεως καὶ ἐπονείδιστος ἄλωσις.

§ 96 ... ὁποῖος ὁ τῶν Ἀλεξανδρέων δῆμος. οὐκοῦν ἂν ἀκούσωσιν ὅτι φρόνιμος, ἀλλ' οὐχ οἷα τὰ νῦν λεγόμενα, ὡς ἐπτοημένος, ὡς εὐχερῆς, τὰ μικρὰ θαυμάζων, ἤττων τοῦ τυχόντος {πραγμάτων}, ἐραστής ἡμιόχων καὶ κιθαρῳδῶν, οὐκ ἄδηλον ὅπως ἔξουσιν.

§ 99 ἀλλ' ἐστὲ ἰλαροὶ καὶ σκῶψαι πάντων δεινότατοι.

B. ΑΠΟΣΠΑΣΜΑΤΑ ΑΠΟ ΜΕΛΕΤΕΣ

2. Lionel Casson, *Το ταξίδι στον αρχαίο κόσμο*, μτφρ. Λίνα Σταματιάδη, Αθήνα [ΜΙΕΤ] 1996, σελ. 324-325.

«Η πρώτη συγκίνηση του επισκέπτη ερχόταν πριν ακόμη ξεμπαρκάρει: ενώ βρισκόταν κάπου τριάντα μίλια έξω από το λιμάνι, μπορούσε να διακρίνει την κορυφή του Φάρου της Αλεξάνδρειας, ενός από τα επτά θαύματα του κόσμου. Η ίδια η πόλη πρόσφερε κυριολεκτικά τα πάντα. Υπήρχαν ξακουστά μνημεία, όπως ο τάφος του Αλεξάνδρου, ο ναός του Σέραπη, το ιερό του Πάνα (χτισμένο πάνω σε τεχνητό λόφο που πρόσφερε θαυμάσια θέα ολόκληρης της πόλης), το Μουσείο. Αυτό το τελευταίο ήταν «μουσείο» με την αρχαϊκή σημασία της λέξης: σήμερα θα το λέγαμε κέντρο ερευνών ή ινστιτούτο ανωτέρων σπουδών. Περιλάμβανε τέσσερις σχολές: φιλολογίας, μαθηματικών, αστρονομίας και ιατρικής. Είχε μια μεγάλη αίθουσα που χρησίμευε για τραπεζαρία, όπου οι μαθητές των σχολών έτρωγαν όλοι μαζί, ένα περιστύλιο για περιπάτους ή περιπατητικές διαλέξεις, ένα θέατρο για ανοιχτές συζητήσεις, σπουδαστήρια και αίθουσες καθηγητών, βιβλιοθήκη, βοτανικό κήπο και θηριοτροφείο. Ύστερα ήταν η έντονη ζωή της ίδιας της πόλης. Η Αλεξάνδρεια ήταν το μεγαλύτερο λιμάνι της Μεσογείου, με διακίνηση εμπορευμάτων από την Ινδία και την Αφρική όπως και από τις περισσότερες επαρχίες της αυτοκρατορίας, και διέθετε όλα τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα ενός ανθηρού διεθνούς εμπορικού κόμβου: προκυμαία όπου συναντούσες όχι μόνο κατοίκους της Μεσογείου αλλά και Άραβες, Πέρσες, Αιθίοπες, ως και Ινδούς· συνοικίες αλλοδαπών· τομέα αναψυχής γεμάτο νυχτερινά κέντρα. *Unus illis*

deus nummus est: «Ένας θεός λατρεύεται εκεί —το χρήμα», διαμαρτυρήθηκε κάποιος κάποτε. Δεν ήταν απόλυτα σωστό. Αν η Αλεξάνδρεια ήταν η Μασσαλία του αρχαίου κόσμου, ήταν επίσης και η Βιέννη, μια πόλη με παθιασμένους λάτρεις της μουσικής. Στις συναυλίες κιθάρας, λόγου χάρη, λένε πως ακόμη και οι πιο ταπεινοί ακροατές, αυτοί που δεν ήξεραν ούτε γραφή ούτε ανάγνωση, είχαν τόσο εξασκημένο αφτί που ήταν ικανοί να εντοπίσουν κάθε παραφωνία.»

3. H.-J. Gehrke, *Ιστορία του ελληνιστικού κόσμου*, μτφρ. Α. Χανιώτης, Αθήνα [MIET] 2000, σελ. 88-89.

«Ο προσωποπαγής χαρακτήρας της βασιλείας και η κλίση της προς προβολή και επίδειξη πολυτέλειας φαίνεται και στη διαμόρφωση των πρωτευουσών και των ανακτόρων. Αναφέραμε ήδη ότι οι βασιλείς πολύ συνειδητά εγκατέστησαν τα διοικητικά τους κέντρα σε νεοϊδρυμένες πόλεις. Στην Αλεξάνδρεια, που είχε ιδρυθεί ήδη από τον Αλέξανδρο πρωτίστως ως εμπορικό κέντρο, βρίσκονταν τα βασιλικά ανάκτορα που καταλάμβαναν περίπου το 1/4 της πόλης, η οποία στα χρόνια του Αυγούστου στέγαζε πληθυσμό περίπου ενός εκατομμυρίου. Τα ανάκτορα ήταν αποκορύφωμα και πρότυπο της ελληνιστικής αρχιτεκτονικής και τέχνης. Λειτουργικά ενταγμένοι στα ανάκτορα ήταν και οι μεγάλοι χώροι λατρείας, και κυρίως οι βασιλικοί τάφοι. Η αυλή ήταν όμως και πνευματικό και καλλιτεχνικό κέντρο, που εξυπηρετούσε τις πνευματικές ανάγκες του μονάρχη —κάτι που στη Μακεδονία αποτελούσε παράδοση στην οποία τόσο ο Αλέξανδρος όσο και οι διάδοχοι είχαν δώσει μεγάλη έμφαση. Η Αλεξάνδρεια υπήρξε από την άποψη αυτή η κορωνίδα. Οι λόγιοι και συγγραφείς που ζούσαν στην αυλή είχαν συγκροτήσει λατρευτική κοινότητα με κέντρο ένα ιερό των Μουσών (*Μουσεϊον*). Αποστολή τους ήταν να δημιουργήσουν μια βιβλιοθήκη στην οποία θα υπήρχαν όλα τα βιβλία του κόσμου, ασχέτως γλώσσας, που θα ήταν έπειτα στη διάθεσή τους. Ο πρόεδρος τους ήταν ταυτόχρονα και παιδαγωγός των βασιλοπαιδών.»

4. Glen W. Bowersock, *Ο ελληνισμός στην ύστερη αρχαιότητα*, μτφρ. Μαίρη Γιόση, επιμ. Αντιγόνη Φιλιππούλου, Αθήνα [MIET] 1996, σελ. 119-121.

«Στον ελληνορωμαϊκό κόσμο η Αίγυπτος εμφανίζεται πάντα ως ιδιαίτερη περίπτωση. Αυτό οφείλεται εν μέρει, όπως αναγνώρισε εγκαίρως η ρωμαϊκή διοίκηση, στην οικονομική και στρατηγική της σημασία στην ανατολική Μεσόγειο. Η μοναδικότητα όμως της Αιγύπτου οφειλόταν κυρίως στον αρχαίο και εξαιρετικά ανεπτυγμένο πολιτισμό της. Η εκπληκτική επιβίωση των θεών, των μνημείων και των τεχνοτροπιών της Αιγύπτου για χιλιετίες δύσκολα μπορεί να παραλληλιστεί με οτιδήποτε άλλο σε ολόκληρη την ανθρώπινη ιστορία. Το απρόσβλητο της Αιγύπτου από εξωτερικές βίαιες επιθέσεις και επιδράσεις δηλώνεται από το γεγονός ότι μέχρι και τον 3ο αιώνα μ.Χ. οι Ρω-

μαίοι αυτοκράτορες μπορούσαν να απεικονίζονται στους τοίχους των ναών ως Φαραώ. Σύμφωνα με την εύστοχη διατύπωση του Garth Fowden, η «ασφυκτική ακινησία» της Αιγύπτου σήμαινε ότι ο ελληνικός πολιτισμός που άνηθε εκεί κατά τους αιώνες μετά τον Μέγα Αλέξανδρο δεν συμβάδισε εύκολα με τις τοπικές παραδόσεις ούτε τις επανερμήνευσε, όπως έκανε σ' άλλες περιοχές της ανατολικής ρωμαϊκής αυτοκρατορίας.

Σε μια πρόσφατη αναθεωρητική μελέτη για την εθνότητα, την κοινωνική θέση και τον πολιτισμό στην Αίγυπτο της πτολεμαϊκής περιόδου, ο Roger Bagnall παρατήρησε ορθά ότι η κοινή αντίληψη που επικρατεί σήμερα πως οι Έλληνες και οι Αιγύπτιοι είχαν την εποχή εκείνη παράλληλες μάλλον παρά συγκλίνουσες ζωές αντιπροσωπεύει μια αισθητή διαφοροποίηση από απόψεις που είχαν διατυπωθεί παλαιότερα. Η αναζήτηση ενός μεικτού πολιτισμού στην Αίγυπτο της πτολεμαϊκής και πρώιμης ρωμαϊκής περιόδου αποδείχτηκε λανθασμένη. Αυτό που μπορούμε να δούμε από την αιγυπτιακή πλευρά κατά την περίοδο αυτή, ιδιαίτερα σε προφητικά και αποκαλυπτικά κείμενα, φανερώνει μια ισχυρή αντίσταση στους ξένους. Η στάση αυτή από την πλευρά των Αιγυπτίων δεν ήταν καθόλου κάτι νέο. [...]

Οι Έλληνες και οι Ρωμαίοι αποδέχτηκαν την επιφυλακτικότητα αυτή των Αιγυπτίων διατηρώντας μια θαυμαστή ισορροπία. Ίσως να είχαν απλώς αναγνωρίσει πως δεν μπορούσαν να κάνουν τίποτα γι' αυτό. Πιο σημαντικός όμως υπήρξε ο βαθύς και παραδοσιακός σεβασμός που επιδείκνυε ο ελληνο-ρωμαϊκός κόσμος για την πρωτοκαθεδρία του αιγυπτιακού πολιτισμού και για το αιγυπτιακό πάνθεον. Υπήρχε μια ευρέως διαδεδομένη πίστη ότι πολλοί από τους μεγάλους θεούς της Ελλάδας είχαν κάποτε έρθει από την Αίγυπτο, και οι ιερείς των αιγυπτιακών λατρειών θεωρούνταν παγκοσμίως σοφοί και θείοι άνδρες που κατείχαν τα μυστικά του σύμπαντος. Μια τέτοια άποψη για την αξιοσέβαστη αρχαιότητα της χώρας αυτής μπορεί να εξηγήσει γιατί ήταν η μόνη επαρχία ολόκληρης της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας όπου η καθιερωμένη εικονογραφία των Ρωμαίων αυτοκρατόρων δεν επιβλήθηκε ποτέ. Από τον Ατλαντικό ως τον Ευφράτη, σε προσωπογραφίες και αγάλματα, εύκολα μπορούσε κανείς να αναγνωρίσει τον Αύγουστο, τον Τραϊανό ή τον Σεπτίμιο Σεβήρο. Όχι όμως και στην Αίγυπτο.

Παρ' όλα αυτά, ο πολιτισμός των Ελλήνων και ο πολιτισμός των Αιγυπτίων άρχισαν τελικά να συγχωνεύονται, κυρίως διότι ο ελληνισμός ήταν και ευέλικτος και χρήσιμος, και διότι η γνώση της παλαιάς αιγυπτιακής γλώσσας και της ιερογλυφικής της γραφής, άρχισε να εκλείπει. Κατά την περίοδο της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, έγινε σαφές στους ιερείς της Αιγύπτου ότι χρειάζονταν τα ελληνικά για να επικοινωνούν με τον υπόλοιπο κόσμο. Ανέλαβαν τη συστηματική παρουσίαση χρησμών και ιερών κειμένων στη γλώσσα αυτή για να ανταποκριθούν στις ανάγκες εκείνων που δεν μπορούσαν πια να διαβάσουν τα ιερογλυφικά. Η ίδια η ερμητικότητα της αιγυπτιακής ιερατικής τάξης φαίνεται ότι την είχε υπονομεύσει μπροστά στην εξαιρετική προσαρμοστικότητα της ελληνικής γλώσσας και του ελληνικού πολιτισμού.»

ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ – ΑΣΚΗΣΕΙΣ – ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

- 1α. Βλ. § 35 και 40.
- 1β. Βλ. § 39.
2. Βλ. § 40 (τέλος).
3. Βλ. § 41 (τέλος).
4. Σε κάποιες μουσικές εκδηλώσεις και σε ποδοσφαιρικές αναμετρήσεις.

VII. – ΑΘΛΗΤΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΑΘΛΗΜΑΤΑ*

Κείμενο 13. – ΛΟΥΚΙΑΝΟΣ, *Ἀνάχαρσις ἢ Περὶ γυμνασίων* 1-9 & 15

ΑΡΧΑΙΟ ΚΕΙΜΕΝΟ

ΑΝΑΧΑΡΣΙΣ

- 1 Ταῦτα δὲ ὑμῖν, ὦ Σόλων, τίνος ἔνεκα οἱ νέοι ποιούσιν; οἱ μὲν αὐτῶν περιπλεκόμενοι ἀλλήλους ὑποσκελίζουσιν, οἱ δὲ ἄγχουσι καὶ λυγίζουσι καὶ ἐν τῷ πηλῷ συναναφύρονται κυλινδούμενοι ὥσπερ σύες. καίτοι κατ' ἀρχὰς εὐθὺς ἀποδυσάμενοι —ἐώρων γάρ— λίπα τε ἠλείψαντο καὶ κατέψησε μάλα εἰρηνικῶς ἄτερος τὸν ἕτερον ἐν τῷ μέρει. μετὰ δὲ οὐκ οἶδ' ὅ τι παθόντες ὠθοῦσί τε ἀλλήλους συννευνοκότες καὶ τὰ μέτωπα συναράττουσι ὥσπερ οἱ κριοί. καὶ ἦν ἰδοῦ ἀράμενος ἐκείνοσὶ τὸν ἕτερον ἐκ τοῖν σκελοῖν ἀφήκεν εἰς τὸ ἔδαφος, εἴτ' ἐπικαταπεσῶν ἀνακύπτει οὐκ ἔα, συνωθῶν κάτω εἰς τὸν πηλόν· τέλος δὲ ἤδη περιπλέξας αὐτῷ τὰ σκέλη κατὰ τὴν γαστέρα τὸν πῆχυν ὑποβαλὼν τῷ λαμῶ ἄγχει ἄθλιον, ὁ δὲ παρακροτεῖ εἰς τὸν ὤμον, ἰκετεύων οἶμαι, ὡς μὴ τέλεον ἀποπνιγείη. καὶ οὐδὲ τοῦ ἐλαίου ἔνεκα φεῖδονται μὴ μολύνεσθαι, ἀλλ' ἀφανίσαντες τὸ χρίμα καὶ τοῦ βορβόρου ἀναπλησθέντες ἐν ἰδρώτι ἅμα πολλῷ γέλωτα ἐμοὶ γοῦν παρέχουσιν ὥσπερ αἱ ἐγχέλυες ἐκ τῶν χειρῶν διολισθαίνοντες.
- 2 Ἔτεροι δὲ ἐν τῷ αἰθρίῳ τῆς αὐλῆς τὸ αὐτὸ τοῦτο δρώσω, οὐκ ἐν πηλῷ οὗτοί γε, ἀλλὰ ψάμμον ταύτην βαθείαν ὑποβαλόμενοι ἐν τῷ ὀρύγματι πάττουσίν τε ἀλλήλους καὶ αὐτοὶ ἐκόντες ἐπαμῶνται τὴν κόνιν ἀλεκτρούνων δίκην, ὡς ἀφυκτότεροι εἶεν ἐν ταῖς συμπλοκαῖς, οἶμαι, τῆς ψάμμου τὸν ὄλισθον ἀφαιρούσης καὶ βεβαιότεραν ἐν ξηρῷ παρεχούσης τὴν ἀντίληψιν.
- 3 Οἱ δὲ ὀρθοστάδην κεκοιμημένοι καὶ αὐτοὶ παίουσιν ἀλλήλους προσπεσόντες καὶ λακτίζουσιν. οὗτοσὶ γοῦν καὶ τοὺς ὀδόντας ἔοικεν ἀποπτύσειν ὁ κακοδαίμων, οὕτως αἵματος αὐτῷ καὶ ψάμμου ἀναπέπλησται τὸ στόμα, πύξ, ὡς ὀρᾶς, παταχθέντος εἰς τὴν γνάθον. ἀλλ' οὐδὲ ὁ ἄρχων οὗτοσὶ δίστησι αὐτοὺς καὶ λυεῖ τὴν μάχην —τεκμαίρομαι γὰρ τῇ πορφυρίδι τῶν ἀρχόντων τινὰ τοῦτον εἶναι— ὁ δὲ καὶ ἐποτρύνει καὶ τὸν πατάξαντα ἐπαιεῖ.
- 4 Ἄλλοι δὲ ἀλλαχόθι πάντες ἐγκονοῦσι καὶ ἀναπηδῶσι ὥσπερ θεόντες ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ μένοντες καὶ εἰς τὸ ἄνω συναλλόμενοι λακτίζουσιν τὸν ἀέρα.
- 5 Ταῦτα οὖν ἐθέλω εἰδέναι τίνος ἀγαθοῦ ἂν εἴη ποιεῖν· ὡς ἔμοιγε μανία μᾶλλον εὐοικένας δοκεῖ τὸ πρᾶγμα, καὶ οὐκ ἔστιν ὅστις ἂν ραδίως μεταπίσειέ με ὡς οὐ παραπαίους οἱ ταῦτα δρώντες.

* Στην ενότητα αυτή, τα Συμπληρωματικά Συνοδευτικά Κείμενα, επειδή αφορούν γενικά τον αθλητισμό και όχι ειδικά το ένα από τα δύο συγκεκριμένα κείμενα (Λουκιανός, Ευριπίδης), παρατίθενται στο τέλος της ενότητας, και όχι στο τέλος κάθε κειμένου.

ΣΟΛΩΝ

- 6 Καὶ εἰκότως, ὦ Ἀνάχαρσι, τοιαῦτά σοι τὰ γιγνόμενα φαίνεται, ξένα γε ὄντα καὶ πάμπολυ τῶν Σκυθικῶν ἔθῶν ἀπάδοντα, καθάπερ καὶ ὑμῖν πολλὰ εἰκὸς εἶναι μαθήματα καὶ ἐπιτηδεύματα τοῖς Ἑλλησιν ἡμῖν ἀλλόκοτα εἶναι δόξαντα ἄν, εἴ τις ἡμῶν ὥσπερ σὺ νῦν ἐπισταίῃ αὐτοῖς. πλὴν ἀλλὰ θάρρει, ὦγαθέ· οὐ γὰρ μανία τὰ γιγνόμενά ἐστιν οὐδ' ἐφ' ὕβρει οὗτοι παίουσιν ἀλλήλους καὶ κυλίουσιν ἐν τῷ πηλῷ ἢ ἐπιπάττουσιν τὴν κόνιν, ἀλλ' ἔχει τινὰ χρεῖαν οὐκ ἀτερπῆ τὸ πρᾶγμα καὶ ἀκμὴν οὐ μικρὰν ἐπάγει τοῖς σώμασιν· ἦν γοῦν ἐνδιατρίψῃς, ὥσπερ οἶμαί σε ποιήσειν, τῇ Ἑλλάδι, οὐκ εἰς μακρὰν εἰς καὶ αὐτὸς ἔσῃ τῶν πεπηλωμένων ἢ κεκοιμημένων· οὕτω σοι τὸ πρᾶγμα ἡδύ τε ἄμα καὶ λυσιτελὲς εἶναι δόξει.

ΑΝΑΧΑΡΣΙΣ

- Ἄπαγε, ὦ Σόλων, ὑμῖν ταῦτα γένοιτο τὰ ὠφέλιμα καὶ τερπνά, ἐμὲ δὲ εἴ τις
7 ὑμῶν τοιοῦτό τι διαθεῖ, εἴσεται ὡς οὐ μάτην παρεζώσμεθα τὸν ἀκινάκην. ἀτὰρ εἰπέ μοι, τί ὄνομα ἔθεσθε τοῖς γιγνομένοις, ἢ τί φῶμεν ποιεῖν αὐτούς;

ΣΟΛΩΝ

- Ὁ μὲν χῶρος αὐτός, ὦ Ἀνάχαρσι, γυμνάσιον ὑφ' ἡμῶν ὀνομάζεται καὶ ἔστιν ἱερὸν Ἀπόλλωνος τοῦ Δυκείου. καὶ τὸ ἄγαλμα δὲ αὐτοῦ ὄρας, τὸν ἐπὶ τῇ στήλῃ κεκλιμένον, τῇ ἀριστερᾷ μὲν τὸ τόξον ἔχοντα, ἢ δεξιᾷ δὲ ὑπὲρ τῆς κεφαλῆς ἀνακεκλασμένη ὥσπερ ἐκ καμάτου μακροῦ ἀναπαυόμενον δείκνυσιν τὸν θεόν.
8 τῶν γυμνασμάτων δὲ τούτων τὸ μὲν ἐν τῷ πηλῷ ἐκείνο πάλη καλεῖται, οἱ δ' ἐν τῇ κόνει παλαίουσι καὶ αὐτοί, τὸ δὲ παίειν ἀλλήλους ὀρθοστάδην παγκρατιάξειν λέγομεν. καὶ ἄλλα δὲ ἡμῖν ἐστι γυμνάσια τοιαῦτα πυγμῆς καὶ δίσκου καὶ τοῦ ὑπεράλλεσθαι, ὧν ἀπάντων ἀγῶνας προτίθεμεν, καὶ ὁ κρατήσας ἄριστος εἶναι δοκεῖ τῶν καθ' αὐτὸν καὶ ἀναιρεῖται τὰ ἄθλα.

ΑΝΑΧΑΡΣΙΣ

- 9 Τὰ δὲ ἄθλα τίνα ὑμῖν ταῦτά ἐστιν;

ΣΟΛΩΝ

Ὀλυμπίασι μὲν στέφανος ἐκ κοτίνου, Ἴσθμοῖ δὲ ἐκ πίτυος, ἐν Νεμέᾳ δὲ σελίνων πεπλεγμένος, Πυθοῖ δὲ μῆλα τῶν ἱερῶν τοῦ θεοῦ, παρ' ἡμῖν δὲ τοῖς Παναθηναίοις τὸ ἔλαιον τὸ ἐκ τῆς μορίας. τί ἐγέλασας, ὦ Ἀνάχαρσι; ἢ διότι μικρά σοι εἶναι ταῦτα δοκεῖ;

ΑΝΑΧΑΡΣΙΣ

Οὐκ, ἀλλὰ πάνσεμνα, ὦ Σόλων, κατέλεξας τὰ ἄθλα καὶ ἄξια τοῖς τε διαθείσιν αὐτὰ φιλοτιμείσθαι ἐπὶ τῇ μεγαλοδωρεᾷ καὶ τοῖς ἀγωνισταῖς αὐτοῖς ὑπερσπουδακέναι περὶ τὴν ἀναίρεσιν τῶν τηλικούτων, ὥστε μῆλων ἕνεκα καὶ σελίνων τοσαῦτα προπονεῖν καὶ κινδυνεύειν ἀγχομένους πρὸς ἀλλήλων καὶ κατακλωμένους, ὡς οὐκ ἐνὸν ἀπραγμόνως εὐπορῆσαι μῆλων ὅτῳ ἐπιθυμία ἢ σελίνῳ ἐστεφανῶσθαι ἢ πίτυϊ μῆτε πηλῷ καταχριόμενον τὸ πρόσωπον μῆτε λακτιζόμενον εἰς τὴν γαστέρα ὑπὸ τῶν ἀνταγωνιστῶν. [...]

ΣΟΛΩΝ

- (15) ἃ δὲ περὶ τῶν νέων γινώσκομεν καὶ ὅπως αὐτοῖς χρώμεθα, ἐπειδὴν πρῶτον ἄρξωνται συνίεναι τε τοῦ βελτίονος καὶ τῷ σώματι ἀνδρίζεσθαι καὶ ὑφίστασθαι τοὺς πόνους, ταῦτα ἤδη σοι διέξειμι, ὡς μάθοις οὕτινος χάριν τὰς ἀσκήσεις ταύτας προτεθείκαμεν αὐτοῖς καὶ διαπονεῖν τὸ σῶμα καταναγκάζομεν, οὐ μόνον ἔνεκα τῶν ἀγώνων, ὅπως τὰ ἄθλα δύναιντο ἀναιρεῖσθαι —ἐπ’ ἐκεῖνα μὲν γὰρ ὀλίγοι πάνυ ἐξ ἀπάντων χωροῦσιν— ἀλλὰ μείζον τι ἀπάσῃ τῇ πόλει ἀγαθὸν ἐκ τούτου καὶ αὐτοῖς ἐκείνοις προσκτώμενοι. κοινὸς γάρ τις ἀγὼν ἄλλος ἅπασι τοῖς ἀγαθοῖς πολίταις πρόκειται καὶ στέφανος οὐ πίτυος οὐδὲ κοτίνου ἢ σελίνων, ἀλλ’ ὃς ἐν αὐτῷ συλλαβὼν ἔχει τὴν ἀνθρώπου εὐδαιμονίαν, οἷον ἐλευθερίαν λέγω αὐτοῦ τε ἐκάστου ἰδίᾳ καὶ κοινῇ τῆς πατρίδος καὶ πλοῦτον καὶ δόξαν καὶ ἑορτῶν πατρίων ἀπόλαυσιν καὶ οἰκείων σωτηρίαν, καὶ συνόλως τὰ κάλλιστα ὧν ἂν τις εὔξαιτο γενέσθαι οἱ παρὰ τῶν θεῶν. ταῦτα πάντα τῷ στεφάνῳ ὃν φημι συναναπέπλεκται καὶ ἐκ τοῦ ἀγῶνος ἐκείνου περιγίγνεται ἐφ’ ὃν αἱ ἀσκήσεις αὐταὶ καὶ οἱ πόνοι ἄγουσιν.

ΓΕΝΙΚΕΣ ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΕΙΣ – ΔΙΔΑΚΤΙΚΟΙ ΣΤΟΧΟΙ

Με την εισαγωγική ενότητα «Ελληνικός αθλητισμός» επιδιώκεται κατ’ αρχάς να σχηματίσουν οι διδασκόμενοι ισορροπημένη αντίληψη για το φαινόμενο του αθλητισμού στην αρχαία Ελλάδα. Ειδικότερος στόχος είναι να κατανοήσουν τη σημασία του αθλητισμού και της άθλησης για τους αρχαίους Έλληνες, να αποκτήσουν στοιχειώδεις γνώσεις για τον αθλητισμό στην ιστορική του εξέλιξη από τους αρχαίους χρόνους ως την ελληνιστική εποχή και να συνειδητοποιήσουν τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του αρχαίου ελληνικού αθλητισμού.

Όσον αφορά το κείμενο του Λουκιανού, το προέχον στην ενότητα αυτή δεν είναι οι γνώσεις που αποκτά ο μαθητής για συγκεκριμένα αθλήματα ή πτυχές του αθλητισμού, αλλά η δυνατότητα που του παρέχεται να απολαύσει μέσα από αυτό το οιονεί ρεπορτάζ την αμεσότητα και τη χάρη της περιγραφής του Λουκιανού με την υποβόσκουσα ή απροκάλυπτη ειρωνεία και να συνειδητοποιήσει τη σημασία της διαφορετικότητας μέσα από τις αντιδράσεις του Ανάχαρση, που δεν είχε ακούσει ούτε τη λέξη αθλητισμός. Ιδιαίτερα ενδιαφέροντα είναι όσα λέγονται στην § 15, στην οποία οφείλει να εστιάσει την προσοχή της η διδασκαλία, με στόχο να γίνει αντιληπτό ότι ο Σόλων, εξιδανικεύοντας, υπερασπίζεται τον αθλητισμό όχι δια του αθλητισμού αλλά ως προϋπόθεση και προαπαιτούμενο για τον ιδεώδη πολίτη.

ΣΥΜΠΛΗΡΩΜΑΤΙΚΑ ΣΧΟΛΙΑ

- 9 Πβ. Δίων Χρυσόστομος, *Διογένης ἢ Περὶ ἀρετῆς*, § 15 ὁ δὲ ἀνὴρ ὁ γενναῖος ἡγείται τοὺς πόρους ἀνταγωνιστὰς μεγίστους, καὶ τούτοις ἀεὶ φιλεῖ μάχεσθαι καὶ τὴν νύκτα καὶ τὴν ἡμέραν, οὐχ ὑπὲρ σελίνου, ὥσπερ αἱ αἴγες, οὐδὲ κοτίνου καὶ πίτυος, ἀλλὰ ὑπὲρ εὐδαιμονίας καὶ ἀρετῆς παρὰ πάντα τὸν βίον.

στα Παναθήναια: Εἶναι ἀξιοσημεῖωτο ὅτι οἱ ἀγῶνες στα Παναθήναια, παρὰ τὴν ἰσχύ τῆς Αθήνας καὶ τὴ συμμετοχὴ ἀθλητῶν καὶ ἀπὸ τὴν υπόλοιπη Ἑλλάδα, δὲν κατάφεραν νὰ ἀποκτήσουν τὴν πανελλήνια ἀκτινοβολία τῶν τεσσάρων μεγάλων πανελληνίων ἀγῶνων.

ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ – ΑΣΚΗΣΕΙΣ – ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

1. Ο Ανάχαρσης δὲν ἔχει ἀκούσει οὔτε τὴ λέξη ἀθλητισμός —επομένως μπορεῖ νὰ θέτει ὁποιοδῆποτε ἐρώτημα—, ἐνὼ εθεωρεῖτο σοφός, ὅπως καὶ ὁ Σόλων.
2. Βλ. § 6.
3. Κυρίως στὴν πάλη καὶ στο παγκράτιο ὡς τὰ πιο βάνουσα.
4. Ἐπιλέγει τὰ κατὰ τὴ γνώμη του εὐτελέστερα, γιὰ νὰ εἶναι δραστικότερη ἡ εἰρωνεία του.
5. Βλ. κυρίως §§ 7-9 (ἀρχή).
- 7β. Ἴσως καὶ οἱ περισσότεροι μαθητὲς θὰ συμφωνήσουν ὅτι ἐλκυστικότερος εἶναι ὁ ρόλος τοῦ Ανάχαρση —γιὰ προφανεῖς λόγους.

Κείμενο 14. – ΕΥΡΙΠΙΔΗΣ, *Αὐτόλυκος* (ἀπόσπ. 282 Nauck²)

ΑΡΧΑΙΟ ΚΕΙΜΕΝΟ

- κακῶν γὰρ ὄντων μυρίων καθ' Ἑλλάδα
οὐδὲν κάκιόν ἐστιν ἀθλητῶν γένους·
οἱ πρῶτον οἰκεῖν οὔτε μανθάνουσιν εἰ
οὔτ' ἂν δύναιντο· πῶς γὰρ ὅστις ἔστ' ἀνὴρ
5 γνάθου τε δοῦλος νηδύος θ' ἡσημένος
κθήσαιτ' ἂν ὄλβον εἰς ὑπερβολὴν πατρός;
οὐδ' αὖ πένεσθαι κάξυπηρετεῖν τύχαις
οἰοί τ'· ἔθη γὰρ οὐκ ἐθισθέντες καλὰ
σκληρῶς μεταλλάσσουσιν εἰς τὰ μίχανον.
10 λαμπροὶ δ' ἐν ἡβῇ καὶ πόλεως ἀγάλματα

- φοιτῶσ' ὅταν δὲ προσπέσῃ γῆρας πικρόν,
 τρίβωνες ἐκβαλόντες οἷχονται κρόκας.
 ἐμεμφάμην δὲ καὶ τὸν Ἑλλήνων νόμον,
 οἷ τῶνδ' ἕκατι σύλλογον ποιούμενοι
- 15 τιμῶσ' ἀχρείους ἡδονὰς δαιτὸς χάριν.
 τίς γὰρ παλαίσας εὖ, τίς ὠκύπους ἀνήρ
 ἢ δίσκον ἄρας ἢ γνάθον παίσας καλῶς
 πόλει πατρώα στέφανον ἤρκεσεν λαβών;
 πότερα μαχοῦνται πολεμίοισιν ἐν χεροῖν
- 20 δίσκους ἔχοντες ἢ δι' ἀσπίδων χερὶ
 θείοντες ἐκβαλοῦσι πολεμίους πάτρας;
 οὐδέεις σιδήρου ταῦτα μωραίνει πέλας
 στάς. ἀνδρας <οὔν> χρῆ <τοῦς> σοφούς τε ἀγαθοὺς
 φύλλοις στέφεσθαι, χῶστις ἡγείται πόλει
- 25 κάλλιστα σώφρων καὶ δίκαιος ὢν ἀνήρ,
 ὅστις τε μύθοις ἔργ' ἀπαλλάσσει κακὰ
 μάχας τ' ἀφαιρῶν καὶ στάσεις· τοιαῦτα γὰρ
 πόλει τε πάσῃ πᾶσι θ' Ἑλλησι καλὰ.

ΓΕΝΙΚΕΣ ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΕΙΣ – ΔΙΔΑΚΤΙΚΟΙ ΣΤΟΧΟΙ

Επειδή, ιδιαίτερα σε σχέση με τον αρχαιοελληνικό αθλητισμό, υπάρχει όχι σπάνια μια τάση εξωραϊσμού και εξιδανίκευσης, είναι χρήσιμο να συνειδητοποιήσουν οι μαθητές, χωρίς υπερβολές και απλουστεύσεις, ότι υπάρχει και η άλλη άποψη, η κριτική στον αθλητισμό, που ξεκινάει ήδη τον 7ο αι. π.Χ. Το κείμενο του Ευριπίδη προσφέρεται για τον σκοπό αυτό. Ενδιαφέρουν ιδιαίτερα τα σημεία στα οποία επικεντρώνεται η κριτική καθώς επίσης και τα πρόσωπα που αντιπαραθέτει στους αθλητές. Να επισημανθεί ωστόσο με έμφαση ότι έχουμε να κάνουμε με απόσπασμα δραματικού έργου και όχι με αντικειμενική και ουδέτερη καταγραφή.

Το ποίημα του Ρίτσου μπορεί, με ελάχιστα σχόλια και αρμόζουσα ανάγνωση, να αφηθεί να λειτουργήσει ως αυτό που είναι: ως έξοχο ποίημα που αναφέρεται στο «τότε» και αφορά το «τώρα».

ΣΥΜΠΛΗΡΩΜΑΤΙΚΑ ΣΧΟΛΙΑ

- 5 Δίων Χρυσόστομος, Διογένης ἢ Περὶ ἀρετῆς, § 30 (Ο λόγος είναι για τον Ηρακλή, ο οποίος, σύμφωνα με τα λεγόμενα, δεν έμοιαζε καθόλου με τους αθλητές της εποχής.) ποῦ γὰρ ἂν ἡδυνήθη προελθεῖν σάρκας τοσαύτας ἔχων ἢ τοσοῦτων κρεῶν δεόμενος ἢ βαθὺν οὕτως ὕπνον καθευδών;

Διαφωτιστική για τις «παρενέργειες» των προγραμμάτων για τους αθλητές είναι η απάντηση που δίνει ο Σωκράτης στην Πολιτεία του Πλάτωνα, όταν αποκρούει το ενδεχόμενο να υιοθετηθεί και για τους ανώτερους «αθλητές» της δικής του πολιτείας, τους φύλακες, η δίαιτα των αθλητών: «Αλλά αυτές οι συνήθειες, είπα, αποκοιμίζουν, επίσης είναι και επικίνδυνες για την υγεία. Ή δεν το βλέπεις ότι σε όλη τους τη ζωή κοιμούνται, κι αν βγουν τόσο δα από την ορισμένη τους δίαιτα, παθαίνουν πολλές και σοβαρές διαταραχές αυτοί οι αθλητές;» (404a, μτφρ. Ν. Μ. Σκουτερόπουλος).

- 15 Δίων Χρυσόστομος, Διογένης ἢ Ἰσθμικός, § 1 παρετύγχανε (sc. ὁ Διογένης) δὲ ταῖς πανηγύρεσιν οὐχ ὥνπερ οἱ πολλοὶ ἔνεκα, βουλόμενοι θεάσασθαι τοὺς ἀθλητὰς καὶ ἵνα ἐμπλησθῶσιν, ἀλλ' ἐπισκοπῶν οἶμαι τοὺς ἀνθρώπους καὶ τὴν ἄνοιαν αὐτῶν.

ΣΥΝΟΔΕΥΤΙΚΟ ΚΕΙΜΕΝΟ

ΑΡΧΑΙΟ ΚΕΙΜΕΝΟ

ΞΕΝΟΦΑΝΗΣ, Ἐλεγείαι (ἀπόσπ. 2 West)

- ἀλλ' εἰ μὲν ταχυτῆτι ποδῶν νίκην τις ἄροιο
 ἢ πενταθλεύων, ἔνθα Διὸς τέμενος
 παρ Πίσαιο ρόησ' ἐν Ὀλυμπίῃ, εἴτε παλαιῶν
 ἢ καὶ πυκτοσύνην ἀλγινόεσσαν ἔχων
 5 εἴτε τὸ δεινὸν ἄεθλον ὃ παγκράτιον καλέουσιν,
 ἀστοῖσιν κ' εἴη κυδρότερος προσορᾶν
 καὶ κε προεδρίην φανερὴν ἐν ἀγῶσιν ἄροιο
 καὶ κεν σῖτ' εἴη δημοσίων κτεάνων
 ἐκ πόλεως καὶ δῶρον ὃ οἱ κειμήλιον εἴη·
 10 εἴτε καὶ ἵπποισιν, ταῦτά κε πάντα λάχοι –
 οὐκ ἔων ἄξιος ὥσπερ ἐγώ. ῥώμης γὰρ ἀμείνων
 ἀνδρῶν ἢ δ' ἵππων ἡμετέρη σοφίη.
 ἀλλ' εἰκῆ μάλα τοῦτο νομίζεται, οὐδὲ δίκαιον
 προκρίνειν ῥώμην τῆς ἀγαθῆς σοφίης.
 15 οὔτε γὰρ εἰ πύκτης ἀγαθὸς λαοῖσι μετείη
 οὔτ' εἰ πενταθλεῖν οὔτε παλαισμοσύνην,
 οὐδὲ μὲν εἰ ταχυτῆτι ποδῶν, τόπερ ἐστὶ πρότιμον
 ῥώμης ὅσσ' ἀνδρῶν ἔργ' ἐν ἀγῶνι πέλει,
 τοῦνεκεν ἂν δὴ μᾶλλον ἐν εὐνομίῃ πόλις εἴη·
 20 σμικρὸν δ' ἂν τι πόλει χάρμα γένοιτ' ἐπὶ τῷ,
 εἴ τις ἀεθλεύων νικῶ Πίσαιο παρ' ὄχθας·
 οὐ γὰρ παίειν ταῦτα μυχοὺς πόλεως.

ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ – ΑΣΚΗΣΕΙΣ – ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ (ΣΕΛ. 105)

1. Στ. 1-12 και 13 κε.
2. Επιλέγονται αθλήματα που δεν βοηθούν την ώρα της μάχης.

ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ – ΑΣΚΗΣΕΙΣ – ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ (ΣΕΛ. 108)

1. Σε παρόμοιες συγκρίσεις ενδιαφέρουν πιο πολύ οι διαφορές παρά οι ομοιότητες. Εν προκειμένω, επί παραδείγματι, έχει ασφαλώς σημασία να επισημάνουμε ότι η κριτική και των δύο ποιητών εστιάζεται στο ίδιο σημείο (μια διάκριση σε αθλητικούς αγώνες δεν σημαίνει τίποτα για το σύνολο και την πόλη), αξίζει όμως να προσεχθεί ότι, ενώ ο Ξενοφάνης αναφέρει ότι οι διακρίσεις αυτές δεν βοηθούν στην ευνομία (στ. 19) και στην ευημερία (στ. 22), ο ήρωας του Ευριπίδη, με ιδιαίτερο σαρκασμό, υποστηρίζει ότι οι αθλητές είναι ανίκανοι να προσφέρουν την ώρα που η πόλη βρίσκεται σε κίνδυνο.

Επισημαίνουμε ότι στο κείμενο του Ξενοφάνη (1-5) τα αγωνίσματα αναφέρονται με τη σειρά που εντάχθηκαν στους Ολυμπιακούς Αγώνες και ότι το πρόσωπο που μιλάει χρησιμοποιεί οριστική μόνο όταν διατυπώνει τη δική του άποψη (11-4 και 22). Βλ. το πρωτότυπο.

Για το κείμενο του Ξενοφάνη βλ. R. Kannicht, *Η παλαιά διαμάχη ποίησης και φιλοσοφίας*, μτφρ. Δ. Ιακώβ, Αθήνα [Λωτός] 1988, σελ. 53: «Αυτό που ο Ξενοφάνης τονίζει με την ιστορικά συγκεκριμένη πολεμική του εναντίον της υπερεκτίμησης των αθλητικών επιδόσεων δεν είναι οι πνευματικές και ηθικές αξίες γενικά αλλά πολύ συγκεκριμένα οι προσωπικές του λογοτεχνικές επιδόσεις (12 *ήμετέρη σοφία* είναι η τέχνη της σκέψης και της ποιητικής σύνθεσης). Με εντελώς σολώνειο τρόπο ο Ξενοφάνης υποστηρίζει με την πολεμική του έμμεσα ότι η πόλη χρωστά στη λογοτεχνική-διαφωτιστική επίδοση της *σοφίης αγαθής* όχι μόνον την *εὐνομίην* (19) αλλά και άφθονα οικονομικά αποθέματα (22). Όλες οι ενδείξεις συνηγορούν για την άποψη ότι η ελεγεία τελείωνε με αυτές τις οικονομικού τύπου σκέψεις.»

2. Διαβάστε παρακάτω και το απόσπασμα από τον Φιλόστρατο (*Συμπληρωματικά Συνοδευτικά Κείμενα*, 6).
3. Δείτε και το απόσπασμα από το βιβλίο του Andrewes (*Συμπληρωματικά Συνοδευτικά Κείμενα*, 26).

ΠΡΟΣΘΕΤΗ ΑΣΚΗΣΗ

Ο κωμικός ποιητής του 4ου αι. π.Χ. Αντιφάνης σε απόσπασμα από την κωμωδία του *Ποίησις* μακαριρίζει τους τραγικούς ποιητές για διάφορα πλεονεκτήματα, που υποτίθεται ότι έχουν σε σύγκριση με τους δυστυχείς κωμικούς, οι οποίοι είναι υποχρεωμένοι, όταν γράφουν, να επινοούν τα πάντα. Αναφερόμενο στο τελευταίο «πλεονέκτημα», το πρόσωπο που μιλάει λέει: «Επειτα, όταν δεν έχουν πια να πουν τίποτα / και τα βρίσκουν σκούρα με την πλοκή, / υψώνουν τη μηχανή όπως το δάχτυλο / και οι θεατές δεν έχουν πρόβλημα.» (απόσπ. 189, 13-6). (Η μηχανή είναι ο γνωστός από το αρχαίο θέατρο γερανός με τη βοήθεια του οποίου εμφανίζονταν οι «θεοί από μηχανής» στο τέλος των τραγωδιών.)

Έχοντας υπόψη τους στίχους του Αντιφάνη, δείτε την εικόνα και τη λεζάντα στη σελ. 103 του *Βιβλίου του μαθητή* και διατυπώστε την άποψή σας για τα ακόλουθα ερωτήματα:

- α) Τι κοινό έχουν, σύμφωνα με το πνεύμα του Αντιφάνη, το *αἶρειν δάκτυλον των πυγμαίων* και ο «θεός από μηχανής» των τραγικών;
- β) Από τους στίχους του Αντιφάνη θα ήταν δυνατό να συναχθεί ότι η ύψωση του δακτύλου ήταν η συνηθισμένη, τυπική χειρονομία για την αποδοχή της ήττας;

ΣΥΜΠΛΗΡΩΜΑΤΙΚΑ ΣΥΝΟΔΕΥΤΙΚΑ ΚΕΙΜΕΝΑ

Τα αρχαία κείμενα που ανθολογούνται στη συνέχεια (Α) και που καλύπτουν χρονικό διάστημα περίπου εννέα αιώνων εξυπηρετούν ποικίλους στόχους:

- α) Προσφέρουν πληρέστερη εικόνα για πτυχές του αθλητικού φαινομένου, οι οποίες στην εισαγωγική ενότητα συζητούνται ακροθιγώς, ή για χαρακτηριστικές λεπτομέρειες του αρχαίου ελληνικού αθλητισμού.
- β) Αποτελούν υλικό τεκμηρίωσης για απόψεις που διατυπώνονται στην εισαγωγική ενότητα, στα εισαγωγικά σημειώματα και στα σχόλια των βασικών κειμένων (Λουκιανός, Ευριπίδης).
- γ) Μπορούν να δοθούν (σε μετάφραση) και αυτοτελώς ως υλικό ασκήσεων και να ζητηθεί από τους μαθητές να συναγάγουν τα συμπεράσματα που είναι δυνατό να συναχθούν, να τα συνδυάσουν με κεκτημένες γνώσεις κτλ.
- δ) Ενίοτε και μόνο ο καίριος τρόπος με τον οποίο διατυπώνονται κάποιες απόψεις στα κείμενα αυτά τα καθιστά ισχυρότατο ερέθισμα.

Η κατάταξη είναι κατά κάποιον τρόπο θεματική, ενώ την ίδια στιγμή προτάσσονται οι γενικότερες τοποθετήσεις και έπονται οι ειδικότερες.

Από τα κείμενα της δεύτερης ενότητας (Β) τα πρώτα (25-30) αποτελούν γενικές τοποθετήσεις νεότερων μελετητών για τον αθλητισμό στην αρχαία

Ελλάδα ή για κάποιες πλευρές του φαινομένου· τα υπόλοιπα αναφέρονται στο εικονογραφικό υλικό, με στόχο να μην παραμείνει, ως συνήθως, εντελώς ανεκμετάλλευτο κατά τη διδασκαλία.

A. APXAIΑ KEIMENA

1. ΞΕΝΟΦΩΝ, *Ἀπομνημονεύματα* 1, 2, 4

ἀλλὰ μὴν καὶ τοῦ σώματος αὐτός τε (sc. Σωκράτης) οὐκ ἡμέλει τοὺς τ' ἀμελοῦντας οὐκ ἐπήγει· τὸ μὲν οὖν ὑπερεσθίοντα ὑπερπονεῖν ἀπεδοκίμαζε, τὸ δὲ ὅσα ἠδέως ἢ ψυχὴ δέχεται, ταῦτα ἱκανῶς ἐκπονεῖν ἐδοκίμαζε· τούτων γὰρ τὴν ἕξιν ὑγιεινὴν τε ἱκανῶς εἶναι καὶ τὴν τῆς ψυχῆς ἐπιμέλειαν οὐκ ἐμποδίζειν ἔφη.

Η έμφραση που δίνεται στη λελογισμένη άθληση (πβ. τα αποσπάσματα 2 και 4 αυτής της ενότητας) προϋποθέτει μια πραγματικότητα με σχετικές υπερβολές.

2. ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ, *Πολιτικά* 8.1335b5-7

οὔτε γὰρ ἢ τῶν ἀθλητῶν χρήσιμος ἕξις πρὸς πολιτικὴν εὐεξίαν οὐδὲ πρὸς ὑγίειαν καὶ τεκνοποιίαν, οὔτε ἢ θεραπευτικὴ καὶ κακοπονητικὴ λίαν, ἀλλ' ἢ μέση τούτων.

3. ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ, *Πολιτικά* 8.1338b19

καθάπερ ἢ γυμναστικὴ (sc. χρήσιμος ἐστι) πρὸς ὑγίειαν καὶ ἀλκήν.

Υγεία και αλκή επεδίωκαν οι αρχαίοι με την άθληση (πβ. κείμε. 4).

4. [ΣΟΚΡΑΤΗΣ], *Πρὸς Δημόνικον* (1), § 14

ἄσκει τῶν περὶ τὸ σῶμα γυμνασιῶν μὴ τὰ πρὸς τὴν βίωσιν ἀλλὰ τὰ πρὸς ὑγίειαν· τοῦτο δ' ἂν ἐπιτύχοις, εἰ λήγοις τῶν πόνων ἕτι πονεῖν δυνάμενος.

5. ΤΥΡΤΑΙΟΣ, *ἀπόσπ.* 12, 1-20 W

*οὔτ' ἂν μνησαίμην οὔτ' ἐν λόγῳ ἄνδρα τιθείην
οὔτε ποδῶν ἀρετῆς οὔτε παλαιμοσύνης,
οὔδ' εἰ Κυκλώπων μὲν ἔχοι μέγεθός τε βίην τε,
νικῶν δὲ θεῶν Θρηϊκίον Βορέην,*

- 5 *οὔδ' εἰ Τιθωνοῖο φυὴν χαριέστερος εἶη,
πλουτοίη δὲ Μίδεω καὶ Κινύρεω μάλιον,
οὔδ' εἰ Τανταλίδεω Πέλοπος βασιλεύτερος εἶη,
γλῶσσαν δ' Ἀδρήστου μειλιχόγηρυν ἔχοι,
οὔδ' εἰ πᾶσαν ἔχοι δόξαν πλὴν θούριδος ἀλκῆς·*
10 *οὐ γὰρ ἀνὴρ ἀγαθὸς γίγνεται ἐν πολέμῳ
εἰ μὴ τετλαίη μὲν ὀρῶν φόνον αἱματόεντα,
καὶ δηίων ὀρέγοιτ' ἐγγύθεν ἰστάμενος.*

ἥδ' ἀρετῆ, τόδ' ἄεθλον ἐν ἀνθρώποισιν ἄριστον
 κάλλιστόν τε φέρειν γίγνεται ἀνδρὶ νέφ.
 15 ξυνὸν δ' ἐσθλὸν τοῦτο πόληϊ τε παντί τε δήμῳ,
 ὅστις ἀνὴρ διαβὰς ἐν προμάχοισι μένη
 νωλεμέως, αἰσχροῦς δὲ φυγῆς ἐπὶ πάγχυ λάθηται,
 ψυχὴν καὶ θυμὸν τλήμονα παρθέμενος,
 θαρσύνῃ δ' ἔπεσιν τὸν πλησίον ἄνδρα παρεστώσ·
 20 οὗτος ἀνὴρ ἀγαθὸς γίγνεται ἐν πολέμῳ.

Η πρώτη απόρριψη του αθλητισμού στην αρχαία γραμματεία.

6. ΦΙΛΟΣΤΡΑΤΟΣ, *Περὶ γυμναστικῆς*, § 1

ἡ μὲν γὰρ πάλαι γυμναστικὴ Μίλωνας ἐποίει καὶ Ἴπποσθένας, Πουλυδάμαντάς τε καὶ Προμάχους καὶ Γλαῦκον τὸν Δημύλου καὶ τοὺς πρὸ τούτων ἔτι ἀθλητάς, τὸν Πηλέα δῆπου καὶ τὸν Θησέα καὶ τὸν Ἡρακλέα αὐτόν· ἡ δ' ἐπὶ τῶν πατέρων ἦττους μὲν οἶδε, θαυμασίους δὲ καὶ μεμνησθαι ἀξίους· ἡ δὲ νῦν καθεστηκυῖα μεταβέβληκεν οὕτω τὰ τῶν ἀθλητῶν, ὡς καὶ τοῖς φιλογυμναστοῦσι τοὺς πολλοὺς ἀχθεσθαι.

Νοσταλγική εξιδανίκευση του παρελθόντος. Ἐντονη αἴσθηση παρακμῆς για το παρόν.

7. ΔΙΩΝ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΣ, *Διογένης ἢ Περὶ ἀρετῆς* (8), § 9

Καὶ δὴ καὶ τότε ἦν περὶ τὸν νεῶν τοῦ Ποσειδῶνος ἀκούειν πολλῶν μὲν σοφιστῶν κακοδαιμόνων βοῶντων καὶ λοιδορουμένων ἀλλήλοις, καὶ τῶν λεγομένων μαθητῶν ἄλλον ἄλλῳ μαχομένων, πολλῶν δὲ συγγραφέων ἀναγινωσκόντων ἀναίσθητα συγγράμματα, πολλῶν δὲ ποιητῶν ποιήματα ἀδόντων, καὶ τούτους ἐπαινούντων ἐτέρων, πολλῶν δὲ θαυματοποιῶν θαύματα ἐπιδεικνύντων, πολλῶν δὲ τερασκόπων τέρατα κρινόντων, μυρίων δὲ ῥητόρων δίκας στρεφόντων, οὐκ ὀλίγων δὲ καπήλων διακατηλευόντων ὅτι τύχοιεν ἕκαστος.

Μια —ασφαλῶς ὄχι ουδέτερη— περιγραφή του κλίματος που επικρατοῦσε στους αγῶνες —εν προκειμένῳ στα Ἴσθμια— πέρα ἀπὸ τα ἀθλήματα.

8. ΔΙΩΝ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΣ, *Διογένης ἢ Περὶ ἀρετῆς* (8), §§ 14-5

μετὰ δὲ τοῦτο ἰδὼν τινα (sc. ὁ Διογένης) ἐκ τοῦ σταδίου βαδίζοντα μετὰ πολλοῦ πλήθους καὶ μηδὲ ἐπιβαίνοντα τῆς γῆς, ἀλλὰ ὑψηλὸν φερόμενον ὑπὸ τοῦ ὄχλου, τοὺς δὲ τινὰς ἐπακολουθοῦντας καὶ βοῶντας, ἄλλους δὲ περδῶντας ὑπὸ χαρᾶς καὶ τὰς χεῖρας αἶροντας πρὸς τὸν οὐρανόν, τοὺς δὲ ἐπιβάλλοντας αὐτῷ στεφάνους καὶ ταινίας, ὅτε ἐδυνήθη προσελθεῖν ἤρετο τίς ἐστίν ὁ θύρυβος ὁ περὶ αὐτὸν καὶ τί συνέβη. ὁ δὲ ἔφη, «νικῶμεν, Διόγενες, τῶν ἀνδρῶν τὸ στάδιον».

Η στιγμή της νίκης. Στη συνέχεια του κειμένου ακολουθοῦν δηκτικότερα σχόλια του Διογένη.

9. ΙΣΟΚΡΑΤΗΣ, Πανηγυρικός (4), §§ 43-4

τῶν τοίνυν τὰς πανηγύρεις καταστησάντων δικαίως ἐπαινουμένων, ὅτι τοιοῦτον ἔθος ἡμῖν παρέδωσαν ὥστε σπεισαμένους καὶ τὰς ἔχθρας τὰς ἐνεστηκυίας διαλυσαμένους συνελθεῖν εἰς ταῦτόν, καὶ μετὰ ταῦτ' εὐχὰς καὶ θυσίας κοινὰς ποιησαμένους ἀναμνησθῆναι μὲν τῆς συγγενείας τῆς πρὸς ἀλλήλους ὑπαρχούσης, εὐμενεστέρως δ' εἰς τὸν λοιπὸν χρόνον διατεθῆναι πρὸς ἡμᾶς αὐτούς, καὶ τὰς τε παλαιὰς ξενίας ἀναεώσασθαι καὶ καινὰς ἐτέρας ποιήσασθαι, καὶ μῆτε τοῖς ἰδιώταις μῆτε τοῖς διενεγκούσι τὴν φύσιν ἀργὸν εἶναι τὴν διατριβήν, ἀλλ' ἀθροισθέντων τῶν Ἑλλήνων ἐγγενέσθαι τοῖς μὲν ἐπιδείξασθαι τὰς αὐτῶν εὐτυχίας, τοῖς δὲ θεάσασθαι τούτους πρὸς ἀλλήλους ἀγωνιζομένους, καὶ μηδετέρους ἀθύμως διάγειν, ἀλλ' ἑκατέρους ἔχειν, ἐφ' οἷς φιλοτιμηθῶσιν, οἱ μὲν ὅταν ἴδωσι τοὺς ἀθλητὰς αὐτῶν ἕνεκα ποιοῦντας, οἱ δ' ὅταν ἐνθυμηθῶσιν, ὅτι πάντες ἐπὶ τὴν σφετέραν θεωρίαν ἤκουσι, – τοσοῦτων τοίνυν ἀγαθῶν διὰ τὰς συνόδους ἡμῖν γιγνομένων οὐδ' ἐν τούτοις ἡ πόλις ἡμῶν ἀπελείφθη.

Οἱ αγῶνες δεν ἦταν μόνο ἓνα ἀθλητικό γεγονός.

10. ΦΙΛΟΣΤΡΑΤΟΣ, Περὶ γυμναστικῆς, § 11

τοῦ γὰρ δὴ ἀγωνίσασθαι ἐν Ὀλυμπίᾳ δεινοῦ ὄντος χαλεπώτερον ἔτι τὸ γυμνάζεσθαι δοκεῖ.

11. ΘΟΥΚΥΔΙΔΗΣ, Ἱστορίαι 6, 16, 1-2

ὧν γὰρ περὶ ἐπιβότητός εἰμι, τοῖς μὲν προγόνοις μου καὶ ἐμοὶ δόξαν φέροι ταῦτα, τῇ δὲ πατρίδι καὶ ὠφελίαν. οἱ γὰρ Ἑλληνες καὶ ὑπὲρ δύναμιν μείζω ἡμῶν τὴν πόλιν ἐνόμισαν τῷ ἐμῷ διαπρεπεῖ τῆς Ὀλυμπιάζε θεωρίας, πρότερον ἐλπίζοντες αὐτὴν καταπεπολεμηθῆναι, διότι ἄρματα μὲν ἐπτὰ καθῆκα, ὅσα οὐδεὶς πω ἰδιώτης πρότερον, ἐνίκησα δὲ καὶ δεύτερος καὶ τέταρτος ἐγενόμην καὶ τᾶλλα ἀξίως τῆς νίκης παρεσκευασάμην. νόμῳ μὲν γὰρ τιμῇ τὰ τοιαῦτα, ἐκ δὲ τοῦ δρωμένου καὶ δύναμις ἅμα ὑπονοεῖται.

Το ἀπόσπασμα προέρχεται ἀπὸ τὴν ἀπάντηση τοῦ Ἀλκιβιάδῃ στὶς επικρίσεις που εἶχε δεχτεῖ ἀπὸ τὸν Νικία στὴν Ἐκκλησία τοῦ Δήμου που ἀποφάσισε τὴν ἐκστρατεία ἐναντίον τῆς Σικελίας (415 π.Χ.). Το κείμενο αὐτὸ καὶ τὸ (ομόθεμο) ἐπόμενο δείχνουν, παρὰ τὴ ρητορική ἐπεξεργασία, ὅτι οἱ ολυμπιακές νίκες, ἰδίως στα ἰππικά ἀγωνίσματα, μποροῦσαν νὰ ἔχουν ευρύτερη σημασία.

12. ΙΣΟΚΡΑΤΗΣ, Περὶ τοῦ ζεύγους (16), §§ 32-34

περὶ δὲ τοὺς αὐτοὺς χρόνους ὁρῶν (sc. ὁ Ἀλκιβιάδης) τὴν ἐν Ὀλυμπίᾳ πανήγυριν ὑπὸ πάντων ἀνθρώπων ἀγαπωμένην καὶ θαυματομένην, καὶ τοὺς Ἑλληνας ἐπίδειξιν ἐν αὐτῇ ποιουμένους πλοῦτου καὶ ρώμης καὶ παιδείσεως, καὶ τοὺς τ' ἀθλητὰς ζηλουμένους καὶ τὰς πόλεις ὀνομαστάς γιγνομένας τὰς τῶν νικητῶν, καὶ πρὸς τούτοις ἡγούμενος τὰς μὲν ἐνθάδε λητουργίας ὑπὲρ τῶν ἰδίων πρὸς τοὺς πολίτας εἶναι, τὰς δ' εἰς ἐκείνην τὴν πανήγυριν ὑπὲρ τῆς πόλεως εἰς ἅπασαν τὴν Ἑλλάδα γίννε-

σθαι, ταῦτα διανοηθεῖς, οὐδενὸς ἀφνέστερος οὐδ' ἀρρωστότερος τῷ σώματι γενόμενος τοὺς μὲν γυμνικοὺς ἀγῶνας ὑπερεῖδεν, εἰδὼς ἐνίοις τῶν ἀθλητῶν καὶ κακῶς γεγονότας καὶ μικρὰς πόλεις οἰκοῦντας καὶ ταπεινῶς πεπαιδευμένους, ἵπποτροφεῖν δ' ἐπιχειρήσας, ὃ τῶν εὐδαιμόνων ἔργον ἐστί, φαῦλος δ' οὐδεὶς ἂν ποιήσειεν, οὐ μόνον τοὺς ἀνταγωνιστὰς ἀλλὰ καὶ τοὺς πώποτε νικήσαντας ὑπερεβάλετο. ζεύγη γὰρ καθῆκε τосαῦτα μὲν τὸν ἀριθμὸν, ὅσοις οὐδ' αἱ μέγιστα τῶν πόλεων ἠγωνίσαντο, τοιαῦτα δὲ τὴν ἀρετὴν ὥστε καὶ πρῶτος καὶ δεύτερος γενέσθαι καὶ τρίτος. χωρὶς δὲ τούτων ἐν ταῖς θυσίαις καὶ ταῖς ἄλλαις ταῖς περὶ τὴν ἐορτὴν δαπάναις οὕτως ἀφειδῶς διέκειτο καὶ μεγαλοπρεπῶς ὥστε φαίνεσθαι τὰ κοινὰ τὰ τῶν ἄλλων ἐλάττω τῶν ἰδίων τῶν ἐκείνου. κατέλυσε δὲ τὴν θεωρίαν, τὰς μὲν τῶν προτέρων εὐτυχίας μικρὰς πρὸς τὰς αὐτοῦ δόξαι ποιήσας, τοὺς δ' ἐφ' αὐτοῦ νικήσαντας παύσας ζηλουμένους, τοῖς δὲ μέλλουσιν ἵπποτροφεῖν οὐδεμίαν ὑπερβολὴν καταλιπών.

Βλ. 11.

13. ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΣ, Βίος Λυκούργου 14, 3

τὰ μὲν σώματα τῶν παρθένων δρόμοις καὶ πάλαις καὶ βολαῖς δίσκων καὶ ἀκοντίων διεπόνησεν, ὡς ἢ τε τῶν γεννωμένων ρίζωσις ἰσχυρὰν ἐν ἰσχυροῖς σώμασιν ἀρχὴν λαβοῦσα βλαστάνοι βέλτιον, αὐταί τε μετὰ ρώμης τοὺς τόκους ὑπομένουσαι, καλῶς ἅμα καὶ ραδίως ἀγωνίζονται πρὸς τὰς ὠδίνας.

Τα κείμενα 13-16 αναφέρονται στην ἀθληση των γυναικῶν, τα τρία (13-15) στην ἀθληση των νεαρῶν γυναικῶν της Σπάρτης, το τελευταῖο στον εἰδικὸ ἀγῶνα δρόμου για νεαρές γυναίκες που, σύμφωνα με τη μαρτυρία του Παυσανία, διοργανωνόταν στην Ολυμπία και ἦταν ενταγμένος στα Ηραία.

14. ΦΙΛΟΣΤΡΑΤΟΣ, Περὶ γυμναστικῆς, § 27

παριστάμενος γὰρ (sc. ὁ Λυκούργος) τῇ Λακεδαίμονι πολεμικοὺς ἀθλητὰς «γυμναζέσθων», φησὶν, «αἱ κόραι καὶ ἀνείσθων δημοσίᾳ τρέχειν». ὑπὲρ εὐπαιδίας δῆπου καὶ τοῦ τὰ ἔκγονα βελτίω τίκτειν ὑπὸ τοῦ ἐρρῶσθαι τὸ σῶμα· ἀφικομένη γὰρ καὶ ἐς ἀνδρὸς ὑδροφορεῖν οὐκ ὀκνησεὶ οὐδὲ ἀλεῖν διὰ τὸ ἠσκησθαι ἐκ νέας· εἰ δὲ καὶ νέῃ καὶ συγγυμναζομένῃ συζυγείῃ, βελτίω τὰ ἔκγονα ἀποδώσει, καὶ γὰρ εὐμήκη καὶ ἰσχυρὰ καὶ ἄνοσα.

Βλ. και 13. Εἶναι ενδιαφέρον το σκεπτικὸ με το οποίο ο Λυκούργος, σύμφωνα με τον Πλούταρχο και τον Φιλόστρατο, εἰσήγαγε τὴν ἀθληση των νεανίδων.

15. ΕΥΡΥΠΙΔΗΣ, Ἀνδρομάχη 595-600

οὐδ' ἂν εἰ βούλοιτό τις
σώφρων γένοιτο Σπαρτιατίδων κόρη·
αἰ ξὺν νέοισιν ἐξερημοῦσαι δόμους
γυμνοῖσι μηροῖς καὶ πέπλοις ἀνειμένοις
δρόμους παλαίστρας τ' οὐκ ἀνασχετῶς ἐμοὶ
κοινὰς ἔχουσι.

Βλ. 13 και 14. Η άθληση των νεανίδων της Σπάρτης ενοχοποιείται ως πηγή ακολασίας. Πρόκειται βέβαια για ιδιαίτερα φορτισμένο ξέσπασμα ενός δραματικού προσώπου (του Πηλέα), όχι για αντικειμενική διαπίστωση. Παραδίδεται ότι ο Ίβυκος αποκαλούσε τις Σπαρτιάτισσες φαινομηρίδες (αυτές που δείχνουν τους μηρούς των).

16. ΠΑΥΣΑΝΙΑΣ, *Ἑλλάδος περιήγησις* 5, 16, 2-3

διὰ πέμπτου δὲ ὑφαίνουσιν ἔτους τῇ Ἡρᾷ πέπλον αἰ ἕξ καὶ δέκα γυναῖκες· αἰ δὲ αὐταὶ τιθέασιν καὶ ἀγῶνα Ἡραϊᾶ. ὁ δὲ ἀγὼν ἐστὶν ἄμιλλα δρόμου παρθένους· οὔτι που πᾶσαι ἡλικίας τῆς αὐτῆς, ἀλλὰ πρῶται μὲν αἰ νεώταται, μετὰ ταύτας δὲ αἰ τῇ ἡλικίᾳ δευτέραι, τελευταῖαι δὲ θέουσιν ὅσαι πρεσβύταται τῶν παρθένων εἰσὶ. θεοῦσι δὲ οὔτω· καθεῖται σφισιν ἡ κόμη, χιτῶν ὀλίγον ὑπὲρ γόνατος καθήκει, τὸν ᾧμον ἄχρι τοῦ στήθους φαίνουσι τὸν δεξιόν. ἀποδεδειγμένον μὲν δὴ ἐς τὸν ἀγῶνά ἐστι καὶ ταύταις τὸ ὀλυμπικόν σταδίου, ἀφαιροῦσι δὲ αὐταῖς ἐς τὸν δρόμον τοῦ σταδίου τὸ ἕκτον μάλιστα· ταῖς δὲ νικώσαις ἐλαίας τε δίδοσιν στεφάνους καὶ βοὸς μοῖραν τεθυμένης τῇ Ἡρᾷ, καὶ δὴ ἀναθεῖναι σφισιν ἔστι γραψαμέναις εἰκόνας.

Βλ. 13 και τις εικ. στις σελ. 49 και 88 του Βιβλίου του μαθητή.

17. ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ, *Πολιτικά* 8. 1338b38-1339a10

ὅτι μὲν οὖν χρηστέον τῇ γυμναστικῇ, καὶ πῶς χρηστέον, ὁμολογούμενόν ἐστιν (μέχρι μὲν γὰρ ἤβης κουφότερα γυμνάσια προσοιστέον, τὴν βίαιον τροφήν καὶ τοὺς πρὸς ἀνάγκην πόνους ἀπειρογόντας, ἵνα μὴθὲν ἐμπόδιον ἦ πρὸς τὴν αὔξησιν· σημείον γὰρ οὐ μικρὸν ὅτι δύνανται τοῦτο παρασκευάζειν, ἐν γὰρ τοῖς ὀλυμπιονίκαις δύο τις ἂν ἢ τρεῖς εὔροι τοὺς αὐτοὺς νενικηκότας ἄνδρας τε καὶ παῖδας, διὰ τὸ νέους ἀσκοῦντας ἀφαιρεῖσθαι τὴν δύναμιν ὑπὸ τῶν ἀναγκαίων γυμνασίων· ὅταν δ' ἀφ' ἤβης ἔτη τρία πρὸς τοῖς ἄλλοις μαθήμασι γένωνται, τότε ἀρμόττει καὶ τοῖς πόνοις καὶ ταῖς ἀναγκοφαγίαις καταλαμβάνειν τὴν ἐχομένην ἡλικίαν· ἅμα γὰρ τῇ τε διανοίᾳ καὶ τῷ σώματι διαπονεῖν οὐ δεῖ, τοῦναντίον γὰρ ἐκάτερος ἀπεργάζεσθαι πέφυκε τῶν πόνων, ἐμποδίζων ὁ μὲν τοῦ σώματος πόνος τὴν διάνοιαν ὁ δὲ ταύτης τὸ σῶμα).

Άθληση και εκπαίδευση. Ως συνήθως στον Αριστοτέλη, η άποψη του βασίζεται σε παρατήρηση.

18. [ΞΕΝΟΦΩΝ], *Ἀθηναίων πολιτεία* 1, 13

τοὺς δὲ γυμναζομένους αὐτόθι καὶ τὴν μουσικὴν ἐπιτηδεύοντας καταλέλυκεν ὁ δῆμος, νομίζων τοῦτο οὐ καλὸν εἶναι, γνοὺς ὅτι οὐ δυνατὸς ταῦτά ἐστιν ἐπιτηδεύειν.

Εκτενές απόσπασμα από την Αθηναίων πολιτεία του συντηρητικού Ψευδο-Ξενοφώντα περιέχεται στην *Ανθολογία Αρχαίας Ελληνικής Γραμματείας* των Θ. Κ. Στεφανόπουλου - Σ. Τσιτσιριδίη - Λ. Αντζουλή - Γ. Κριτσέλη, τόμ. Β', Αθήνα 2001 [ΟΕΔΒ], σελ. 70-7.

19. ΔΗΜΟΣΘΕΝΗΣ, *Κατὰ Φιλίππου Α΄*, § 40

... οὐδὲν δ' ἀπολείπετε, ὥσπερ οἱ βάρβαροι πυκτεύουσιν, οὕτω πολεμῆιν Φιλίππῳ. καὶ γὰρ ἐκείνων ὁ πληγεὶς αἰεὶ τῆς πληγῆς ἔχεται, κὰν ἑτέρωσε πατάξῃ τις, ἐκείσ' εἰσὶν αἱ χεῖρες· προβάλλεσθαι δ' ἢ βλέπειν ἐναντίον οὔτ' οἶδεν οὔτ' ἐθέλει.

Οἱ «βάρβαροι» διαφέρουν σε ὅλα ἀπὸ τους Ἑλλήνες, ἀκόμα και στην πυγμαχία. Εἶναι ενδιαφέρον ὅτι ἡ πολιτικὴ των Ἀθηναίων περιγράφεται παραστατικότερα με μια παρομοίωση ἀπὸ τον ἀθλητισμό.

20. ΗΡΩΝΔΑΣ, *Προκυκλὶς ἢ Μαστροπός*, 50-53

ὁ Ματαλίνης τῆς Παταικκίου Γρύλλος,
ὁ πέντε νικέων ἄθλα, παῖς μὲν ἐν Πυθοῖ,
δὶς δ' ἐν Κορίνθῳ τοὺς ἴουλον ἀνθοῦντας
ἄνδρας δὲ Πίσῃ δὶς καθεῖλε πυκτεύσας,
πλουτέων τὸ καλόν, οὐδὲ κάρφος ἐκ τῆς γῆς
κινέων, ἄθικτος ἐς Κυθηρίην σφρηγίς,
ιδῶν σε καθόδῳ τῆς Μίσσης ἐκύμνη
τὰ σπλάγχχ' ἔρωτι καρδίην ἀνοιστρηθείς,
καί μευ οὔτε νυκτὸς οὔτ' ἐπ' ἡμέρην λείπει
τὸ δῶμα, τέκνον, ἀλλὰ μευ κατακλαίει
καὶ ταταλίζει καὶ ποθέων ἀποθνήσκει.

Ἡ γριὰ μαστροπός εκθειάζει τα προσόντα κάποιου Γρύλλου, προκειμένου να πείσει τη γυναίκα ενός ναυτικού που ταξιδεύει να συνάψει σχέση μαζί του. Το πρώτο που αναφέρει είναι ὅτι υπήρξε πεντάκις νικητὴς στην πυγμαχία.

21. ΦΙΛΟΣΤΡΑΤΟΣ, *Περὶ γυμναστικῆς*, § 55

ἀλτήρ δὲ πεντάθλων μὲν εὔρημα, εὔρηται δὲ ἐς τὸ ἄλμα, ἀφ' οὔ δὴ καὶ ὠνόμασται· οἱ γὰρ νόμοι τὸ πήδημα χαλεπώτερον ἡγούμενοι τῶν ἐν ἀγῶνι τῶν τε αὐτῶν προσεγείρουσι τὸν πηδῶντα καὶ τῶν ἀλτήρι προσελαφρύνουσι· πομπός τε γὰρ τῶν χειρῶν ἀσφαλῆς καὶ τὸ βῆμα ἐδραϊόν τε καὶ εὔσημον εἰς τὴν γῆν ἄγει. τουτὶ δὲ ὀπόσου ἄξιον οἱ νόμοι δηλοῦσιν· οὐ γὰρ ξυγχαροῦσι διαμετρεῖν τὸ πήδημα, ἢ μὴ ἀρτίως ἔχῃ τοῦ ἵχνους. γυμνάζουσι δὲ οἱ μὲν μακροὶ τῶν ἀλτήρων ὄμους τε καὶ χεῖρας, οἱ δὲ σφαιροειδεῖς καὶ δακτύλους. παραληπτέοι δὲ καὶ κούφοις ὁμοίως καὶ βαρέσιν ἐς πάντα γυμνάσια πλὴν τοῦ ἀναπαύοντος.

Ενδιαφέρουσες λεπτομέρειες για τον ρόλο των αλτήρων.

22. «ΣΙΜΩΝΙΔΗΣ», *επίγρ. XXV Page*

Μίλωνος τόδ' ἄγαλμα καλοῦ καλόν, ὅς ποτε Πίσῃ
ἐπτάκι νικήσας ἐς γόνατ' οὐκ ἔπεσεν.

Τα κείμενα 22-24 εἶναι ἐπιγράμματα σε ἀθλητὲς —το τελευταῖο εἶναι σκωπτικό. Ὁ παλαιστὴς Μίλων καταγόταν ἀπὸ τον Κρότωνα τῆς Κάτω Ἰταλίας,

μια πόλη που έβγαλε σπουδαίους αθλητές. Ο Μίλων είναι ο διασημότερος αθλητής της αρχαιότητας. Στο β' μισό του βου αι. π.Χ. νίκησε 6 —κατά το επίγραμμα 7— φορές στα Ολύμπια, 6 στα Πύθια, 10 στα Ίσθμια και 9 φορές στα Νέμεα.

23. «ΣΙΜΩΝΙΔΗΣ», επίγρ. LII Page

*Πύθια δῖς, Νεμέα δῖς, Ὀλυμπία ἔστεφανώθην,
οὐ πλάττει νικῶν σώματος ἀλλὰ τέχνη,
Ἀριστόδαμος θράσυνος Ἀλεῖος πάλα.*

Ο παλαιστής Αριστόδαμος από την Ήλιδα αναδειχθηκε ολυμπιονίκης το 388 π.Χ. Το επίγραμμα πρέπει να ανήκε στο άγαλμα του παλαιστή που αναφέρει ότι είδε στην Ολυμπία ο Πausανίας (2ος αι. μ.Χ.). Ο Αριστόδαμος είχε προφανώς τα προσόντα να αναδειχθεί και περιοδονίκης, είχε όμως την ατυχία να είναι Ηλείος και στους Ηλείους δεν επιτρεπόταν η συμμετοχή στα Ίσθμια. Την εξαιρετική τεχνική του Αριστόδαμου την επιβεβαιώνει η πληροφορία ότι κανείς από τους αντιπάλους του δεν κατάφερε να του κάνει μεσο-λαβή. Βλ. και 22.

24. ΛΟΥΚΙΛΛΙΟΣ, Παλατινή Άνθολογία 11, 77

*Εἰκοσέτους σωθέντος Ὀδυσσεός εἰς τὰ πατρῶα
ἔγνω τὴν μορφήν Ἄργος ἰδὼν ὁ κύων
ἀλλὰ σὺ πικτεύσας, Στρατοφῶν, ἐπὶ τέσσαρας ὥρας
οὐ κυσὶν ἄγνωστος, τῇ δὲ πόλει γέγονας.
ἦν ἐθέλης τὸ πρόσωπον ἰδεῖν ἐς ἔσοπτρον ἑαυτοῦ,
«Ὅκ εἰμὶ Στρατοφῶν,» αὐτὸς ἐρεῖς ὁμόσας.*

Από τους αθλητές, ειδικά οι πυγμαχοί, που γίνονταν «αγνώριστοι», αποτελούν προσφιλή στόχο του σκώμματος. Δεν γνωρίζουμε τίποτα για τον αναφερόμενο πυγμαχο Στρατοφώντα —αν βέβαια πρόκειται για υπαρκτό και όχι για επινοημένο από τον Λουκίλλιο (1ος αι. μ.Χ.) πρόσωπο. Βλ. και 22.

B. ΑΠΟΣΠΑΣΜΑΤΑ ΑΠΟ ΜΕΛΕΤΕΣ

25. J. J. Winckelmann *Σκέψεις για την μίμηση των ελληνικών έργων στη ζωγραφική και τη γλυπτική*, [1755], μτφρ. Ν. Μ. Σκουτερόπουλος, Αθήνα 1986, σελ. 11, 15.

«Το πιο όμορφο σώμα ανάμεσά μας δεν θα έμοιαζε ίσως περισσότερο στο πιο όμορφο ελληνικό σώμα απ' όσο ο Ιφικλής στον Ηρακλή, τον αδελφό του. Η επίδραση ενός ήρεμου και καθαρού ουρανού άσκησε την επενέργειά της στην αρχική διάπλαση των Ελλήνων, ωστόσο οι σωματικές ασκήσεις, που άρχιζαν από νωρίς, έδωσαν σ' αυτή τη διάπλαση την ευγενική μορφή.

Ας πάρουμε έναν νέο Σπαρτιάτη, γεννημένον από έναν ήρωα και μιαν ηρωίδα, που ποτέ ως μωρό παιδί δεν το τύλιξαν στις φασκίες, που από εφτά χρόνων κοιμόταν καταγής και που γυμναζόταν από τρυφερή ηλικία στην πάλη και το κολύμπι. Βάλτε τον δίπλα σ' έναν νέο Συβαρίτη της εποχής μας και κρίνετε μετά μόνοι σας ποιον από τους δύο θα διάλεγε ο καλλιτέχνης ως μοντέλο για έναν νέο Θησέα, έναν Αχιλλέα, ακόμη και για έναν Βάχχο. Απεικονισμένος με βάση αυτό το μοντέλο θα ήταν ένας τριανταφυλλένιος Θησέας· απεικονισμένος με βάση εκείνο, το αρχαίο μοντέλο, θα ήταν ένας Θησέας πλασμένος με σάρκα και οστά, σύμφωνα με την κρίση που διατύπωσε ένας Έλληνας ζωγράφος για δύο διαφορετικές αποδόσεις αυτού του ήρωα. [...] Το σχολείο των καλλιτεχνών ήταν στα γυμναστήρια, όπου οι νέοι άνθρωποι, προστατευμένοι από τη δημόσια αιδημοσύνη, ασκούσαν ολόγυμνοι. Ο σοφός και ο καλλιτέχνης πήγαιναν εκεί: ο Σωκράτης για να διδάξει τον Χαρμίδα, τον Αυτόλυκο, τον Λύση· ένας Φειδίας για να πλουτίσει την τέχνη του αντλώντας από αυτά τα όμορφα πλάσματα. Μάθαιναν εκεί τις κινήσεις των μυών, τις στάσεις του σώματος· σπούδαζαν τις σιλουέτες και τα περιγράμματά τους με βάση το αποτύπωμα που άφηναν παλαιστές στην άμμο.

Η πανέμορφη γυμνότητα των σωμάτων φανερωνόταν εδώ σε τόσο ποικιλόσχημες, τόσο φυσικές, τόσο ευγενικές στάσεις και θέσεις, που ένα κατ'επάγγελμα μοντέλο, όπως αυτά τα οποία χρησιμοποιούνται για τα σχέδια των σπουδαστών στις Ακαδημίες μας δεν μπορεί να τις λάβει.»

26. A. Andrewes, *Αρχαία Ελληνική Κοινωνία*, μτφρ. Α. Παναγόπουλος, Αθήνα [MIET] 1983, σελ. 296-8.

«Με όλες αυτές τις γιορτές θεσμοθετήθηκε και διατηρήθηκε και την κλασική εποχή μια προσφιλής διασκέδαση της πρώιμης αριστοκρατίας. Η δόξα που συνεπαγόταν η νίκη σ' αυτούς τους αγώνες δεν έχει παράλληλο στον δικό μας κόσμο, παρ' όλη τη σημασία που αποδίδουμε σήμερα στον αθλητισμό. Όσα ποιήματα του Πινδάρου σώζονται ολόκληρα είναι ωδές γραμμένες για νικητές στους τέσσερις μεγάλους αγώνες και μας δίνουν κάποια ιδέα για τον ενθουσιασμό που προκαλούσε η νίκη, όχι μόνο στους ίδιους τους αθλητές, αλλά και στην πόλη από την οποία κατάγονταν. Όταν ο Πίνδαρος, σε μια εποχή που η Αθήνα απειλούσε την ανεξαρτησία της Αίγινας, αναλογίζεται, σε ύφος υψηλό, το εφήμερο της ανθρώπινης ζωής και το φέγγος και τη γαλήνη όταν *αἴγλα δισόδοτος ἔλθη* (Πυθιόνικος 8, 96-97), η νίκη ενός αιγινίτη παλαιστή στους Δελφούς φαίνεται ότι με δυσκολία συναρμόζεται με τη μεγαλορρημοσύνη της γλώσσας που χρησιμοποιείται. Οι αθηναίοι νικητές στους μεγάλους πανελλήνιους αγώνες σιτίζονταν δωρεάν για όλη τους τη ζωή στο *πρυτανεῖον*, το δημαρχείο της Αθήνας. Οι νικητές συνήθως αφιέρωναν αγάλματα στο ιερό όπου είχαν κερδίσει τη νίκη τους, και μερικά απ' αυτά σώζονται ακόμη: χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η σοβαρή αλλά όχι τόσο πνευματική ομορφιά του χάλκινου Ηνιόχου των Δελφών, που τον αφιέρωσε στις αρχές του

5ου αιώνα ένα μέλος της οικογένειας των τυράννων των Συρακουσών. Υπήρξαν και κάποιες διαμαρτυρίες, ειδικά από τον σπαρτιάτη ποιητή του 7ου αιώνα, τον Τυρταίο, που πίστευε ότι η υπεράσπιση της πόλης έχει μεγαλύτερη αξία από την αθλητική νίκη· και από το φιλόσοφο ποιητή Ξενοφάνη τον Κολοφώνιο, έναν πουριτανό που θεωρούσε τη δική του σοφία περισσότερο χρήσιμη. Αλλά η ηρωοποίηση των αθλητών εξακολούθησε.

Τα άλογα ήταν το μεγάλο σύμβολο αριστοκρατικής περηφάνειας, αλλά στη νότια Ελλάδα ήταν αδύνατο να τα συντηρεί κανείς, αν δεν διέθετε αρκετή έκταση γης ή χρήματα για την τροφή τους. Στην ποίηση, από την *Ιλιάδα* και έπειτα, και στην τέχνη, από τις πρώτες σχηματικές αναπαραστάσεις της γεωμετρικής περιόδου, το άλογο ήταν ένα προσφιλές θέμα, και το σχεδίαζαν με αγάπη. Το ιππικό μπορεί να μην έπαιζε μεγάλο ρόλο στον πόλεμο, αλλά το να ανήκει κανείς σ' αυτό συνεπαγόταν κοινωνικό γόητρο. Λάμβανε μέρος σε δημόσιες τελετές, όπως στην πομπή των Παναθηναίων που εικονίζεται στη ζωφόρο του Παρθενώνα· και στα έργα του Ξενοφώντα για την ιππική τέχνη γίνεται λόγος και για τις τελετές και για την πολεμική τακτική. Στους πανελληνίους αγώνες οι αρματοδρομίες ήταν τα πιο σπουδαία αγωνίσματα —κάτι που μας απομακρύνει περισσότερο από τη στρατιωτική πρακτική, γιατί ακόμη και ο ομηρικός ήρωας χρησιμοποιούσε το άρμα του για μεταφορά, και όχι στη μάχη. Οι αρματοδρομίες έδιναν μεγάλη ευκαιρία για επίδειξη. Η νίκη μπορεί να εξαρτιόταν πολύ περισσότερο από τον πλούτο του διαγωνιζομένου παρά από την επιδεξιότητά του· θα μπορούσε όμως να υποστηρίξει κανείς ότι η επίδειξη πλούτου καθαυτή ανύψωνε το γόητρο της πόλης ανάμεσα στις άλλες ελληνικές πόλεις, όπως ο Θουκυδίδης [6, 16, 2] παρουσιάζει τον Αλκιβιάδη να λέει, σχετικά με τη νίκη του στις αρματοδρομίες των Ολυμπιακών αγώνων του 416. Η διήγηση του Ηροδότου δείχνει πως μερικές αθηναϊκές οικογένειες του 6ου αιώνα πίστευαν ότι μια νίκη σε αρματοδρομίες στην Ολυμπία ήταν κάτι που τους προσπόριζε πολιτικά οφέλη μέσα στην πόλη τους. Οι μεγάλοι τύραννοι ανταγωνίζονταν με πάθος σ' αυτό το άθλημα —ειδικά οι τύραννοι της Σικελίας των αρχών του 5ου αιώνα, για τους οποίους έγραψε ο Πίνδαρος.

Οι διαγωνιζόμενοι στους αγώνες, στο σύνολό τους, προέρχονταν από την ανώτερη κοινωνική τάξη· οι θεατές, που έκαναν μακρινό ταξίδι για να παρακολουθήσουν τους μεγάλους αγώνες, δεν θα ήταν κοινοί άνθρωποι: η συμμετοχή των τελευταίων περιοριζόταν μάλλον στις γιορτές που γίνονταν στη δική τους πόλη. Είναι λοιπόν απόλυτα δικαιολογημένο να θεωρούμε τον κόσμο των αθλητών της κλασικής εποχής διεθνή αριστοκρατικό κόσμο. Αθλητές από διαφορετικές πόλεις είχαν κοινές προτιμήσεις, ενώ δεν είχαν κοινές προτιμήσεις με τους συμπολίτες τους από κατώτερη τάξη. Ένας αιγινίτης παλαιστής μπορούσε να έχει ακόμη και αθηναίο προπονητή, από την ανώτερη κοινωνική τάξη, σε μια εποχή που οι σχέσεις μεταξύ των δύο κρατών χειροτέρευαν και κατέληξαν σ' έναν πόλεμο ολέθριο για την Αίγινα. Ωστόσο οι διεθνείς αυτές επαφές δεν επηρέαζαν αισθητά την κρατική πολιτική. Η κοινωνική επαφή μπορεί να ενίσχυε στους Έλληνες το αίσθημα ότι αποτελούν ενιαίο λαό, δεν

μπόρεσε όμως να σταματήσει τους πολέμους μεταξύ των ελληνικών πόλεων. Οι αθλητικοί αγώνες εξακολούθησαν να αποτελούν σημαντικό στοιχείο στη ζωή των Ελλήνων σ' όλη την αρχαιότητα· μάλιστα, στον ελληνιστικό κόσμο οι αγώνες και τα γυμνάσια διαδόθηκαν παντού ως ένα από τα διακριτικά χαρακτηριστικά του ελληνικού πολιτισμού. Με το πέρασμα όμως του χρόνου οι έλληνες αθλητές κατέτειναν όλο και περισσότερο προς τον επαγγελματισμό —τάση που ήταν ορατή ήδη τον 5ο αιώνα.»

27. G. Cambiano, στο: J.-P. Vernant, *Ο έλληνας άνθρωπος*, μτφρ. Χάρης Τσάκος, β' έκδ., Αθήνα [Ελληνικά Γράμματα] 1996, σελ. 173.

«Από τη στιγμή που η στρατιωτική λειτουργία έπαψε να είναι προνόμιο των αριστοκρατικών τάξεων, και πρόβαλε η μορφή του πολίτη οπλίτη, εμφανίστηκε και η αναγκαιότητα μιας συστηματικής φυσικής άσκησης. Τον 6ο π.Χ. αιώνα εμφανίζονται σχεδόν σ' όλη την Ελλάδα τα γυμνάσια και οι παλαίστρες. Μαζί με το θέατρο, το γυμνάσιο αποτέλεσε ένα από τα τυπικά οικοδομήματα των ελληνικών πόλεων. Όταν με τις κατακτήσεις του Αλεξάνδρου οι Έλληνες εγκαταστάθηκαν στην Αίγυπτο και στην Ανατολή, το γυμνάσιο εμφανίστηκε ως σημείο ταυτότητας απέναντι στους ιθαγενείς πληθυσμούς. Στην Ιερουσαλήμ, ο μεγάλος ιερέας Ιάσων, επιθυμώντας να ενταχθεί στον πολιτισμό των κυριάρχων, ίδρυσε με την άδεια του βασιλιά Αντίοχου του Επιφανή ένα γυμνάσιο για Εβραίους εφήβους. Στο γυμνάσιο τα παιδιά εκτελούσαν, από δώδεκα ετών ή και νωρίτερα, κάτω από την καθοδήγηση ενός δασκάλου, του παιδοτρίβη, όλες τις γυμνικές ασκήσεις που συμπεριλαμβάνονταν στους αγώνες της πόλης ή στους αγώνες που διοργανώνονταν μεταξύ διαφορετικών πόλεων. Γυμνάζονταν με συνοδεία μουσικής, γυμνά, έχοντας αλειμμένο το σώμα τους με λάδι. Κατά την ελληνιστική περίοδο, στην περιοχή της Πελλήνης, δεν μπορούσε να εγγραφεί κανείς μεταξύ των πολιτών αν δεν σύχναζε στο γυμνάσιο. Αυτό, αν και δεν ήταν γενικά μια τυπική υποχρέωση, δημιουργούσε αναμφίβολα κοινωνικές διακρίσεις. Δεν είναι τυχαίο ότι στην Αθήνα απαγορευόταν στους δούλους να γυμνάζονται και να αλείφονται με λάδι στις παλαίστρες.»

28. Γιόχαν Χουϊζίνγκα, *Ο άνθρωπος και το παιχνίδι*, (*Homo ludens*), μτφρ. Στ. Ροζάνης - Γερ. Λυκιαρδόπουλος, Αθήνα [Γνώση] 1989, σελ. 113-4.

«Οι Έλληνες οργάνωναν αγώνες για οτιδήποτε πρόσφερε απλώς και μόνο την δυνατότητα ανταγωνισμού. Οι διαγωνισμοί καλλονής μεταξύ ανδρών αποτελούσαν μέρος της εορτής των Παναθηναίων και των Θησείων. Στα συμπόσια γίνονταν αγώνες τραγουδιού, λύσεως αινιγμάτων, αγρύπνιας και οινοποσίας. Ακόμη και στην τελευταία δεν λείπει το ιερό στοιχείο: η πολυποσία και η ακρατοποσία αποτελούν μέρος της εορτής των Χόων. Ο Αλέξανδρος τίμησε τον θάνατο του Καλανού με έναν γυμναστικό και μουσικό αγώνα ορίζοντας βραβεία για τους δυνατότερους πότες, με αποτέλεσμα να πεθάνουν τριανταπέντε διαγωνιζόμενοι επί τόπου, κι έξι κατόπιν, ανάμεσά τους και ο νικητής.»

29. Η. Ι. Marrou, *Ιστορία της εκπαίδευσης κατά την αρχαιότητα*, μτφρ. Θ. Φωτεινόπουλος, Αθήνα 1961, σελ. 178

«Ας επιληφθώμεν ήδη της μελέτης αυτού τούτου του περιεχομένου της εκπαίδευσης ταύτης. Ως έχομεν ήδη παρατηρήσει προκειμένου περί του εφηβείου, η γυμναστική παραμένει, τουλάχιστον κατά τας αρχάς της Ελληνιστικής περιόδου, το χαρακτηριστικώτερον, αν μη το επικρατέστερον στοιχείον της μορφώσεως του νεαρού Έλληνας. Η κλίσις προς τα αθλητικά αγωνίσματα και η περί αυτά ασχολία αποτελεί έν των κυριωτέρων γνωρισμάτων της ελληνικής ζωής, εξ εκείνων, τα οποία διαστέλλουν αυτήν από την ζωήν των βαρβάρων. Ας μεταφερθώμεν εις την Ιερουσαλήμ του 175 π.Χ. Το να αποδέχεται τις «τα ήθη των γοym» σημαίνει ουσιαστικώς δια τους Ιουδαίους της εποχής ταύτης να ασκείται γυμνός εις έν αθλητικόν γήπεδον. Οπουδήποτε εγκαθίσταται ο ελληνισμός εμφανίζονται γυμνάσια, στάδια, αθλητικά εγκαταστάσεις. Ευρίσκομεν αυτά παντού: από της Μασσαλίας μέχρι της Βαβυλώνος ή των Σούσων και από της μεσημβρινής Αιγύπτου μέχρι της Κριμαίας· όχι δε μόνον εις τας μεγάλας πόλεις, αλλά και εις τους μικροτέρους αποικιακούς οικισμούς, ως επί παραδείγματι εις Φαγιούμ. Ο αθλητισμός δεν είναι δια τους Έλληνας μόνον το κατ' εξοχήν ευνοούμενον είδος ψυχαγωγίας· είναι τι το πολύ σοβαρόν, το οποίον συνδέεται με έν σύνολον φροντίδων υγιεινολογικών και ιατρικών, αισθητικών και εθνικών εν ταυτώ.

Η σωματική αγωγή παραμένει ούτω μία των ουσιωδών μορφών της μυήσεως εις τον πεπολιτισμένον τρόπον ζωής, της εκπαίδευσεως. Εκ τούτου η εξέχουσα θέσις, η οποία δίδεται εις αυτήν εις το πρόγραμμα του εφηβείου, της ανωτέρας ταύτης βαθμίδος της αριστοκρατικής μορφώσεως.»

σελ. 181: «Ειθισμένοι να θεωρούμεν τους Έλληνας λαόν ναυτικόν, εκπλησόμεθα βλέποντες πόσον ολίγον είχαν αναπτύξει τα θαλάσσια αγωνίσματα. Αναμφιβόλως ουδέν είναι περισσότερον διαδεδομένον μεταξύ αυτών από την κολύμβησιν. “Ο μήτε γράμματα, μήτε νεΐν έπιστάμενος” είναι παρ' αυτοίς καθιερωμένη έκφρασις δια τον χαρακτηρισμόν του αμορφώτου. Η κολύμβησις όμως δεν αποτελεί δι' αυτούς άθλησιν. Οι Αρχαίοι δεν πληροφορούν ημάς περί της διεξαγωγής κολυμβητικών αγώνων (ή αγώνων καταδύσεως, η λέξις κολυμβος έχει διπλήν σημασίαν) ειμή εις έν μόνον μέρος: εις το ιερόν του Διονύσου, εις την Μελαιναίγίδα, πλησίον της μικράς πόλεως Ερμιόνης, εις την Αργολίδα.»

σελ. 192: «Τοιουτοτρόπως, όταν θέλωμεν να αναπολήσωμεν “τους γυμνούς αθλητάς υπό τον καθαρόν ουρανόν της Ελλάδος”, είναι φρόνιμον να δυσπιστώμεν προς τας μεταφορικάς εξαιλώσεις, τας οποίας χρησιμοποιούν οι νεοκλασικοί ποιηταί. Πρέπει να φαντασθώμεν αυτούς υπό τον ήλιον και τον άνεμον, τον εγείροντα νέφη κονιορτού, με δέρμα λιπαρόν, κεκαλυμμένον δια πολυχρώμου χώματος, χωρίς να ομιλήσωμεν δια τους παγκρατιστάς, οι οποίοι κυλούνται εις την λάσπην, την κηλιδωμένην με αίμα.»

30. Κ. Hermann, *Ολυμπία: Το ιερό και οι αγώνες*, στο: Ο. Τζάχου-Αλεξανδρή (επιμ.), *Το Πνεύμα και το Σώμα. Οι Αθλητικοί αγώνες στην αρχαία Ελλάδα*, Αθήνα [Υπουργείο Πολιτισμού – Ελληνικό Τμήμα I.C.O.M.] 1989, σελ. 46.

«Το αποφασιστικό γεγονός που οδήγησε στην εξέλιξή του ως πανελλήνιου ιερού ήταν μια συμφωνία που σύναψε ο Ηλείος βασιλιάς Ίφιτος με τον Σπαρτιάτη νομοθέτη Λυκούργο και τον Πισάτη βασιλιά Κλεοσθένη. Με τη συνθήκη αυτή, της οποίας το κείμενο γράφτηκε σ' ένα δίσκο και φυλαγόταν στο Ηραίο, συμφωνήθηκε η εκεχειρία, η θεόσταλη ειρήνη. Μ' αυτό τον τρόπο εξασφαλιζόταν η ασφάλεια και η ελεύθερη προσέλευση αθλητών και θεατών, ακόμη και σε καιρό πολέμου. Ο Ίφιτος ήταν εξάλλου εκείνος που καθιέρωσε λίγο αργότερα, ύστερα από εντολή του δελφικού Μαντείου, ένα απέριττο στεφάνι από κλαδιά της ιερής ελιάς ως έπαθλο των νικητών.»

31. Π. Γ. Καλλιγιάς, στο: Ο. Τζάχου-Αλεξανδρή (επιμ.), *Το Πνεύμα και το Σώμα*, Αθήνα [Υπουργείο Πολιτισμού – Ελληνικό Τμήμα I.C.O.M.] 1989, σελ. 104.

«Το χάλκινο κεφάλι [Βιβλίο του μαθητή, σελ. 82] με αρχαϊκή σχηματοποίηση και αυστηρότητα αποδίδει κατά τον πιο επιβλητικό τρόπο τη μορφή του πατέρα των θεών και ανθρώπων.»

32. Μιχάλης Τιβέριος, *Ελληνική Τέχνη: Αρχαία Αγγεία*, Αθήνα [Εκδοτική Αθηνών] 1996, σελ. 272.

«Η παράσταση [Βιβλίο του μαθητή, σελ. 99] ... είναι από τις πιο έξοχες συνθέσεις της αττικής αγγειογραφίας. Πραγματικά εκπλήσσει ο τρόπος με τον οποίο έχει γίνει η οργάνωσή της, ενώ και η απόδοση των επιμέρους μορφών είναι αξιοθαύμαστη. Η μεγάλη Νίκη εντυπωσιάζει με τη μεγαλοσύνη του σχεδίου της και ο έφεδρος αθλητής με το παράστημά του και το αγαλματικό του στήσιμο. Η δύσκολη απόδοση των λαβών και των στάσεων είναι πρωτοποριακή. ... Τέλος, η υποδήλωση του ορμητικού και συνάμα αιθέριου πετάγματος της μικρής Νίκης δείχνει ότι έχουμε να κάνουμε με αγγειογράφο υψηλών καλλιτεχνικών προδιαγραφών.»

33. Μάντω Οικονομίδου, στο: Ο. Τζάχου-Αλεξανδρή (επιμ.), *Το Πνεύμα και το Σώμα*, Αθήνα [Υπουργείο Πολιτισμού – Ελληνικό Τμήμα I.C.O.M.] 1989, σελ. 322

«Ο “δισκοβόλος” της Κω [Βιβλίο του μαθητή, σελ. 105] θεωρείται μια από τις ωραιότερες αθλητικές παραστάσεις που απεικονίστηκαν στα αρχαία ελληνικά νομίσματα. Είναι πραγματικά εκπληκτικός ο τρόπος με τον οποίο ο χαράκτης προσάρμοσε την κίνηση της μορφής στο μικρό μεταλλικό κυκλικό αντικείμενο.»

ΔΙΔΑΚΤΙΚΟ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ

Κείμενο 2. – ΕΡΜΙΠΠΟΣ, *Φορμοφόροι* (απόσπ. 63 Kassel-Austin)

Το δεύτερο κείμενο, το οποίο κατά κάποιον τρόπο προεκτείνει το πρώτο, προσφέρεται για να καλυφθούν στόχοι όπως οι ακόλουθοι:

- να δοθεί, μέσα από ένα κείμενο της εποχής, μια εικόνα για ιδιαίτερα ενδιαφέρουσες πτυχές της Αθήνας του 425 π.Χ. (Δεν λησμονούμε ότι η εικόνα δίνεται μέσα από τον παραμορφωτικό καθρέφτη της κωμωδίας, η μαρτυρία ωστόσο του Ψευδο-Ξενοφώντα και του Θουκυδίδη δείχνει ότι η παραμόρφωση δεν αλλοιώνει βασικά σημεία.)
- να αποκτήσουν οι μαθητές μια ιδέα και για άλλες πόλεις ή περιοχές οι οποίες συναλλάσσονταν με την Αθήνα.
- μέσα από το απολαυστικό, πιστεύουμε, κείμενο του Έρμιππου να έρθουν οι μαθητές σε επαφή με την Αρχαία Κωμωδία και να αντιληφθούν τη στενή σύνδεσή της με την επικαιρότητα.
- να γίνει κατανοητό πόσο ισχυρή πρέπει να ήταν η παρουσία των ομηρικών επών στην Αθήνα του πέμπτου αιώνα για να αποτελούν το υπόβαθρο για παρωδία στο θέατρο, καθώς επίσης το πώς λειτουργεί η παρωδία και πώς παράγεται κωμικό αποτέλεσμα.

- Ανάγνωση του εισαγωγικού σημειώματος από τους μαθητές.
- Ο διδάσκων υπογραμμίζει τα κυριότερα σημεία: αποσπασματικός χαρακτήρας του οιονεί αυτοτελούς κειμένου, βασικά χαρακτηριστικά της Αρχαίας Κωμωδίας¹ με έμφαση στη στενή σύνδεσή της με την επικαιρότητα, στάση των κωμικών απέναντι στους κρατούντες,² ταυτόσημες μαρτυρίες του Έρμιππου, του Ψευδο-Ξενοφώντα και του Θουκυδίδη για τις εισαγωγές στην Αθήνα.
- Αναλυτικός σχολιασμός. Οι μαθητές έχουν διεξέλθει τα σχόλια του βιβλίου τους. Ο διδάσκων μπορεί να τα εμπλουτίσει, αξιοποιώντας τα *Συμπληρωματικά Συνοδευτικά Κείμενα* και όσα γράφονται στις σελ. 16-8 του *Βιβλίου του εκπαιδευτικού*. Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στο πώς παράγεται κωμικό αποτέλεσμα (επική γλώσσα και μέτρο³ —μη επικό περιεχόμενο, παρέμβλητες κωμικές αιχμές για θέματα επίκαιρα, ανασημασιοδότηση ομηρικών εκφράσεων κ.ο.κ.) και στην ανάδειξη του επικού υποστρώματος. Για διευκόλυνση τυπώνουμε το αρχαίο κείμενο με υπογραμμισμένα

1. Βλ. την εισαγωγή του νέου βιβλίου των *Ορνίθων* (γ' γυμνασίου).

2. Ο Περικλής δεχόταν σφοδρές επιθέσεις, όταν ήταν πανίσχυρος!

3. Για τα στοιχειώδη σχετικά με το δακτυλικό εξάμετρο παραπέμπουμε στην *Ιστορία της Ελληνικής Γλώσσας*, επιστ. επιμ. Μ. Ζ. Κοπιδάκης, Αθήνα [Ε.Λ.Ι.Α.] 1999, σελ. 381-2, όπου παρατίθεται και απολαυστική παρωδία του πρώτου στίχου της *Οδύσσειας* σε γαστρονομικό ποίημα του 4ου αι. π.Χ. (δείπνα μοι ἔννεπε, Μοῦσα, πολύτροφα καὶ μάλα πολλά).

τα κυριότερα ομηρικά στοιχεία. Απλή επίδειξη του κειμένου αυτού αρκεί για να γίνει αντιληπτή και η έκταση των ομηρισμών και κάποιες προτιμήσεις (κατακλείδες στίχων).

- ἔσπετε νῦν μοι, Μοῦσαι Ὀλύμπια δώματ' ἔχουσαι,
 ἔξ οὔ ναυκληρεῖ Διόνυσος ἐπ' οἴνοπα πόντον,
 ὅσσοι ἀγάθ' ἀνθρώποις δεῦρ' ἤγαγε νηὶ μελαίνῃ,
 ἐκ μὲν Κυρήνης καυλὸν καὶ δέρμα βόειον,
 5 ἐκ δ' Ἑλλησπόντου σκόμβρους καὶ πάντα ταρίχη,
 ἐκ δ' αὖ Θετταλίας χόνδρον καὶ πλευρὰ βόεια·
 καὶ παρὰ Σιτάλκου ψώραν Λακεδαιμονίοισι,
 καὶ παρὰ Περδίκκου ψεύδη ναυσὶν πάνυ πολλαῖς.
 αἱ δὲ Συράκουσαι σῦς καὶ τυρὸν παρέχουσαι
- * * *
- 10 καὶ Κερκυραίους ὁ Ποσειδῶν ἐξολέσειε
 ναυσὶν ἐπὶ γλαφυραῖς, ὅτι δίχα θυμὸν ἔχουσι.
 ταῦτα μὲν ἐντεῦθεν· ἐκ δ' Αἰγύπτου τὰ κρεμαστὰ
 ἰστία καὶ βίβλους, ἀπὸ δ' αὖ Συρίας λιβανωτόν.
 ἢ δὲ καλὴν Κρήτην κυπάριπτον τοῖσι θεοῖσιν,
 15 ἢ Λιβύην δ' ἐλέφαντα πολὺν παρέχει κατὰ πρῶσιν,
 ἢ Ῥόδον ἀσταφίδας <τε> καὶ ἰσχάδας ἠδυονείρους.
 αὐτὰρ ἀπ' Εὐβοίας ἀπίους καὶ ἴφια μῆλα,
 ἀνδράποδ' ἐκ Φρυγίας, ἀπὸ δ' Ἀρκαδίας ἐπικούρους.
 αἱ Παγασαὶ δούλους καὶ στιγματίας παρέχουσι.
 20 τὰς δὲ Διὸς βαλάνους καὶ ἀμύγδαλα σιγαλόεντα
Παφλαγόνες παρέχουσι· τά γάρ <τ'> ἀναθήματα δαιτός.
 † Φοινίκη δ' αὖ† καρπὸν φοίνικος καὶ σεμίδαλιν,
 Καρχηδῶν δάπιδας καὶ ποικίλα προσκεφάλαια

- Ανάγνωση του μεταφρασμένου κειμένου του Έρμιππου από τον διδάσκη. Η ανάγνωση δεν πρέπει να είναι ούτε πεποιημένη ούτε στομφώδης, αρκεί να είναι απλώς η αρμόζουσα.
- Ερωτήσεις - ασκήσεις - δραστηριότητες. Από τις τρεις ασκήσεις οι δύο πρώτες θα ήταν, πιστεύουμε, προτιμότερο να είναι γραπτές, η τρίτη θα μπορούσε και να συζητηθεί απλώς στην τάξη.

Επιπλέον ερωτήσεις ή ασκήσεις θα μπορούσαν να δοθούν με βάση τα αποσπάσματα που παρατίθενται στα Συμπληρωματικά Συνοδευτικά Κείμενα, τα οποία προσφέρονται για να εξεταστούν συγκριτικά με το απόσπασμα του Έρμιππου (είδος ιδιωμάτων, συχνότητα, τόποι προέλευσης, ομοιότητες ή διαφορές από το κείμενο του Έρμιππου). Θα ήταν επίσης δυνατό να ζητηθεί από τους μαθητές, στο πλαίσιο της διαθεματικής άσκησης, να αναφέρουν κάποια σημερινά “ιδιώματα” (π.χ. μήλα Τριπόλεως, πεπόνια Άργους, κεράσια Εδέσσης, ελιές Καλαμάτας, πορτοκάλια Λακωνίας κ.ο.κ.).

ΑΞΙΟΛΟΓΗΣΗ

Η αξιολόγηση του μαθήματος «Αρχαία Ελληνικά από μετάφραση» στο Γυμνάσιο πραγματοποιείται κατά κύριο λόγο με ερωτήσεις και ασκήσεις που ελέγχουν τις γνώσεις των μαθητών, όπως ορίζεται από το Π.Δ. 319/2000 (άρθρο 3B), επιπλέον δε με ερωτήσεις που πηγάζουν από τον διαθεματικό χαρακτήρα του νέου Διαθεματικού Ενιαίου Πλαισίου Προγράμματος Σπουδών (Δ.Ε.Π.Π.Σ.) και Αναλυτικού Προγράμματος Σπουδών (Α.Π.Σ.) για την Αρχαία Ελληνική Γραμματεία που διδάσκεται από μετάφραση.

Πιο συγκεκριμένα οι ερωτήσεις είναι δυνατόν να αφορούν το γραμματικό είδος και τον συγγραφέα του κειμένου, το περιεχόμενο του συγκεκριμένου κειμένου που δίνεται προς εξέταση, τη δομή του (χωρισμός σε ενότητες-πλαγιότιτλοι, εκφραστικοί τρόποι αφηγηματικής και περιγραφικής τεχνικής), χαρακτηρισμούς προσώπων ή στοιχεία του πολιτισμού που εντοπίζονται στο κείμενο.

Επιπλέον ένα είδος ερωτήσεων βασίζεται στη διαθεματική προσέγγιση των γνωστικών αντικειμένων που χαρακτηρίζει τα νέα Προγράμματα Σπουδών. Οι ερωτήσεις αυτού του είδους μπορούν να έχουν ως πυρήνα τους ορισμένες θεμελιώδεις έννοιες των διαφόρων επιστημών, οι οποίες μπορούν να αποτελέσουν βασικούς κρίκους οριζόντιας διασύνδεσης των μαθημάτων μεταξύ τους (π.χ. επικοινωνία, θαλάσσιο εμπόριο). Επίσης μπορούν να είναι ερωτήσεις που ελέγχουν την ικανότητα του μαθητή να συγκροτεί ένα ενιαίο σύνολο γνώσεων και δεξιοτήτων και να διαμορφώνει προσωπική άποψη για ποικίλα θέματα. Οι ερωτήσεις αυτού του τύπου υπολογίζεται ότι πρέπει να καλύπτουν ποσοστό παρόμοιο με αυτό των ασκήσεων που περιλαμβάνονται στο Βιβλίο του μαθητή (περίπου 10%).

ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΕΣ ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ – ΑΣΚΗΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΝΟΤΗΤΑ «ΑΘΛΗΤΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΑΘΛΗΜΑΤΑ»

Α. Αξιολόγηση του μαθητή από τον καθηγητή

1. Ποια γνωρίσματα του αθλητισμού στην αρχαιότητα θα μπορούσατε να χαρακτηρίσετε ως μειονεκτήματα; Έχουν εκλείψει σήμερα;

2. Ποιες ήταν οι παρενέργειες που παρουσιάστηκαν με τον καιρό από την ανάπτυξη των αθλητικών αγώνων; Απαντήστε με βάση την εισαγωγή της ενότητας και το απόσπασμα του Ευριπίδη. Έχετε τη γνώμη ότι ισχύουν σε κάποιο βαθμό και σήμερα ή όχι;

B. Αυτοαξιολόγηση του μαθητή

1. Με βάση την εισαγωγή της ενότητας για τον αθλητισμό συμπληρώστε τα κενά στο κείμενο που ακολουθεί:

Οι Ολυμπιακοί Αγώνες αποδείχτηκαν ο μακροβιότερος θεσμός της αρχαίας Ελλάδας (...π.Χ.-... μ.Χ.). Τα πρώτα περίπου 50 χρόνια το πρόγραμμα περιλάμβανε μόνο ένα αγώνισμα που διατήρησε και αργότερα ξεχωριστή θέση στο πρόγραμμα. Το φάσμα των αγωνισμάτων διευρύνθηκε με την προσθήκη όχι μόνο γυμνικῶν αλλά και των ἵππικῶν αγωνισμάτων, που παρέμειναν πάντα τα αγωνίσματα των και των Την κλασική εποχή οι Ολυμπιακοί Αγώνες διαρκούσαν ημέρες. Για τη διεξαγωγή των αγώνων κηρυσσόταν, η αποχή από πολεμικές επιχειρήσεις. Το έπαθλο για τους νικητές ήταν ο (το στεφάνι από) και στους νικητές επιφυλάσσονταν εξαιρετικές τιμές, ιδίως όταν επέστρεφαν στην πατρίδα τους.

2. Με βάση τον πίνακα του βιβλίου σας για τους Πανελλήνιους Αγώνες συμπληρώστε τα κενά του πίνακα:

Τιμώμενη θεότητα	Γιορτή – Αγώνες	Τόπος διεξαγωγής	Διοργανωτές
	Ολύμπια		Ηλείοι
Απόλλων		Δελφοί	
		Ισθμός	Κορίνθιοι
	Νέμεα		Αργείοι

Γ. Ετεροαξιολόγηση των μαθητών

1. Συμπληρώστε στον πίνακα τρία σημαντικά στοιχεία της περιγραφής των επιτάφιων αγώνων που διοργάνωσε ο Αχιλλέας για να τιμήσει τον νεκρό Πάτροκλο (Ιλιάδα, ραψωδία Ψ).
 - α)
 - β)
 - γ)
2. Ποια ήταν η σημασία των αθλητικών αγώνων στην αρχαία Ελλάδα; Απαντήστε με βάση την εισαγωγή της ενότητας και την τελευταία παράγραφο του κειμένου του Λουκιανού.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- ARNOTT W. G., *Alexis. The Fragments. A Commentary* by —, Cambridge 1996.
- BLANCK H., *Εισαγωγή στην ιδιωτική ζωή των αρχαίων Ελλήνων και των Ρωμαίων*, μτφρ. Α. Μουστάκα, Αθήνα [MIET] 2004.
- BREITENBACH H. R., *Xenophon*, RE IXA 2 (1967) 1753 κε.
- CAREY C., *Lysias. Selected Speeches*, ed. by —, Cambridge 1989.
- DELORME J., *Gymnasion*, Παρίσι 1960.
- DIEM C., *Weltgeschichte des Sports. I Von den Anfängen bis zur französischen Revolution*, Στουτγάρδη³1971.
- DREES L., *Olympia. Gods, Artists and Athletes*, Λονδίνο 1967.
- FINLEY M. I. - PLEKET H. W., *The Olympic Games: The First Thousand Years*, Λονδίνο 1976.
- FRAZER P. M., *Ptolemaic Alexandria*, I-III, Οξφόρδη 1972.
- GARDINER E. N., *Athletics of the Ancient World*, Οξφόρδη 1930.
- GARLAND R., *The Greek Way of Life (from conception to old age)*, Λονδίνο 1990.
- GAUTHIER Ph., *Un commentaire historique des Poroi de Xenophon*, Παρίσι 1976.
- HAMMOND N. G. L. - GRIFFITH G. T., *A History of Macedonia*, II (550-336 B.C.), Οξφόρδη 1979.
- HARVEY D. - WILKINS J., *The Rivals of Aristophanes. Studies in Athenian Old Comedy*, Λονδίνο 1977.
- HERMANN H. V., *Olympia. Heiligtum und Wettkampfstätte*, Μόναχο 1972.
- JÜTHNER J., *Die athletischen Leibesübungen der Griechen*, τόμ. I/II, εκδ. F. Brein, Βιέννη 1965/1968.
- KASSEL R. - AUSTIN C., *Poetae Comici Graeci*, Βερολίνο-Νέα Υόρκη 1983-
- KYLE D. G., *Athletics in Ancient Athens*, Leiden 1987.
- LASER S., *Sport und Spiel*, 1987.
- LIPKA M., *Xenophon's Spartan Constitution*. Introduction, Text, Commentary by —, Βερολίνο-Νέα Υόρκη 2002.
- MACDOWELL D. M., *Το δίκαιο στην Αθήνα των κλασικών χρόνων*, μτφρ. Γ. Μαθιουδάκη, Αθήνα 1986.
- MACDOWELL D. M., *Σπαρτιατικό δίκαιο*, μτφρ. Ν. Κονομή, Αθήνα 1988.
- MARROU H. I., *Ιστορία της εκπαίδευσης κατά την αρχαιότητα*, μτφρ. Θ. Φωτεινόπουλος, Αθήνα 1961.
- MILLER S. G., *Arete. Greek Sports from Ancient Sources*, Berkeley/Los Angeles/Oxford²1991.
- NESSELRATH H.-G., *Die attische Mittlere Komödie*, Βερολίνο-Νέα Υόρκη 1990.
- Οι Ολυμπιακοί Αγώνες στην Αρχαία Ελλάδα*, Αθήνα [Εκδοτική Αθηνών] 1982.
- PFISTER F., *Die Reisebilder des Herakleides*, Österreichische Akademie der Wissenschaften, phil.-hist.Klasse, SB 272,2, Βιέννη 1951.
- POLIAKOFF M., *Combat Sports in the Ancient World. Competition, Violence and Culture*, 1987.
- POMEROY S. B., *Xenophon. Oeconomicus*. A Social and Historical Commentary with a new English translation by —, Οξφόρδη 1994.
- RASCHKE W. J. (εκδ.), *The Archaeology of the Olympics*, Madison/Wisconsin 1988.
- REBENICH S., *Xenophon. Die Verfassung der Spartaner*, Darmstadt 1998.
- RUSTEN J., *Theophrastus. Characters*, Λονδίνο [Loeb] 1993.
- SALMON J. B., *Wealthy Corinth*, Οξφόρδη 1984.
- SCHÜTRUMPF E., *Xenophon. Vorschläge zur Beschaffung von Geldmitteln oder über die Staatseinkünfte*, Darmstadt 1982.

SINN U. (εκδ.), *Sport in der Antike. Wettkampf, Spiel und Erziehung im Altertum*, Würzburg 1996.

———, *Olympia: Kult, Sport und Fest in der Antike*, Μόναχο 1996.

STEINMETZ P., *Theophrast. Charaktere*, hrsg. u. erkl. von —, I-II, Μόναχο 1960 και 1962.

SWADDLING J., *The Ancient Olympic Games*, 1980.

TZAXOY-ΑΛΕΞΑΝΔΡΗ Ο. (επιμ.), *Το Πνεύμα και το Σώμα. Οι αθλητικοί αγώνες στην αρχαία Ελλάδα*, Αθήνα 1989.

USHER R. G., *The Characters of Theophrastus*, ed. with introd., Commentary and Index by —, Λονδίνο 1960.

VANHOVE D. (εκδ.), *Le Sport dans la Grèce Antique*, Brüssel 1992.

VISA-ONDARÇUHU V., *L'image de l'athlète d'Homère à la fin du Ve siècle avant J.-C.*, Παρίσι.

WEILER I., *Der Sport bei den Völkern der alten Welt*, Darmstadt 1981.

Παρουσίαση διαφόρων όψεων της Αθήνας κατά την κλασική περίοδο με πλούσιο εικονογραφικό υλικό στον δικτυακό τόπο του Ιδρύματος Μείζονος Ελληνισμού (Ελληνική ιστορία – Κλασική περίοδος):

<http://www.ime.gr/chronos/05/gr/index.html>

Περιήγηση στην Ακρόπολη:

<http://www.culture.gr/2/21/211/21101a/g211aa01.html>

Περιήγηση στον Παρθενώνα και ιδιαίτερα στον γλυπτό του διάκοσμο:

<http://www.ekt.gr/parthenonfrieze/introduction/temple.jsp>

Υλικό για την αρχαία αγορά:

<http://www.culture.gr/2/21/211/21101a/g211aa03.html>

Βλ. επίσης τα σχετικά με τη Σπάρτη, τη Θήβα, τη Βεργίνα και τους βασιλικούς τάφους των Αιγών:

Η ακρόπολη της αρχαίας Σπάρτης:

<http://www.culture.gr/2/21/211/21105a/g211ea14.html>

Το ιερό της Ορθίας Αρτέμιδος στη Σπάρτη:

<http://www.culture.gr/2/21/211/21105a/g211ea16.html>

Οπτικό υλικό από το αρχαιολογικό μουσείο της Σπάρτης:

<http://www.culture.gr/2/21/211/21105m/g211em05.html>

Συλλογή πηγών και κειμένων (στα Αγγλικά) για την αρχαία Σπάρτη:

<http://www.csun.edu/~hcf11004/sparta.html>

Για την αρχαία Θήβα (με οπτικό υλικό):

<http://www.culture.gr/2/21/211/21109a/g211ia14.html>

Για τη Βεργίνα:

<http://alexander.macedonia.culture.gr/2/21/211/21117a/g211qa04.html>

Για τους βασιλικούς τάφους των Αιγών:

<http://alexander.macedonia.culture.gr/2/21/211/21117a/g211qa07.html>

Επιλογή δικτυακών τόπων που αναφέρονται στον αθλητισμό (ιδιαίτερα στους Ολυμπιακούς Αγώνες) κατά τους αρχαίους χρόνους.

<http://olympics.ime.gr/>

<http://www.sikyon.com/contents.eg8.html>

<http://www.ucalgary.ca/library/ssportsite/gameorg.html>

<http://www.perseus.tufts.edu/Olympics/>

<http://www.fhw.gr/olympics/ancient/index.html>

<http://www.metmuseum.org/toah/hd/athl/hd.athl.htm>

<http://www.sportsib.com/en/athletics-in-ancient-greece-en.htm>

Με απόφαση της Ελληνικής Κυβέρνησης τα διδακτικά βιβλία του Δημοτικού, του Γυμνασίου και του Λυκείου τυπώνονται από τον Οργανισμό Εκδόσεως Διδακτικών Βιβλίων και διανέμονται δωρεάν στα Δημόσια Σχολεία. Τα βιβλία μπορεί να διατίθενται προς πώληση, όταν φέρουν βιβλιόσημο προς απόδειξη της γνησιότητάς τους. Κάθε αντίτυπο που διατίθεται προς πώληση και δε φέρει βιβλιόσημο θεωρείται κλεψίτυπο και ο παραβάτης δώκεται σύμφωνα με τις διατάξεις του άρθρου 7 του Νόμου 1129 της 15/21 Μαρτίου 1946 (ΦΕΚ 1946, 108, Αα).

ΒΙΒΛΙΟΣΗΜΟ

Απαγορεύεται η αναπαραγωγή οποιουδήποτε τμήματος αυτού του βιβλίου, που καλύπτεται από δικαιώματα (copyright), ή η χρήση του σε οποιαδήποτε μορφή, χωρίς τη γραπτή άδεια του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου.